

**POCZĄTKI I POGRANICZA
POLSZCZYZNY**

MIĘDZYNARODOWE TOWARZYSTWO NAUKOWE FIDES ET RATIO

Leszek Bednarczuk

**POCZĄTKI I POGRANICZA
POLSZCZYZNY**

Kraków 2018

L E X I S

Redakcja

HENRYK KOTARSKI

Korekta

TADEUSZ KADENACY

Fotografia na okładce i stronie tytułowej
TABLICZKA NR 2 Z PODEBŁOCIA

Na tylnej okładce
MAPA JĘZYKÓW RZECZYPOSPOLITEJ XVI WIEK

Skład i łamanie
WYDAWNICTWO LEXIS

ISBN 978-83-89425-96-6

WYDAWNICTWO LEXIS Spółka z o.o.

SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE	7
I. DZIEDZICTWO INDOEUROPEJSKIE W POLSZCZYŹNIE	9
0. Uwagi wstępne, I. System gramatyczny języka praindoeuropejskiego i jego ewolucja, II. Słownictwo polskie pochodzenia indoeuropejskiego, III. Podsumowanie	
II. KONTAKTY JĘZYKOWE W PRZEDHISTORYCZNEJ EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ	23
0. Uwagi wstępne, I. Dialekty północno-indo-europejskie, II. Wspólnota bałto-słowiańska, III. Kontakty germańsko-słowiańsko-bałtyckie, IV. Kontakty języka albańskiego, V. Łacina bałkańska a słowiańszczyzna, VI. Kontakty języków ugrofińskich z indoeuropejskimi, VII. Zapożyczenia irańskie i altajskie w prasłowiańskim, VIII. Podsumowanie	
III. PRZEDSŁOWIAŃSKA HYDRONIMIA ZIEM POLSKICH	39
I. Koncepcja hydronimii staroeuropejskiej, II. Domniemane hydronimy przedśłowiańskie, III. Nawiązania zewnętrzne, IV. Przedśłowiańskie areaty hydronimiczne	
IV. POLSKIE NAZWY PLEMIENNE W SYSTEMIE DERYWACJI SŁOWIAŃSKIEJ	52
0. Uwagi wstępne, I. Dokumentacja, II. Derywacja, III. Podsumowanie	
V. JĘZYKOWE DROGI CHRYSZTIANIZACJI POLSKI	60
I. Wprowadzenie, II. Przebieg chrystianizacji Europy, III. Chrystianizacja Słowiańszczyzny, IV. Źródła staropolskiej terminologii religijnej, V. Inne świadectwa chrystianizacji Polski, VI. Podsumowanie	
VI. NAJSTARSZE POLSKIE SŁOWA I ZDANIA	81
I. Wprowadzenie, II. Semantyka, III. Frazeologia, IV. Słownik chronologiczny, V. Alfabetyczny indeks leksemów	

VII. PAN – LOSY POLSKIEGO WYRAZU	94
I. Etymologia, II. Frazeologia, stylistyka, III. Derywaty i nazwy własne, IV. Wyraz <i>pan</i> poza granicami Polski	
VIII. POGRANICZA POLSZCZYZNY	124
A. POGRANICZE PÓŁNOCNO-WSCHODNIE	124
0. Uwagi wstępne, I. Kalendarium Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL), II. Wspólnota komunikatywna WKL, III. Język litewski, IV. Język białoruski, V. Piśmiennictwo polskie na ziemiach WKL, VI. Cechy wspólne północno- -wschodniej polszczyzny, VII. Zróżnicowanie terytorialne północno-wschodniej polszczyzny (1. Wileńszczyzna, 2. Kowieńszczyzna, 3. Suwalszczyzna, 4. Pod- lasie – Grodzieńszczyzna, 5. Polesie, 6. Nowogródzczyzna, 7. Mińsk – Bobrujsk, 8. Mohylew – Witebsk – Połock, 9. Smoleńsk, 10. Inflanty – Łotwa), VIII. Uwagi końcowe	
B. POGRANICZE POLUDNIOWO-WSCHODNIE	154
0. Uwagi wstępne, I. Kalendarium kontaktów polsko-ruskich, II. Innowacje języka ukraińskiego, III. Piśmiennictwo polskie na ziemiach ruskich Rzeczypos- politej, IV. Cechy wspólne południowo-wschodniej polszczyzny, V. Zróżnicowa- nie terytorialne południowo-wschodniej polszczyzny (1. Ruś Czerwona, 2. Wołyń, 3. Podole – Huculszczyzna, 4. Podnieprze, 5. Bukowina – Mołdawia), VI. Uwagi końcowe	
C. POGRANICZE POŁUDNIOWE	178
0. Uwagi wstępne, I. Dolny i Górny Śląsk, II. Cieszyńskie – Jabłonkowskie – Cza- deckie, III. Małopolska Południowa (1. Żywieckie – Orawa, 2. Podhale, 3. Spisz – Pieniny – Gorce, 4. Muszyna – Tylicz, 5. Sądeckzczyzna, 6. Podkarpacie), IV. Na- wiązania wschodniosłowackie, V. Uwagi końcowe	
BIBLIOGRAFIA	187
WYKAZ SKRÓTÓW	203
NOTA WYDAWNICZA	207
ORIGINS AND BORDERS OF THE POLISH LANGUAGE (Summary)	209

SŁOWO WSTĘPNE

Mijają właśnie kolejne rocznice ważnych wydarzeń w historii Polski: chrzest księcia Mieszka (966), wyprawa kijowska Bolesława Chrobrego (1018), unia lubelska (1569), konfederacja barska (1768), odzyskanie niepodległości (1918) oraz suwerenności (1989) przez Polskę. Wydarzenia te wyznaczają równocześnie początki i zmieniające się granice państwa oraz języka polskiego. W pomieszczonych tu tekstach omawiam początki i pogranicza polszczyzny, przedstawiając kolejno:

I. Zachowane do dziś dziedzictwo indoeuropejskie w systemie gramatycznym oraz w słownictwie języka polskiego według pól znaczeniowych: zjawiska atmosferyczne, krajobraz, rośliny, zwierzęta, człowiek, części ciała, stosunki pokrewieństwa, cechy fizyczne i psychiczne, rolnictwo, rzemiosło, czynności życiowe i umysłowe.

II. Kontakty językowe w przedhistorycznej Europie środkowo-wschodniej ujawniające się w interferencjach gramatycznych i zapożyczeniach leksykalnych, których semantyka rzuca światło na charakter związków między językiem prasłowiańskim a sąsiadującymi z nim: prabałtyckim, pragermańskim, praalbańskim i łaciną bałkańską oraz językami irańskimi, ugro-fińskimi i altajskimi.

III. Przedśłowiańskie nazwy wodne na ziemiach polskich można ugrupować ze względu na ich etymologię i pewne cechy strukturalne w arealy: północno-wschodni, północno-zachodni, centralny, podsudecki, podkarpacki, południowo-wschodni. Niektóre z nich wykazują nawiązania bałtyckie, germańskie, dunajsko-bałkańskie oraz irańskie. Spośród ok. 200 zaliczanych tu nazw omówiłem ok. 80 hydronimów, uznając niektóre z nich za słowiańskie.

IV. Słowiańskie nazwy plemion, z których ukształtował się naród i język polski, dały podstawę dzisiejszym dialektom: *Poljane – wielkopolski, *Visljane, *Lędjane – małopolski, *Słęzjane – śląski, **Mazov(ǫš)jane* – mazowiecki, *Pomorjane – kaszubski. Zostały one utworzone głównie od nazw wodnych i terenowych za pomocą prasłowiańskiego formantu etnicznego *-(j)an-e / -ǫn-e*. Niektóre zachowały się w nazwach osobowych i miejscowych.

V. Językowe drogi chrystianizacji Polski prowadziły z Bizancjum i Rzymu przez Panonię, Karyntię, Morawy, Czechy i Niemcy (głównie Bawarię) na ziemię polskie. Niektóre terminy chrześcijańskie przeszły przez medium cerkiewnoruskie. Nieliczne są dziedzictwem pogańskich wierzeń Słowian przystosowanych do doktryny chrześcijańskiej. Wszystkie te procesy pozostawiły ślad w fonetyce i seman-

tyce staropolskich terminów religijnych oraz onomastyce chrześcijańskiej. Spośród kilkuset wchodzących w rachubę nazw omówiono tu ok. 60 wybranych terminów.

VI. Najstarsze polskie słowa zapisane zostały już w X wieku (4 wyrazy), kolejne w XI (1 wyraz), XII (ok. 50 wyrazów) i XIII (ok. 280 wyrazów) wieku, w sumie ok. 330 jednostek leksykalnych i kilkanaście frazemów. W końcu XIII wieku zanotowano dwa najstarsze zdania (1270, 1285), a cztery inne zachowały się w przekazach z XV-XVI wieku.

VII. Losy wyrazu *pan* ilustrują przemiany społeczno-obyczajowe narodu polskiego: od nazwy wysokiego urzędnika dworskiego i kasztelana (XIII w.), wielmoży, szlachcica (XIV-XVIII w.) po zwrot grzecznościowy (XIX-XX w.). Wyraz ten dostał się do języków sąsiednich (litewski, białoruski, ukraiński, rosyjski, niemiecki), gdzie stał się symbolem polskości w dodatnim i ujemnym nacechowaniu stylistycznym.

VIII. Pogranicza polszczyzny. Określenie to odnosi się do położonych nad wschodnią granicą Rzeczypospolitej obszarów, gdzie polszczyzna nałożyła się na używane tam języki zachodnioruskie oraz litewski, łotewski i rumuński, wytwarzając pod ich wpływem swe odmianki kresowe. Nieco inaczej kształtowało się pogranicze południowe, gdzie powstały dialekty przejściowe i mieszane polsko-czesko-słowacko-rusińskie. Natomiast na zachodzie i północy nie było pogranicza, lecz wyraźne granice geograficzne, polityczne i językowe.

Wbrew oczekiwaniom w pracy tej pominąłem szereg innych wchodzących w rachubę zagadnień, takich jak wielokrotnie dyskutowany problem praojczyzny ludów indoeuropejskich i słowiańskich, ich stosunki pokrewieństwa, kwestię wspólnoty prasłowiańskiej i powstałych po jej rozpadzie dialektów prasłowiańskich, (nie)istnienie grupy lechickiej, stanowisko kaszubszczyzny i inne kwestie tzw. języków mniejszościowych i regionalnych w tej części Europy, ponieważ nie mam tu nic oryginalnego do powiedzenia.

I. DZIEDZICTWO INDOEUROPEJSKIE W POLSZCZYŹNIE

Pamięci Franciszka Sławskiego

0. UWAGI WSTĘPNE

Profesor Franciszek Sławski w swym «Słowniku etymologicznym języka polskiego» (SEJP) systematycznie odwoływał się do języka praindoeuropejskiego, wykorzystując nowe odkrycia w tej dziedzinie, m.in. profesora Jerzego Kuryłowicza, który w recenzji pierwszego zeszytu SEJP (1953) określił podstawowy cel etymologii, jakim jest dotarcie do procesów morfo(no)logicznych pozwalających objaśnić wyrazy o zatartej motywacji. W kolejnych tomach F. Sławski wykorzystywał jego koncepcje na temat akcentuacji i apofonii, ustalając motywację, przynależność kategoriałną i chronologię względną licznych derywatów bałto-słowiańskich od pierwiastków indoeuropejskich. Ponieważ nie wszyscy czytelnicy SEJP i innych polskich słowników etymologicznych zajmują się zawodowo językoznawstwem indoeuropejskim i zdają sobie sprawę, co w języku polskim zostało odziedziczone z epoki prajęzyka, chciałbym tu dokonać: (1) jego zwięzłej charakterystyki gramatycznej i ewolucji na gruncie słowiańskim i polskim, (2) zestawienia według pól znaczeniowych wyrazów polskich odziedziczonych z epoki indoeuropejskiej z ich rekonstruktami prajęzykowymi.

Od dawna zdawano sobie sprawę z tego, że używane w Europie i południowo-zachodniej Azji języki są do siebie podobne. Dopiero jednak W. Jones (1786) stwierdził, że podobieństwo między udostępnionym od niedawna nauce europejskiej sanskrytem a niektórymi językami Europy jest tak wielkie, że języki te muszą pochodzić ze wspólnego źródła. Za twórcę językoznawstwa indoeuropejskiego uchodzi F. Bopp (1816), który w pracy o systemie koniugacji sanskryckiej w porównaniu z grecką, łacińską, perską i germańską, udowodnił istnienie rodziny indoeuropejskiej (nazywanej w nauce niemieckiej „indogermańską”). Dzięki temu i następnym odkryciom możemy dziś z dużym prawdopodobieństwem zrekonstruować metodą historyczno-porównawczą mowę naszych przodków sprzed ok. 5 tysięcy lat. Kolejnego przełomowego odkrycia dokonał F. de Saussure (1879), proponując wprowadzenie do pierwotnego systemu wokalicznego „koeficjanta sonantycznego”, zidentyfikowanego przez J. Kuryłowicza (1927) z hetyckim laryn-

galnym *h*. Pozwoliło to cofnąć metodą rekonstrukcji wewnętrznej prehistorię języków indoeuropejskich w trudną do określenia przeszłość i wskazać na pewne podobieństwa (a może pokrewieństwo) z innymi językami Afryki i Środkowo-Zachodniej Azji nazwanymi przez H. Pedersena (1903) językami „nostratyckimi”, a zrekonstruowanymi przez V. Illicza-Switczyca (1971-1984; por. M. Stachowski 2011). Fonemy laryngalne są przez niektórych badaczy wprowadzane do rekonstrukcji etymologicznych (w Polsce m.in. przez W. Smoczyńskiego 2006; 2007); dla innych są nadal dyskusyjne. Dlatego w niniejszym szkicu przedstawiam tradycyjnie zrekonstruowany system gramatyczny języka praindoeuropejskiego z epoki rozpadu (III tys. przed Chr.), kiedy po oderwaniu się języka hetyckiego zniknęły w nim głoski laryngalne.

I. SYSTEM GRAMATYCZNY JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO I JEGO EWOLUCJA

FONOLOGIA

i / ĩ	u / ũ	eĭ	eũ	ṛ r	p	t	k	kʼ	k ^u	
e ə o		oĭ	oũ	ḷ l	(ph	th	kh	kʼh	k ^{uh})	s
a		aĭ	aũ	ṃ m	b	d	g	gʼ	g ^u	(z)
				ṇ n	bh	dh	gh	gʼh	g ^{uh}	

Schemat ten wymaga pewnych objaśnień i uzupełnień: (1) Samogłoski, dyftongi i sonanty zgłoskotwórcze występowały w odmianie krótkiej i długiej, a zredukowana samogłoska *ə* nie zachowała się nigdzie w takiej postaci, a podstawą do jej rekonstrukcji jest odpowiedniość indoirańskiego *i* wobec *ā* w pozostałych językach. (2) Jako odrębne fonemy potraktowane zostały (zachowane w staroindyjskim i słowiańskim) sonanty zgłoskotwórcze *ṛ*, *ḷ* oraz nigdzie nie zachowane *ṃ*, *ṇ*; dyskusyjny jest natomiast status fonologiczny sonantów długich, które w części języków zidentyfikowały się z krótkim (w bałto-słowiańskim różnice intonacyjne). (3) Bezdźwięczne aspirowane występują jako odrębne fonemy tylko w staroindyjskim i jako powstałe z nich spiranty w staroirańskim, pozostawiły jednak ślady w ormiańskim i grece, sporadycznie też w innych językach (? pie. *kh* > słow. *χ*). Za ich rekonstrukcją przemawiają względy typologiczne (w innych językach korelacja aspiracji pojawia się tylko przy bezdźwięcznych lub przy obu seriach równocześnie). Spółgłoska *z* była wariantem fonetycznym fonemu *s* przed spółgłoską dźwięczną. (5) Współistnienia trzech szeregów tylnojęzykowych w końcowym stadium epoki indoeuropejskiej dowodzi ich kontynuacja w albańskim i ormiańskim.

Na gruncie słowiańskim system ten uległ modyfikacji (zanik iloczasu, samogłoski nosowe, zredukowane, monoftongizacje; palatalizacje, spirantyzacje, przestawki, epentezy, otwieranie sylab, metatonie akcentowe). Stan ten zachował się w epoce zabytków staro-cerkiewno-słowiańskich (IX w.):

i	y	u	ь	ъ	ꙗ	ꙗ'	ꙗ	ꙗ'	p	pl'	t	c'	č	k
e	o	ę	o	ꙗ	ꙗ'	l	l'				s	s'	š	χ
ě	a			m	ml'			b	bl'	d	ǰ	ǰ	g	
				n	n'			v	vl'	z	z'	ž		

W języku staropolskim po przegłosach $\check{e} > 'a$, $e > 'o$ oraz zaniku / wokalizacji jerów i sonantów oraz kontrakcji interwokalicznego i pojawił się iloczyn, nastąpiły dyspalatalizacje, a w XVI wieku samogłoski długie przeszły w pochylone (zachowane do dziś w gwarach), które ostatecznie dały czyste w XIX wieku. Stan współczesnego języka polskiego różni się od staropolskiego brakiem iloczasu i tendencją do eliminacji samogłosek nosowych; w polszczyźnie kresowej i wymowie potocznej rozkładanych nawet przed szczelinowymi i w wygłosie.

i / ĭ	y	u / ŭ	r	(r ^ž)	p	p'	t	c	č	ć	k'	k
e		o	ł	l	f	f'		s	š	ś		χ
(ę)	(o)		m	m'	b	b'	d	ǰ	ǰ	ǰ	g'	g
	a		n	n'	v	v'		z	ž	ž		

MORFONOLOGIA

Akcent. W epoce praindoeuropejskiej był ruchomy i pierwotnie dynamiczny (wzdłużenia, redukcje), ale w końcowej epoce wspólnoty już toniczny (stan wedyjski), a w grece i bałto-słowiańskim odróżniał dwie różnego pochodzenia intonacje. W bałto-słowiańskim ulegały one częściowo paralelnym metatoniom i retrakcjom, żywym do dziś w pd.słowiańskim, podczas gdy w pn.słowiańskim powstał akcent dynamiczny, zachowując ruchomość w rosyjskim, a w zach.słowiańskim przeszedł najpierw w inicjalny (czeski, słowacki, górnołużycki, pd.kaszubski), a w staropolskim (XIV-XV w.) przesunął się na przedostatnią sylabę (zachowując ruchomość w pn.kaszubskim).

Apofonia. W epoce praindoeuropejskiej funkcjonował rozbudowany system alternacji samogłoskowych w funkcji morfologicznej, natomiast wymiany spółgłosek nie odgrywały większej roli. Istniały dwa rodzaje alternacji: jakościowa e/o i odpowiednio w dyftongach $e\grave{i}/oi$, er/or itd. oraz ilościowa, która obejmowała kilka

stopni: pełny (*er*), wzdłużony (*ēr*), zredukowany (*r*) i zredukowany wzdłużony (*r̄*). Wymiana jakościowa mogła współwystępować z ilościową. Apofonia indoeuropejska pozostawała w pewnym (ale w epoce rozpadu już nie bezpośrednim) związku z akcentem: redukcje i zanik samogłoski zachodziły tylko w sylabach nieakcentowanych, a wzdłużenie (także stopnia zredukowanego) w akcentowanych. Główną domeną apofonii były pierwiastki czasownikowe (z podstawowym wokalizmem *e*), natomiast w kategoriach nominalnych (nie licząc rzeczowników pierwiastkowych) i w większości derywatów, zarówno werbalnych jak i nominalnych, rdzeń miał na ogół wokalizm stały, a apofonia była przerzucana podobnie jak akcent na część sufiksalną; w ograniczonym zakresie podlegały jej również końcówki.

Natomiast alternacje spółgłoskowe rozwinęły się dopiero w epoce prasłowiańskiej jako rezultat (dys)palatalizacji, a w wyniku metafonii (przegłosów) i zmian iloczynowych powstały nowsze alternacje samogłoskowe.

MORFOLOGIA

Pierwotnie najmniejszymi jednostkami znaczącymi były rdzenie (pierwiastki), mogące tworzyć composita. Dodawano do nich morfemy funkcyjne (sufiksy, infiksy, końcówki, enklityki), co widoczne jest jeszcze w sanskrycie. Nie było natomiast prefiksów, które przed czasownikami powstały z proklytyk o funkcji przysłówkowej. Większość pierwiastków była jednosylabowa, a jej centrum stanowiła samogłoska; wokół niej grupowały się spółgłoski: płynna – zwarta – spirant (zasada sonoryczności). Pod koniec epoki pra-indoeuropejskiej podstawowymi jednostkami znaczącymi były wyrazy (pierwiastkowe i derywaty), do których dodawano końcówki: przypadkowe (rzeczownik, przymiotnik, liczebnik) i osobowe (czasownik). W zaimku częsty był supletywizm tematów. Pierwiastki bez końcówek spadły do funkcji przysłówków, a te do przyimków, przedrostków, spójników i partykuł.

Rzeczownik. Pod koniec epoki pra-indoeuropejskiej posiadał trzy rodzaje (pierwotna dwurodzajowość: osobowo-żywotny i przedmiotowy zachowała się w hetyckim), trzy liczby (sg., pl., du.) i osiem przypadków (nom., gen., dat., acc., voc., instr., loc., abl.), przy czym odrębny ablativus istniał tylko w singularis tematów na *-o-*; w dualis zachodził synkretyzm: nom.-acc.-voc., gen.-loc., dat.-instr.-abl.; w neutrum była wspólna forma dla nom.-acc.-voc. Brak ogólnie-indo-europejskich końcówek dla datiwu i instrumentalu pluralis (w hetyckim i tocharskim nowe, w bałto-słowiańsko-germańskim *-m-*, w italo-celtyckim, grece, ormiańskim i indo-irańskim *-bh-*); późne powstanie ablatiwu (*-ōd/t* reprezentuje przyimek *at(i)* dodany do tematycznego *-o-*) przemawiają za istnieniem starszego stanu przedfleksyjnego, który zachował się w niektórych złożonych imionach osobowych. Ale różnica między mianownikiem a przypadkami zależnymi widoczna jest w odmianie heteroklitycznej oraz w apofonii (stopień wzdłużony w nominatiwie). Najstarszą warstwę reprezentują tematy pierwiastkowe, heteroklityczne (głównie *-r-* / *-n-*) i spółgłoskowe (głównie *-s-*, śladowo inne), zachowujące apofonię pierwiastka, która w tematach

na *-i-*, *-u-* została przerzucona na sufiks tematyczny. Najpóźniej powstały, produktywne w epoce historycznej, zróżnicowane rodzajowo tematy na *-o-* (m., n.) i *-ā-* (f.) oraz ich odmianki *-īo-*, *-īā-*. Końcówki były pierwotnie wspólne dla wszystkich tematów, ale wskutek zmian fonetycznych nastąpiła absorpcja formantów, co spowodowało wyodrębnienie się odmiany na *-o-* i *-ā-* już w epoce praindoeuropejskiej.

Wybrane końcówki rzeczownika

Przypadki	atematyczne	<i>-o-</i>	<i>-ā-</i>
s i n g u l a r i s			
nominativus	<i>-s</i> , zero	<i>-os</i>	<i>-ā</i>
genetivus	<i>-os/-es</i> , <i>-s</i>	<i>-os(i)o</i>	<i>-ās</i>
dativus	<i>-eī</i>	<i>-ōī</i>	<i>-āī</i>
accusativus	<i>-m</i>	<i>-om</i>	<i>-ām</i>
vocativus	zero	<i>-e</i>	<i>-ə</i>
instrumentalis	<i>-e/-o</i> ; <i>-bhi</i> , <i>-mi</i>	<i>-ē/-ō</i>	<i>-ā</i>
locativus	<i>-i</i>	<i>-oī/-eī</i>	<i>-āī</i>
ablativus	= gen.	<i>-ōd</i>	= gen.
p l u r a l i s			
nom.-voc.	<i>-es</i>	<i>-ōs</i>	<i>-ās</i>
gen.	<i>-ōm</i>	<i>-ōm</i>	<i>-ōm</i>
dat.-abl.	<i>-bh(i)os</i> , <i>-mos</i>	<i>-obh(i)os</i> , <i>-omos</i>	<i>-ābh(i)os</i> , <i>-āmos</i>
acc.	<i>-ns</i>	<i>-ons</i>	<i>-āns</i>
instr.	<i>-bhis</i> , <i>-mis</i>	<i>-ōīs</i>	<i>-ābhis</i> , <i>-āmis</i>
loc.	<i>-su</i>	<i>-oīsu</i>	<i>-āsu</i>
d u a l i s			
nom.-acc.-voc.	<i>-e</i> , <i>-i/-ī</i>	<i>-ō</i> , <i>-oī</i>	<i>-āī</i>
gen.-loc.	<i>-ous</i>	<i>-ōys</i>	<i>-āys</i>
dat.-instr.-abl.	<i>-bh(i)ō</i> , <i>-mō</i>	<i>-obh(i)ō</i> , <i>-omō</i>	<i>-ābh(i)ō</i> , <i>-āmō</i>

Deklinacja indoeuropejska zachowała się najlepiej w językach staro-indoirańskich oraz litewskim i staro-cerkiewno-słowiańskim, gdzie obok produktywnych tematów na *-o-*, *-ā-* zachowują się na *-u-*, *-i-* oraz śladowo na spółgłoskę *-r-*, *-n-*, *-nt-*, *-s-*, *-v-* (dawne *-ū-* = *-ūy-* przed samogłoską > *-ʷv-*). W najstarszych zabytkach pisanych języka polskiego (XIV w.) i innych języków słowiańskich panuje już odmiana rodzajowa, a w liczbie mnogiej w języku polskim od XVI w. opozycja męskoosobowa / żeńsko-rzeczowa. W bułgarsko-macedońskim i większości pozostałych języków indoeuropejskich zniknęły najpierw przypadki lokalne (instrumentalis, locativus, ablativus) lub uległy synkretyzmowi z gramatycznymi (albański, ormiań-

ski). Proces ten doprowadził ostatecznie do zupełnego zaniku fleksji nominalnej w większości współczesnych języków indoeuropejskich. Niektóre jednak rozbudowały, zapewne pod wpływem substratu, przypadki lokalne (tocharski, osetyński, wschodniobałtyckie).

Przymiotnik. Różnił się od rzeczownika zjawiskiem mocji (odmiana przez rodzaje), mniejszą ilością paradygmatów (głównie $-(i)o-$, $-(i)\bar{a}-$) i stopniowaniem. Comparativus tworzył się przez dodanie do rdzenia sufiksu $-(i)os-$, $-(i)es-$, $-is-$ > scs. $-b\check{s}-$, $-ěj\check{s}-$, a superlativus sufiksu $-is-to/\bar{a}-$ (śląd w *nevěsta* < **neyo-istā* ‘najnowsza’). Pod koniec epoki praindoeuropejskiej zaczął się kształtować nowy system: comparativus na $-(t)ero-$ (wyrażający pierwotnie przeciwieństwo) i superlativus na $-(t)mo-$. Proces ten jednak dokonał się dopiero po rozpadzie prajęzyka i nie objął języków słowiańskich.

Liczebnik. Panował system dziesiątkowy. Odmieniały się liczebniki 1-4 i 100; pozostałe dające się zrekonstruować formy (6-10, nazwy dziesiątek) nie podlegały deklinacji. Istniały też odpowiednie formy porządkowe. Liczebnik 1000 pojawił się dopiero po rozpadzie prajęzyka: forma **g'heshl-o/ī-* w indo-irańskim i grece; **tūsunt-i-* w germańskim i bałto-słowiańskim.

Zaimek. Różnił się od pozostałych części mowy: (1) strukturą morfonologiczną (spółgłoska + samogłoska; nie mieszczące się w ramach apofonii alternacje), (2) brakiem regularnej odmiany. Do wyrażania różnic przypadkowych służył supletywnizm tematów (mianownik / przypadki zależne, sg. / pl. / du.), alternacje, akcent (formy enklityczne), reduplikacja, partykuły wzmacniające. Ukształtowane w ten sposób wykładniki przypadków były wyrazistsze niż w rzeczowniku i już w epoce praindoeuropejskiej zaczęły się szerzyć, zwłaszcza w tematach na $-o-$ (sg. gen. $-osjo-$; pl. nom. $-o\check{i}$, instr. $-o\check{i}s$, loc. $-o\check{i}su$).

Tematy zaimka osobowego

s i n g u l a r i s		p l u r a l i s		d u a l i s	
rectus	obliquus	rectus	obliquus	rectus	obliquus
1.os. <i>eǵ(h)ō(m)</i>	<i>*me-</i>	<i>*uēies</i>	<i>*nes-/nos-/ns-</i>	<i>*uē-</i>	<i>*nē-/nō-</i>
2.os. <i>*tū</i>	<i>*t(e)u-/tue-</i>	<i>*iūs</i>	<i>*ues-/uos-/us-</i>	<i>*iū-</i>	<i>*uē-/uō-</i>

Dzierżawczy: 1. os. sg. **(e)m-o-*, pl. **ns-m-o-*; 2. os. sg. **tu-o-*, pl. **us-mo-*.
Zwrotny: **s(e)u-e/o-*. **Anaforyczny:** **e-/ei-/i-*. **Wskazujący:** tworzył, jak się zdaje, system trójstopniowy: wskazujące bliżej **k'i-*, **ghi-*, **di-*, dalej **e/on-o-*, **au-o-*, **al(-jo)-*, **ol(-no)-* i neutralne (właściwe wskazujące) **s(i)o-* / **t(i)o-*. **Pytajny, nieokreślony:** **k^ui-*, **k^ue-/* **k^uo-*. **Względny:** w końcowym okresie wspólnoty występował w jego funkcji temat **iō-*, poświadczony w większości języków jako zaimek lub powstały z niego spójnik. W epoce historycznej w większości języków wystąpić tu może zaimek pytajny, a w germańskim – wskazujący.

Czasownik

Dający się zrekonstruować dla epoki rozpadu wspólnoty indoeuropejskiej system werbalny zachował się najlepiej w języku wedyjskim oraz grece mykeńsko-home-rowej. W pozostałych językach uległ on różnokierunkowym przekształceniom, natomiast w hetyckim reprezentuje, częściowo zmodyfikowany, stan znacznie odleglejszej epoki. W końcowym okresie wspólnoty czasownik posiadał kategorię czasu (praesens, futurum, imperfectum, aoryst, perfectum), aspektu (dokonany, niedokonany), trybu (indicativus, imperativus, optativus, coniunctivus), strony (activum, medium), liczby (singularis, pluralis, dualis) i osoby. W system form nieosobowych wchodziły participia: praesentis (i futuri) activi na *-nt-*, praesentis, medii na *-meno/mno/mo-*, participium perfecti na *-ues/uos/us-*, adiectivum verbale na *-no-*, *-to-* oraz zabarwione modalnie absolutiva na *-tī-*, *-(t)eu-jo-*. Natomiast infinitivus i supinum powstały, jak się zdaje, dopiero w epoce rozpadu dialektalnego prajęzyka, głównie w oparciu o abstracta na *-ti-*, *-tu-*, *-si-*, *-no-*.

Odmiana. Istniały dwie grupy końcówek: praesens-aoryst oraz perfectum, obie w odmianie aktywnej i medialnej. Podstawę systemu fleksyjnego stanowiły końcówki praesens-aoryst, rozpadające się na dwie serie: tzw. prymarne (równoczesność z chwilą mówienia) i sekundarne (uprzedniość). Rekonstrukcja szeregu form nastrożca poważne trudności; w niektórych wypadkach widoczny jest wpływ analogii.

Końcówki czasownika

activum		medium		imperativus	perfectum	
prymarne	sekundarne	prymarne	sekundarne		activum	medium
Sg.1. <i>-mi, -ō</i>	<i>-m</i>	<i>-(m)ai</i>	<i>-(m)ā</i>	–	<i>-a</i>	<i>-ai</i>
2. <i>-si</i>	<i>-s</i>	<i>-sai / -soi</i>	<i>-so, -thēs</i>	<i>-dhi, zero</i>	<i>-tha</i>	<i>-thai</i>
3. <i>-ti</i>	<i>-t</i>	<i>-tai / -toi</i>	<i>-(t)o(r)</i>	<i>-(tu</i>	<i>-e</i>	<i>-ei</i>
Pl. 1. <i>-me/os(i)</i>	<i>-me/o</i>	<i>-me/o(s)-dhə</i>		?	?	?
2. <i>-te(s)</i>	<i>-te</i>	<i>-dhye</i>		?	?	?
3. <i>-nti</i>	<i>-nt</i>	<i>-ntai / -ntoi</i>	<i>-nto(r)</i>	<i>-ntu</i>	<i>-r</i>	<i>-r(a)i</i>
Du.1. <i>-ue/os</i>	<i>-ue/o</i>	<i>-ue/o-dhə</i>		?	?	?
2.-3. <i>-tē/ō</i>	?	?		?	?	?

Praesens, czynność równoczesna z chwilą mówienia, końcówki prymarne, rdzeń na stopniu *e*; liczne formacje: pierwiastkowe, reduplikowane, z infiksem nosowym oraz szereg sufiksalnych.

Aoryst, czynność uprzednia względem chwili mówienia (i stąd dokonana), końcówki sekundarne; formacje: pierwiastkowy, sygmacyjny, tematyczny, z sufiksem *-ā-* oraz *-ē-* (czasowniki stanowe).

Imperfectum, czynność równoczesna z chwilą przeszłą, aspekt niedokonany wobec dokonanego aorystu, temat praesens, końcówki sekundarne. Jest formacją regularną, stosunkowo późnego pochodzenia.

Perfectum, stan terażniejszy powstały w wyniku uprzednio dokonanej czynności, także z odcieniem narratywnym; bliskie medium (końcówki, rdzeń na stopniu *o*), zapewne pierwotna kategoria nominalna; formacje: pierwiastkowe, reduplikowane, z sufiksem *-u-*.

Medium, czynność wykonywana dla (w interesie) sprawcy lub do niego bezpośrednio skierowana – reflexivum. Jeśli sprawca czynności nie był podmiotem, wówczas reflexivum stawało się passivum. Jeśli sprawca czynności w ogóle nie był wymieniony, to zwłaszcza przy czasownikach nieprzechodnich pojawiło się zabarwienie stanowo-nieosobowe ('idzie się').

Imperativus, rozkaz lub zakaz; być może istniał również imperativus futuri.

Optativus, życzenie lub możliwość; rdzeń na stopniu redukcji, końcówki sekundarne.

Coniunctivus, przypuszczenie i pragnienie. W niektórych językach w funkcji coniunctiwu występuje aoryst, w słowiańskim przy posiłkowym *by*.

Futurum, powstało pod koniec epoki indoeuropejskiej; jest z pochodzenia formacją modalną (coniunctivus aoristi, desiderativum).

Plusquamperfectum, tworzone od perfectum na oznaczenie czynności uprzedniej względem innej czynności przeszłej; innowacja paralelna w poszczególnych językach.

System ten w językach słowiańskich uległ gruntowemu uproszczeniu. Nie licząc form izolowanych (scs. *vědě* 'przecież' < 1. sg. perf. med.*uoǰdai; scs. *byšęšte-je* 'mające być' < ptc. fut. act. na *-sjo-*), spośród czasów przeszłych pozostał tylko aoryst, a z trybów – optativus w funkcji imperatiwu. Pojawiła się natomiast opozycja aspektowa, której zawdzięczamy powstanie nowego imperfectum jako odpowiednika aorystu, a z drugiej strony wytworzenie się dokonanego praesens (poświadczonego w zwrotach typu *jak nie złapie*), które weszło w funkcję futurum. Krzyżujące się opozycje „teraźniejszość / przyszłość”, „dokonaność / niedokonaność” wytworzyły symetryczny system czterech kategorii czasowo-aspektowych:

	przeszłość	teraźniejszość
niedokonaność	imperfectum	praesens
dokonaność	aoryst	futurum

Pod koniec epoki prasłowiańskiej pojawiły się perfektywne konstrukcje peryfrastyczne z imiesłowem na *-l-*, poświadczone śladowo w tekstach scs. (ok. 5%), które w epoce staropolskiej wyparły przeszłe czasy proste (ok. 30 zapisów), co doprowadziło do dzisiejszego systemu:

	przeszłość	teraźniejszość	przyszłość
niedokonaność	inflectum	praesens	futurum
dokonaność	perfectum	–	futurum

Indeclinabilia

W momencie gdy przez dodanie odpowiednich formantów dawne pierwiastki stały się odmiennymi częściami mowy, niektóre z nich nabrały wartości adverbialnej, np. **nu* ‘teraz’ obok **neu-os* ‘nowy’. Część z nich jeszcze w epoce przedhistorycznej uległa dalszej gramatyzacji, spadając do roli przedrostków, przyimków, partykuł, spójników, a nawet formantów gramatycznych, np. **at(i)* ‘na zewnątrz, poza, od, ale’ i końcówka ablatiwu singularis *-ōt/d*. Śladem pierwotnej wartości przysłówkowej jest możliwość oderwania przedrostka od czasownika (tmesis), pomiędzy którymi stać mogą enklityki, jak w pol. *przed-się-brać*. Obok partykuł istniały wykrzykniki i wyrażenia dźwiękonaśladowcze, jak łac. *vae* ‘biada!’ = lit. *vaĩ* ‘och!’.

Niektóre z nich stały się podstawą derywacji odmiennych części mowy.

SKŁADNIA

Jak w każdym języku o bogatej fleksji, w języku praindoeuropejskim istniał rozbudowany system składni rzędu i zgody (rekcja i kongruencja), realizowany za pomocą wykładników rodzaju, liczby, przypadku, osoby, czasu, aspektu, trybu i strony. Z zachowanych w epoce historycznej osobliwości (często w postaci figur stylistycznych) można wymienić: (1) brak składni zgody między neutrum (pluralis) a czasownikiem (singularis), (2) połączenie współrzędne vocatiwu z nominatiwem, (2) konstrukcje ad sensum typu *szlachta przyszli*, (3) elipsa zaimka po czasowniku przed rzeczownikiem typu ‘Spotkali się (on) i X’, (4) konstrukcje absolutne (dativus, ablativus, locativus), (5) użycie imiesłowu w funkcji verbum finitum. Wbrew często spotykanej opinii, do której podstawę daje podobieństwo końcówek nominatiwu i genetiwu: *-os*, nie ma na gruncie składniowym śladów konstrukcji ergatywnej. Obok zdania werbalnego istniało zdanie nominalne, pierwotnie bez copuli, czyli tzw. czyste zdanie nominalne, którego formalnym wykładnikiem była postpozycja orzecznika po podmiocie i zapewne intonacja jak w rosyjskim. W zakresie szyku wyrazów, który nie był gramatyczny (związek między członami wypowiedzenia wyrażała rekcja i kongruencja), przeważała kolejność: podmiot – dopełnienie – orzeczenie, z czym łączyła się tendencja do prepozycji członu określającego, zarówno w złożeniach, jak i w grupach syntaktycznych (przymiotnika, dopełniacza, apozycji i (?) zdania względnego). Na kolejność współrzędnych składników wypowiedzenia wpływały zapewne względy znaczeniowe (bliskość, ważność, następstwo w czasie) i rytmiczne (krótszy przed dłuższym), a związane ze sobą wyrazy nie musiały stać w bezpośrednim sąsiedztwie (hyperbaton).

Epoki indoeuropejskiej sięgają dwa enklityczne spójniki parataktyczne **k^ee* ‘i’, **ue* ‘albo’ predestynowane do łączenia wyrazów, przez powtarzanie po każdym członie i postpozytywny sposób użycia jak formanty morfologiczne, por. łac. *noctes-que dies-que*, st.ind. *naktā-vā divā-vā* itp. Śladem pierwotnego asyndetonu są utarte formuły, zachowane w formie compositów. Na obecność zdania względnego, przynajmniej w okresie rozpadu wspólnoty, wskazuje obecność zaimka względnego (temat

**io-*). Być może brak hipotaksy spójnikowej pozostaje w związku z nominalną koncepcją zdania podrzędnego (w którego funkcji występowały zwroty imiesłowowe).

II. SŁOWNICTWO POLSKIE POCHODZENIA INDOEUROPEJSKIEGO

Przed 80 laty Tadeusz Lehr-Spławiński (1938) zestawił wyrazy pochodzenia prasłowiańskiego we współczesnym języku polskim, a jego uczniowie i uczennice dokonali podobnych zestawień dla innych języków słowiańskich. Idąc tym śladem można zestawić według pól znaczeniowych odziedziczone z epoki praindoeuropejskiej słownictwo we współczesnym języku polskim. Na przestrzeni ok. 5 tysiącleci jakie upłynęły od rozpadu prajęzyka zmieniły one swą postać fonetyczną; niektóre zostały rozszerzone przez nowsze formanty i zmodyfikowały pierwotne znaczenie. Większość z nich jednak znajduje etymologiczne odpowiedniki w innych językach indoeuropejskich, co pozwala na rekonstrukcję formy i znaczenia, jakie miały w epoce prajęzyka (dokumentacja: C. D. Buck 1949; J. Pokorny 1949-1969; H. Rix 1998; D. Wodtko, B. Irslinger, C. Schneider 2008, K. Jasińska 2018).

NATURA

Czas *dinos > dzień, **eus(t)rom* > jutro, *urōd-nom > rano, **bhrēg'skos* > brzask, *uekeros > wieczór, *noktis > noc, *ghodhos ('rok') > god-y, *uesnā > wiosna, *iōrom > jaro ('ciepła pora'), *lētom > lato, **es-en-* > jesień, **g'hejmā* > zima.

Aura **nebh-o/es-* > niebo/iosa, **suln-iko-* > słońce (gw. *slonie*), **g'huoig^u-zdā* > gwiazda, **bhloig'skos* > blask, *louk-snā > luna, **mē(n)s-en-ko-* > miesiąc ('księżyc'), *uētros > wiatr, **snoig^uhos* > śnieg, **morg'os* > mróz, *grōdos > grad, *mighlā > mgła, *dhūmos > dym.

Ziemia *poljom > pole, *neiūā > niwa, *lendhom > lędo, *lojsā > lecha ('zagon'), *glojna > glina, *mojt-tom > miejsce / miasto, *medhā > miedza, *bhērgos > brzeg, **g^uorā* > góra, *ghrōnis > grań, *uersus > wier(z)ch, **ak-men-* > kamień, **kher-men-* > krzemień, **g'holtom* > złoto, *ghroudā > gruda, *pēsukos > piasek, *koupā > kupa, *dholos > dół, *dhubnom > dno, *norā > nora, **dhubr(i)ā* > *debr(z)a, *bhrodos > bród, *pontis ('droga przez wodę') > pań-nik (*pąć).

Ogień *ognis > ogień, **g^uhēros* > żar, **g^uhor-ont(i)o-* > gorąc, *teplom > ciepło, **pol-men-* > płomień, *aiskrā > iskra / jaskra-wy, *(*pel-*)*pelos* > popiół, *pūr-inā > perzyna ('spalenisko').

Woda *uodōr > woda, **mo/ariom* > morze, **eg'herom* > jezioro, *roikā > rzeka, **s(t)rou-men/-gā* > strumień / struga, **u^lnā* > wełna ('fala'), **u^lg-* > wilgoć, *rosā > rosa, *pojnā > piana, *dus-djus ('zły dzień') > deszcz.

ROŚLINY

Drzewa i krzewy *bhorus > bór, *ulois-os > las / *ulois-tos > liść / *ulois-kā > laska (gw. 'leszczyna'), *sok-snā > sosna, *edh-lā > jodła, *dhum-b-ros > dąb(rowa), **bherg'ā* > brzoza, **grōb(h)os* > grab, *ābol-nis / *ābl-u-kom > jabłoń / jabłko, *ēre-n-bhos > jarząb, *ōs-en-os > je/asion, *klenos > klon, *alisā > olcha, *opsā > osika, osina (gw. osa), *uřbā > wierzba, *eiūā > iwa, **log'ā* > łoza, *ūtis > wić, *ghuozdhos ('gałąź, kolec') > gwozd, gwóźdź, *pinis > pień, pniak, **strigin-* > rdzeń, **k'akhā* ('gałąź') > ro-socha-ty, **kor-/-en-/-eu-* > kora, korzeń, krzew, *třn-is > cierń / tarn-ina, *gloghos ('kolec') > głóg, **dh(e)ru-om/-ā* > drzewo / drwa, *koldā > kłoda, *dheupjā > dziupla.

Zboża, jarzyny, ziola **g'eitom* > żyto, *urughios > rż-ysko (*reż), **ouig'sos* > owies, *albho-dā > le/łoboda, *bhabos > bób, *bhrstjos > barszcz (roślina), *ghorsos > groch, *kol-sos > kłos, **aldh-ū-* > łodyga, **k'lamā* > słoma, **lop-* ('płaski') > łopian / łopuch, **pūro-* ('ziarno, zboże, pszenica') > perz, *pelūā > plewa, **g'hel(i)om* > ziele / ziolo, *kujotos > kwiat, *trustis > trzcina (*trześć), *nā-tis > nać, **k'oinom* > siano, **uerk'os* > wrzos, *musos > mech.

Owoce, nasiona **auog'tis* > owoc, **sēm-en-* > siemię, **g'ynom* > ziarno, *ōg-odā > jagoda, *oraisos > orzech, **g'el-and-is* > żołądź, **sok'os* > sok, *gloinos > glon, *loubhos > łub ('kora lipy'), **moig'-gā* > miazga. **Zapożyczenia z nieznanego źródła:** **khri(an)-os* > chrzan, **kanab/pis* > konopie, *linos > len, *mākos > mak, *repa > rzepa, (?) *tōiksos > cis.

ZWIERZĘTA

Dzikie **g'hueros* > zwierz, *tauros > tur, *elenios > jelen, *alanī > łani(a), **olk'is* > łoś, **k'řnā* > sarna, **ul'k'os* > wilk, *lōipsos > lis, (?) **lūk'ios* > ryś, *bbehros > bóbr, *ūūdrā > wydra, **ue(r)uer-kā* > wiewiórka, **ang'ios* > wąż, **eg'hios* > jeź, *ghel-ūs > żółw, **g'ēbhā* > żaba, *mūsis > mysz.

Domowe *kerdhā > trzoda, *korūā > krowa, *(*k*-)ag'ā > koza, *oui-kā > owca, **ag(h)-n-ent-* > jagnię, *ueprios ('odynieć') > wieprz, *suūinjā > świnia, **pork'-ent-* > prosię.

Ptaki **putos-* > ptak (*ptach > ptaszek), **or(-el-)* > orzeł, *gerōujos > żuraw, *albhondjos > łabędź, *teterujos > cietrzew, **ghansis/er-* > gęś / gąsior, (?) *golombjos > gołąb, *trozdos > drozd, (?) *kopsos > kos, **k'auā* > sowa, *perom > pióro, *ōujom > jajo, *nīsdom > gniazdo.

Ryby **lak'so-k'ios* > łosoś, **ang'orios* > węgorz, **ak'-etro-s* > jesiotr, *(*s*)līn > lin, **iuk'rā* > ikra (? 'wątroba').

Owady **k'řs-en-* > szerszeń, *uobhsā > osa, **tront-en-* > truteń (gw. tręteń), *mousā > mucha, *morui-kā > mrówka, **křu/mi-* > czerw, *moljos > mól, *blusā > pchła, *ghnīdā > gnida.

Organy, elementy, wytwory *lōpā > łapa, *mēmsom > mięso, **k'řstis* > sierść, **ūdh-men-* > wymię, *melkom > mleko, *sūrus > ser, *uřnā > wełna, *medhu > miód, **uog'sos* > wosk.

CZŁOWIEK

Pokrewieństwo *leudhies > ludzie, **pled-men-* > plemię, *poti-s > gos-pod-arz/-in, *mātēr > maci, macior-a, *sūnus > syn, *dhughatēr > córa, *bhrātēr > brat(er-ski), **sues(t)ēr* > siostra, *pātrūios > stryj, *dhēdhos > dziad, **g^uenā* > żona, *uidheūā > wdowa, *daiuēr > dziewierz, *ienātrūs > jątrew, **suek'rūs* > świekra, *aujos > wuj ('starszy członek rodu'), **g'enātis* > zięć, *suōtos > swat.

Części ciała *mozghos ('szpik') > mózg, *uolsos > włos, **ok^uo-s-* > oko, *ausos > ucho, *bhrūs > brew, *nasos / *nas-d-riā > nos / nozdrza, *uondhsos > wąs, *dont-snom > dziąsło, **g'ombhos* > ząb, **dng^hū-* > język, *ōustā > usta, *bhardā > broda, *kṛkos > kark, **g^urūūā* ('szyja') > grzywa, **ar(ə)m-en-* > ramię, **alko-* > łok-ieć, **pṛk'is* > pierś, **pletio-* > plecy, **k'ṛdis* > serce, *bhreusos > brzuch, **spelg'h-en-ā* > śledziona, **lendh-uo-* > łędźwie, **g'h'kis* > żółć, *iṅdrom > jądro, *pīsdā > pizda, *kolēnom > kolano, **ped-s-* ('noga') > pieszy, (?) *pentā > pięta, *(*k*)*ostis* > (k)ość, **g^uhīslā* > żyła, *krūs > krew, *(*s*)*lei-nā* > ślina, *urō-nā > rana, **bhlēig'* > blizna.

GOSPODARKA

Budownictwo **uoik'is* > wieś, *ghordhos > gród, *domos > dom, **dhue/or-* > dwór / drzwi, **angli-* > węgiel, *ghrendhā > grzędą, *kronghos > krąg.

Sprzęty, narzędzia *ghrotos > grot, *dhoighiā > dzieża, **g^uhṛno-* ('piec, pale-nisko') > garnek, *sēitom > sito, *moisos > miech, **g^uṛnā* > żarna, *iugom > igo (gw., top.), **k'akhā* > socha, **k^uolos-* > koło, *aksis > oś, **aldhi-* > łódź, (?) *pormos > prom.

Pożywienie *iōūsā > jucha, *kṛmā > karma, *salis > sól, *kuāsos > kwas, *tāistom > ciasto, *dhrosghiom > drożdże.

SPOŁECZEŃSTWO

*dhrougos > druż-yna (*drug), **k^uoinā* ('zemsta, kara') > cena, *ghostis ('obcy') > gość, *sloūgā > (po)śluga, **suo-bho-/i-* > swoboda / swój, **dōr/nom* > dar / dań, **uorgo-s/-idā* > wróg / wróżda, **uoī-* > woj(na), *skoitos > szczyt ('tarcza').

ŻYCIE DUCHOWE

*dhousos > duch, **g^ueit-i-* > życie, *(*su-*)*mītis* > śmierć, *uērā > wiara, **ue/ol-* > wola, *ualdhā > władza (*włodza), **g'nō-men-* > znamię, **klo/ōū-* > słowo / sława, **en-men-* > imię, **keūdo-* > cud(o), *bhoīdhā > bieda, **uorg-* > wróż-ba, **k^uēr-* > czary, **uoīd-* > wiedza / wiedźma, **deīuo-* > dziwo(żona), *gāl-so-s > głos, *mentis > (pa)mięć, *urotā > rota ('przysięga').

WŁAŚCIWOŚCI

Fizyczne *g^hīuos > żywy, *p^hīnos > pełny, *kaīlos > cały, *d^hghos > długi, *d^houghos > duży, *m(ə)noghos > mnogi, *stāros > stary ('silny, krzepki'), *mōlos > mały, *moldos ('miękki') > młody, *s(u)oros > chory, *nōg^hos > nagi, *galos > goły, *bhosos > bosi, *tus-sk'-ios > czczy, *ang'h-u- > 'wąski', *ok'-t-ro- > ostry, *ghladh- > gładki, *glo-m-bhos > głębo-ki, *ghru-m-bhos > gruby, *krou-s- > kru-chy, *ten- > cienki, *uet- ('stary') > wiotki (gw. *wietek* 'stary księżyc'), *ang'h-ū- > wąski, *(a)rou- > równy, *kreiūos > krzywy, *prēsknos ('świeży') > przasny, *sūtos > syty, *sausos > suchy, *sal-du- ('słony' > 'smaczny') > słod-ki, *suoigh-ios > świeży.

Psychiczne *mondh-r- > mądry, *meīlos > miły, *dhabh-r-o-* > dobry, *g^hulos* > zły, *neuos > nowy, *dōuos > dawny, *glou-po-/so- > głu-pi / głu-chy, *ieuno- > jun(ak), *ues-el- > wesoly ('dobry'), *dhīs- > dziarski, *rē/ōd- > rad, *slōb- > słaby.

Nazwy kolorów *bhēl- > biały, *k^hsnos > czarny, *tem(ə)n- > ciemny / cień, *bhlaidos > blady, *poluos > płowy, *pik'-t-ro- > pstry, *k^hīuos > siwy, *rou-ū-dhos > rudy / rydz(y) ('czerwonawy'), *gel- / g^hel- > żółty / zielony, *khoiros > szary.

CZYNNOŚCI

Przechodnie *bhej- > bić, *bhedh- ('kłuć') > bósć, *bhor-n- > bronić, *dō-r- > dać / dar-ować, *bher- > brać, *dhē- > -dziać, *em- > imać / jąć, *d^hrobh- > dro-bić, *bhoudh- > budzić, *nek'- > nieść, *der- > drzeć, *dher-gh- > dzierzeć / dzier-gać, *klādh- > kłaść, *tren-s- > trząść.

Stanowe *bhū- > być, *stā- > stać, *sed- > siedzieć, *le(n)gh- > leżeć (ob-łężenie), *sup-n- > spać / snąć, *dre-m- > drzemać.

Umysłowe *g^hnō- > znać, *g^hhau(ə)- > zwać, *ue/ojd- > wi(e)dzieć, *leubh- > lubić, *bhā- > bajać, *pork'- > prosić, *lugh- > łągać, *pūt- > pytać, *(s)tā(i)- > taić ('kraść').

Ruchowe *ej- > iść, *bheg^h- biec / bieżeć, *g^hhe/on- > gnać / gonić / zenać, *tengh- > ciągnąć, *rou-s- > ruszać, *skou- > chować, *ghrebh- > grzebać, *steigh- > ścigać, *meigh- > migać, *mont- ('mieszać') > mącić, *bhlendh- ('źle widzieć') > błędzić, *ueg^h- > wieźć, wóz.

Czuciowo-dotykowe *bhol- > boleć, *(s)keu- > czuć, *dhāu- > d(i)awić, *klēu- > kłuć, *tejsk- > (ś)ciskać, *k^heip- > siepać, *ter/r-g- > targać, *trenk- > trącić.

Fizjologiczne *g^hrūg^h- > gryźć, *ed- > jeść, *poi- > pić, *g^her- > zreć, *k^hlou/ūs- > słu/ychać, *dhrugh- > drzeć, *ajs-sk- > iskać, *alk- > łaknąć, *leig^h- > lizać, *p^hd- > pierdzieć / (?) pardwa, *rūg- > rzygać, *iebh- > jebać, *se/or- > srać, *g^hhēj- > ziać / ziewać.

Gospodarcze *dhoj- > doić, *mel(ə)- > mleć, *sīūu- > szyć, *d^helbh- > dłubać, *kāu-* > kuć ('uderzać'), *tekt- > ciosać, *loip- > lepić, *ureg^h- > rzezać, *uīt- > wiercić, *sker-b(h)- > szczybić / szczyżyć.

Rolnicze *sēj- > siać, *kop- > kopać, *arə- > orać, *pā-s- > paść, *rū- > ryć.

Łowieckie *lāy- / *laŷ- / *ləy- > łowić, *sok^u- > o-saczyć (*soczyć ‘śledzić’), *trap- > tropić, *uāb- > wabić, *skeŷ-d- > szczuć.

Związane z ogniem *g^uhe/or- > żarzyć / gorzeć / grzać, *kour- > kurzyć, *k^uer- > krzesać, *pe/ol- > płonąć / palić, *pek^u- > piec, *te/op- > ciepłeć / topić, *uer- > wrzeć.

Związane z wodą *te/ok^u- > ciec / toczyć, *ple/oŷ/ū- > pławić / płynąć, *bhred- > brodzić, *lej- > lać, *mū- > myć, *mak-r- > moczyć / mokry, *u^lg- > wilżyć.

III. PODSUMOWANIE

Naszkiecowany tu rozwój systemu gramatycznego od epoki praindoeuropejskiej do dziś, prowadzi do wniosku, że fonetyka polska ukształtowała się w epoce prasłowiańskiej, a powstałe wówczas i w epoce historycznej alternacje pełnią dziś funkcję morfonologiczną. Natomiast pewne elementy systemu morfologicznego (tematy zaimka, końcówki fleksyjne, niektóre formanty i reguły gramatyczne) sięgają epoki praindoeuropejskiej. Dziedzictwem indoeuropejskim są w języku polskim nazwy niektórych zjawisk atmosferycznych, krajobrazu, roślin, zwierząt, człowieka (części ciała i stosunków pokrewieństwa, cech fizycznych i psychicznych), rolnictwa, rzemiosła, czynności życiowych i umysłowych. Analiza słownictwa prowadzi do wniosku, że nasi indoeuropejscy przodkowie prowadzili gospodarkę hodowlano-rolniczą (z elementami łowiectwa) z dala od morza i gór na obszarze leśno-(bagiennie?)-stepowym. Żyli we wspólnocie rodowo-plemiennej, nie znali metali, wędrowali (koń, wóz), toczyli wojny i wierzyli w upostaciowane siły przyrody oddając im cześć (rytuały, mity, poezja). Posługiwali się skomplikowanym fonetycznie i morfologicznie systemem gramatycznym i bogatym w określenia różnych zjawisk i cech fizycznych i psychicznych słownictwem.

II. KONTAKTY JĘZYKOWE W PRZEDHISTORYCZNEJ EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

0. UWAGI WSTĘPNE

W rozważaniach na temat przedpiśmiennej epoki języków indoeuropejskich zajmowano się głównie ich stosunkami pokrewieństwa oraz innowacjami, jakich dokonały po rozpadzie prajęzyka. Mniej natomiast interesowano się ich wtórnymi kontaktami, prowadzącymi do powstawania nowych wspólnot (takich jak bałto-słowiańska) oraz wzajemnych zapożyczeń, a nawet modyfikacji systemów językowych. Przedmiotem moich rozważań są tak rozumiane kontakty językowe w przedhistorycznej Europie środkowo-wschodniej. Źródła antyczne i wczesnośredniowieczne lokalizują na jej obszarze nazwy plemienne, a więc pośrednio języki: słowiańskie, bałtyckie, germańskie, paleobałkańskie, a na wschodzie ugro-fińskie, irańskie i altajskie. Pomiedzy niektórymi z tych języków dochodziło do kontaktów, czego rezultatem były wspólne innowacje oraz wzajemne lub jednokierunkowe zapożyczenia, których semantyka rzuca światło na charakter i miejsce tych kontaktów (V. Boček 2014).

I. DIALEKTY PÓŁNOCNO-INDO-EUROPEJSKIE

Jak wykazał J. Schmidt (1872), proces rozpadu prajęzyka na dialekty indoeuropejskie odbywał się drogą falową. Najpierw oderwały się od wspólnoty praindoeuropejskiej dialekty peryferyjne – greka, italskie, celtyckie, germańskie (oraz odkryte w XX wieku języki tocharski i hetycki), zachowujące na ogół stan pierwotny. Natomiast dawne centrum, z którego rozwinęły się języki bałto-słowiańskie, indo-irańskie, ormiański i albański (i spokrewnione z nim antyczne języki Bałkanów), dokonywało kolejnych innowacji, zmieniając m.in. praindoeuropejskie spółgłoski palato-welarne w odpowiednie spiranty. Stąd wprowadzona przez P. von Bradke (1888) nazwa języki „satemowe” od liczebnika ‘sto’ awest. *satəm* oraz języki „kentumowe” od łac. *centum* [kentum] < pie. **k̑mtom*.

Podziałowi temu przeciwstawiają się mniej wyraźne, ale jak się zdaje wcześniejsze, różnice między na ogół zachowawczą grupą południową, której centrum

stanowi greka, oraz innowacyjną grupą północną, reprezentowaną w epoce historycznej przez języki słowiańskie, bałtyckie i germańskie, częściowo też celtyckie i albański. Tak rozumiane dialekty północno-indo-europejskie dokonały w epoce przedhistorycznej następujących innowacji.

FONOLOGIA

1. Wysoka wokalizacja sonantów. Pozostaje w wyraźnym związku z ewolucją indoeuropejskiego systemu wokalicznego. W językach grupy południowej, odróżniających *ō* od *ā*, samogłoską wokalizującą sonant jest *a*. Natomiast w językach północno-indo-europejskich nie odróżniających *ō* od *ā* (bałto-słowiańskie, germańskie, albański) w sąsiedztwie sonantu pojawia się samogłoska wysoka (scs. *ɨ* / *ʉ*, bałt. *i* / *u*, alb. *i* / *u*, germ. *u*), podobnie w celtyckim (*r, l* > *ri, li*) oraz antycznej toponimii wschodnich Alp, Panonii i Bałkanów (*i* / *u*), np. pie. **kʷrmi-* ‘robak’ > słow. *čřmь*, lit. *kirmis*, alb. *krimp*, st.irl. *cruim*, (?) niem. *Wurm*; pie. *(*s*)*kʷd-* ‘rozcinać, obdzierać’ > czes. *o-škrd* ‘oskard’, lit. *skurdùs* ‘lichy, *obdarty’, alb. *hurdhër, hurdhë* ‘czosnek, *rozszczepiony’; pie. *uʷlkʷos ‘wilk’, słow. *vľkь*, lit. *vilkas*, goc. *wulfs*, (?) st.irl. *olc*, gen. *uilc* ‘zły’, alb. *ujk*, dawne i gw. *ulk*, iliryskie imiona *Ulcirus, Ulcudius*, panońskie *Ulcisia* (Castra); pie. **dľgh-* > słow. *dľgь*, goc. *dulgs* ‘dług’, st.irl. *dliged* ‘prawo, obowiązek’ itd.

2. Tendencja do identyfikacji *o* z *a*. W opinii J. Kuryłowicza (1977: 211-217, 244) samogłoska *a* [krótkie] w epoce prajęzyka była wariantem kombinatorycznym [o] w sąsiedztwie laryngalnej. Fonologizacja /a/ w opozycji do /o/ dokonała się w językach europejskich po zmianie wokalicznego *ə* w *ā* (w indo-irańskim *ə* > *i*), które na północy zidentyfikowało się wtórnie z odziedziczonym *ō* w jeden fonem /ā/, dając ostatecznie w germańskim, bałtyckim i albańskim *a*, a w słowiańskim *o*. Natomiast na południu *ā* powiększyło swój zasięg przez wokalizację sonantów. W germańskim, słowiańskim i staropruskim doszło również do identyfikacji długiego *ā* z *ō*, które zachowało swoją odrębność we wschodniobałtyckim (i w albańskim, dając tam ostatecznie *ō* > *e*). Powstał w ten sposób w Europie przedhistorycznej podział na północne *ā*-języki oraz południowe *o/a*-języki, równie ważny zdaniem J. Kuryłowicza jak podział na grupę „kentum” i „satem”. Dodać tu należy, że w językach celtyckich długie *ō* przechodzi w *ā*, np. **gnō-* ‘znać’ > gal. imiona z -*gnatus*, st.irl. *gnáth* ‘znany’, wal. *gnawd* ‘ts.’. Północno-indo-europejska zmiana *ō* > *ā* poza słowiańskim, bałtyckim i germańskim ujawnia się w toponimii Noricum, Panonii, Iliricum (P. Anreiter 2001: 10-16) oraz mesapijskim i albańskim, np. *Saifens* hydronim k. Innsbrucku < **soj-* / *sejb-* ‘(wy)pływać’, *Panonia* = prus. *pannean* ‘bagno’ < **pon-jo-*, mesapijskie *tabara* ‘kapłanka’ < *to-bhorā ‘przynosząca’, alb. *natë* ‘noc’; *asht* ‘kość’ = łac. *nox, noctis; os, ossis* itp. Praindoeuropejskie *ā* daje w albańskim *o*, jak w germańskim i w litewskim, np. *mātēr ‘matka’ > swn. *muoter*, lit. *mótė* ‘kobieta’, alb. *motër* ‘(starsza) siostra’, natomiast pie. *ō* (? poprzez *ō) > *e*, np. alb. *pelë* ‘klacz’ = gr. *πῶλλος* ‘żrebak’, *pemë* ‘jabłko, owoc, drzewo owocowe’ < łac. *pōmum* ‘ts.’

3. Zanik wewnątrzwyrazowego *a* (szwa wokalicznego). Zmiana dokonana się w sylabie środkowej w bałto-słowiańskim, germańskim, albańskim oraz w irańskim, np. pie. **genat-is / -os / -or* ‘krewny’ > pol. *zięć*, lit. *žentas* ‘ts.’, alb. *dhëndër* ‘zięć, narzeczony’; pie. *dhughatēr ‘córka’ > scs. *dъšti*, lit. *duktė*, niem. *Tochter*, awest. *dugadar, dugdar* ‘ts.’.

4. Tendencja do przejścia grupy *sr* > *str*. Zmiana została przeprowadzona najbardziej konsekwentnie w słowiańskim i w germańskim; odosobnione przykłady pochodzą z języków bałtyckich, celtyckich, paleobałkańskich i albańskiego, np. pie. **srey-* ‘płynąć’ > pol. *strumień, struga, ostrów*, lit. hydr. *Strauja, Striaunė, Striūna*, łot. *straume* ‘bieg rzeki, potok’, *strava* ‘prąd’, niem. *Strom* ‘rzeka, strumień, prąd’, st.bretońskie *strum* ‘copia (lactis)’, st.kornijskie *strum* ‘latex’, tracki hydronim *Σρουμων* (Struma), dzisiejsze *Strima, Stravina* (dorzecze Wardaru); pie. **s(e)rpono-* > alb. *shtërpinj* ‘zmije’.

MORFOLOGIA

1. Końcówki z podstawowym *-m-* w instrumentalu (sg., p1., dual.) i datiwie (p1., dual.) w bałto-słowiańsko-germańskim (w albańskim brak przykładów) wobec *-bh-* w językach południowych (bez hetyckiego i tocharskiego) oraz w celtyckim i mesapijskim.

2. Uproszczenie indoeuropejskiego systemu werbalnego w bałto-słowiańsko-germańskim i tendencja do wyrażania różnic czasowo-aspektowych za pomocą prefiksów, głównie w słowiańskim i germańskim, częściowo w celtyckim, bałtyckim oraz tocharskim.

3. Zastąpienie kategorii dawnego perfectum w czasownikach duratywno-stanowych przez formację na *-ē-* w bałto-słowiańskim, germańskim oraz italskim.

4. Praeteritum z formantem *-t-* w celtyckim, germańskim i słowiańskim (ślady w bałtyckim), utworzone, jak się zdaje, paralelnie w oparciu o adiectivum verbale na *-to-*.

SŁOWNICTWO

Zbieżności leksykalne (odziedziczone i wtórne) słowiańsko-bałtycko-germańskie, bałtycko-słowiańskie oraz nawiązania zewnętrzne języka albańskiego zostaną omówione niżej. Nie badano natomiast w sposób systematyczny izoleks północno-indoeuropejskich, ale z dotychczasowych prac zdaje się wynikać, że nie były one zbyt liczne (W. Porzig 1954).

II. WSPÓLNOTA BAŁTO-SŁOWIAŃSKA

Problem wspólnoty bałto-słowiańskiej jest od dawna przedmiotem dyskusji. Większość kompetentnych badaczy opowiada się za jej istnieniem, pozostają natomiast pytania o jej genezę (dziedzictwo indoeuropejskie czy wtórne zbliżenie), charakter

(jedność czy luźna wspólnota), czas trwania oraz miejsce wspólnej praocjzyny. Częściową na nie odpowiedzią są wspólne innowacje, zwłaszcza słownikowe, oraz kontakty z innymi językami (nie)indoeuropejskimi.

FONOLOGIA

1. Korelacja palatalności. Objęła cały system fonologiczny. Znajdujące paralele w albańskim rozszczepienie sonantów, dokonało się w epoce wspólnoty prabałto-słowiańskiej, gdyż w ogromnej większości przypadków zostało przeprowadzone w tych samych warunkach leksykalnych, a nieliczne różnice, np. lit. *bùrlas* ‘błoto, kałuża’/ słow. *bŕlogъ*, łot. *tirgus* – słow. *trǫgъ*, widoczne są nawet w poszczególnych językach, np. lit. *dirti* ‘drzeć’ – *dirti* ‘wbijać, kłuć’; słow. *skŕba* / *ščŕba*, *gr̥dlo* / *žŕdlo* ‘gardło’.

W opinii J. Kuryłowicza (1957: 91) bałto-słowiańskie rozszczepienie sonantów zgłoskotwórczych na twarde i miękkie pozostaje w związku z fonologiczną palatalizacją spółgłosek pod wpływem joty (dystynktywna przed samogłoskami tylnymi, zneutralizowana przed przednimi, typ *T'a / Te*), co doprowadziło do powstania dwóch serii spółgłosek: niepalatalna *k, g, t, d, s, (z), š, ž, p, b, v, m, n, l, r* – palatalna *k', g', t', d', s', š', ž', p', b', v', m', n', l', r'*. Z korelacją palatalności w podsystemie obstruentów i sonantów łączy on podział samogłosek na „miękkie” (*ě, ĭ*) oraz „twarde” (*ā, ō, ū*), przed którymi była możliwa opozycja między spółgłoskami twardymi a miękkimi.

Przyjmując stwierdzenie J. Kuryłowicza, że fonologiczna korelacja palatalności objęła cały prabałto-słowiański system fonologiczny, można dopatrywać się jej konsekwencji również w zmianach samogłoskowych. Wydaje się, że należy tu tendencja do identyfikacji *o* z *a*. Powstałe w jej wyniku *a* (czy *ā*) stało się tylnym korelatem przedniego *e*, doprowadzając do przekształcenia asymetrycznego praindoeuropejskiego systemu wokalicznego (trójkątnego) w symetryczny (prostokątny), w którym każda samogłoska przednia miała odpowiednik tylny. Za tak odległym datowaniem palatalizacji przemawiają konsekwencje morfologiczne działania *j* także na następującą po niej samogłoskę (słow. *jb* > *jb*, *jo* > *je*; bałt. *-(i)jos* > *-īs*, *-(i)jā* > *-ē*), co doprowadziło do odpowiedniego zróżnicowania paradygmatów fleksyjnych.

2. Przesunięcia akcentu (prawa Hirta – Kuryłowicza oraz de Saussure’a – Fortunatova). Mimo że akcent bałto-słowiański jest od dawna przedmiotem badań, do dziś pozostaje niejasna jego geneza, problem intonacji sylab nieakcentowanych, reguły morfo-prozodyczne i inne kwestie. Wiadomo jednak, że w stosunku do miejsca akcentu praindoeuropejskiego (zachowanego w wedyjskim i częściowo grece) nastąpiły w epoce prabałto-słowiańskiej pewne przesunięcia i zmiany barwy intonacji, które znajdują paralele na gruncie samodzielnego rozwoju języków bałtyckich i słowiańskich, dlatego omówimy je tu wspólnie.

Jak wykazał H. Hirt (1895), akcent praindoeuropejski w epoce prabałto-słowiańskiej cofał się z samogłoski krótkiej na poprzedzającą długą, wytwarzającą intonację akutową (J. Kuryłowicz 1952), np. lit. *dūmai* ‘dym’, schorw. *dīm* = st.ind.

dhūmāḥ, gr. *θυμός* ‘ts.’; lit. *būti* ‘być’, schorw. *bīti* = st.ind. *bhūtiḥ* ‘byt, istnienie’ itp. Natomiast F. de Saussure (1896) stwierdził, że w języku litewskim akcent przesunął się z sylaby środkowej cyrkumfleksyjowej na końcową akutowaną, np. nom.sg. *rankà* wobec acc. sg. *rañkq*. Taki sam proces w słowiańskim odkrył wcześniej F. Fortunatov (1880): ros. *ruká* / *rúku*, czak. *rukã* / *rúku*, co pozwoliło uznać tę zmianę za prabałto-słowiańską.

MORFOLOGIA

1. Fleksja. W epoce prabałto-słowiańskiej wpływ joty na następującą po niej samogłoskę tylną miał wyraźnie morfonologiczny charakter i ograniczał się do deklinacyjnych formantów *-io-* oraz *-iā-*, które w przymiotnikach regularnie, a w rzeczownikach w trudnych do ustalenia warunkach (głównie po spółgłoskach), zmieniły się w *-ī-* oraz *-ē-*. Uważa się, że zmiana miała swe źródło fonetycznie w wariantach *-ijō-* oraz *-ijā-*; por. litewskie *dagỹs* ‘oset’ zapożyczony z prabałtyckiego do fińskiego *takijas* w swej pierwotnej postaci. Przy tematach żeńskich na *-ē-* brano się pod uwagę możliwość związku z łacińską V deklinacją na *-ē-*, co zakwestionował J. Kuryłowicz (1966: 83-88). Na paralelizm bałtyckich tematów na *-ē-* i słowiańskich na *-ja-* zwrócił uwagę A. Vaillant (1958: 85-88), a w recenzji jego pracy T. Milewski (1964: 66-67) przyjął istnienie prabałto-słowiańskiej deklinacji na *-ē-*, powstałej z *-jā-*, identyfikując końcówki nom. sg. scs. (głagolskie) *-ě* = lit. *-ė* < *-jā*; gen. sg. pn.słow. *-ě₃* = lit. *-ės*, prus. *-is* < *-jās*; acc. pl. scs. *-ę* = prus. *-ins* < *-(j)ēns* < *-jāns*. Jeżeli przyjmujemy tę hipotezę, musimy założyć, że zmiana morfonologiczna *-iā-* w *-ē-* sięga również epoki prabałto-słowiańskiej. Niezależnie jednak od tego, czy powstanie tematów na *-ē-* z dawnych na *-iā-* (*-ijā-*) uznamy za innowację prabałto-słowiańską czy prabałtycką, nie ulega wątpliwości, że zmorfonologizowana korelacja palatalności objęła cały system fleksyjny i słowotwórczy obu grup językowych.

Co się tyczy fleksji, to w rzeczowniku występuje ona przede wszystkim w dawnych tematach na *-o-* oraz *-ā-*, które wskutek omówionych zmian morfonologicznych wytworzyły odpowiednie paradygmaty miękkotematowe. W litewskim bifurkacja ta objęła także dawne tematy na *-u-*, do których dorobiono typ miękki na *-iu-*, wykazujący (jak tematy na *-io-* oraz *-iā-*) znaczną produktywność, np. *kuĩp-iu-s* ‘szewc’, *vaĩs-iu-s* ‘owoc’ (J. Otrębski 1956: 44-50). Przeciwwstawienie typu twardego i miękkiego najwyraźniej występuje w przymiotniku, w którym J. Kuryłowicz (1966: 83-88) upatruje źródło bałtyckich rzeczowników na *-ē-*, podobnie jak w słowiańskim *-(b)ja*. Również w zaimku zachodzi wyraźne zróżnicowanie odmiany twardej: lit. *tàs*, *anàs*, *šitas*, *viskas*, *katràs* – słow. *тв*, *онв*, *вѣхв*, *которѣ* i miękkiej: lit. *jis*, *šis* – słow. *jb*, *sb*. Jest to więc dziedzictwo prabałto-słowiańskie.

Poważniejsze różnice zachodzą w czasowniku. Wprawdzie w praesens i w participiach następuje przeciwstawienie tematów twardych i miękkich, ale aoryst słowiański, reprezentujący stan starszy niż bałtycki, nie posiada typu miękkiego. W języku litewskim formant *-ė-* tworzy praeteritum do praesentiów na *-io/e-*,

a więc pełni funkcję typu miękkiego. Ch. Stang (1966: 378) tłumaczy to tranzytywnością obu formantów. Natomiast J. Kuryłowicz (1965: 175-182) wysunął hipotezę, że w czasownikach na *-iō/e-* praeteritalny sufix *-ē-* zastępuje dawne *-ā-* po spółgłosce palatalnej, co w typie *māt-ē* ‘widział’ < **mat-(i)j-o* miało charakter fonetyczny, ale cały proces był już morfonologiczny. Wprowadzenie tematu palatalnego z praesens do praeteritum pociągnęło za sobą dyspalatalizację analogiczną (morfologiczną) do dawnych (odziedziczonych) tematów na *-ē-*. W każdym razie tak jak praesens na *-iō/e-*, również praeteritum na *-ē-* jest morfonologicznym wykładnikiem typu miękkiego, podobnie jak *-ē-* w deklinacji żeńskiej, które mogło być tu wzorem.

2. Słowotwórstwo. Podobnie jak we fleksji rzecz przedstawia się w słowotwórstwie obu grup językowych; większość produktywnych sufixów z podstawową samogłoską tylną i spółgłoską twardą ma odmianki palatalne na *-i-*, które jak w deklinacji wykazują znaczną produktywność (J. Otrębski 1965; F. Sławski 1974-1979). Niektóre formanty z jotą sięgają epoki praindoeuropejskiej. Omówione wyżej tematyczne *-iō-*, *-iā-* mogą być dodawane bezpośrednio do rdzenia, do jego determinantów oraz do sufixów z podstawową spółgłoską twardą: *-k-*, *-sk-*, *-d-*, *-ng-*, *-t-*, *-st-*, *-s-*, *-š-* (z pie. *-k-*, *-sk-*), *-z-*, *-ž-* (z pie. *-g(h)-*), *-n-*, *-l-*, *-r-*. Spotykamy też odmianki zaczynające się od samogłoski, np. *-ikīō-*, *-ukīō-*, *-ekīō-*, *-ākīō-*, *-oukīō-* itp. oraz inne kombinacje: *-tā-iō-*, *-tel-iō-*, *-tūr-iō-*, *-(s)kā-iō-*, *-nā-iō-*, *-lā-iō-*, np. prasłow. *oln-bji = lit. *áln-ē* ‘łania’; prasłow. *or-ta-jb = lit. *ar-tó-jas*, prus. *ar-to-ys*; prasłow. *ini-bjb = lit. *yn-is* ‘szron’; prasłow. *plu-t-ja = prus. *plau-t-i* (< *-ē* < *-iā*) ‘płuca’; prasłow. *vep-r-jb = lot. *vep-r-is* ‘wieprz’ itd.

Uboższe jest słowotwórstwo czasownika, gdzie również odziedziczone z praindoeuropejskiego tematy na *-iō/e-* wykazują produktywność, por. lit. *sėju / sėjō*, *stōju / stajō* itp., głównie jako denominativa i deverbativa również od podstaw samogłoskowych: *-ē-iō/e-*, *-ō-iō/e-*, *-ou-iō/e-* jak też spółgłoskowych: *-(s)k-iō/e-*, *-s-iō/e-*, *-l-iō/e-*, czy różne kombinacje: *-(s)kā-iō/e-*, *-(s)tā-iō/e-*, *-sā-iō/e-*. Nie wszystkie z wyliczonych formantów z jotą powstały w epoce wspólnoty bałto-słowiańskiej. Za wspólne innowacje uznać można: rzeczownikowe *-ē-iō-*, *-(i)k-iō-*, *-(i)t-iō/ā-*, *-š-iō/ā-*, *-(i ā)n-iō/ā-*, *-(o)r-iō-*, *-l-iō/ā-*; czasownikowe (ekspresywne) *-k-iō/e-*, *-l-iō/e-* itp.

Powyższa analiza upoważnia do stwierdzenia, że powstała w epoce prabałto-słowiańskiej korelacja palatalności przez działanie joty na sąsiadujące fonemy spółgłoskowe i samogłoskowe doprowadziła we fleksji i słowotwórstwie do powstania dwu typów tematów: twardego i miękkiego, a korelacja ta dzięki produktywności tematów na *-i-* objęła cały bałto-słowiański system morfonologiczny.

3. Inne podbieństwa morfologiczne zostały skrupulatnie zanalizowane przez A. Vaillanta (1956-1966). Do najważniejszych należą: (1) paralelizm fleksyjny w budowie tematów deklinacyjnych i końcówek, (2) prosta i złożona (zaimkowa) odmiana przymiotników, (3) dwa tematy czasownika, (4) inwentarz i struktura imiesłowów, (5) budowa bezokolicznika i supinum.

SKŁADNIA

1. Podobieństwa w składni przypadków, m.in. genetivus po negacji, instrumentalis predykatywny, dativus absolutus (E. Fraenkel 1928).

2. Rozbudowa konstrukcji imiesłowowych (V. Ambrazas 1990).

3. Spójniki, parataktyczne: lit. *o, ir, nei* = słow. *a, i, ni* ; mniej liczne hipotaktyczne: prus. *beggi* 'bo' z innym wokalizmem słow. *bo*; lit. *kai-p, kad(a), ne-gi* = słow. *a-cě, kb(g)da, ne-že* i inne (L. Bednarczuk 1963).

SŁOWNICTWO

Innowacje słownikowe bałto-słowiańskie zostały zebrane przez R. Trautmanna (1923), a uzupełnione przez kolejne słowniki etymologiczne (E. Fraenkla, M. Vasmera, F. Sławskiego, W. Smoczyńskiego). Obejmują one następujące pola znaczeniowe:

Natura gwiazda, zorza, poranek, wieczór, pochmurne niebo, wichura, ulewa, lód, szron, struga, fala, zapora wodna, murawa / łąka bagienna, bród, skłon, dziura, szczyt, bryła, nierówność na drodze, żwir, krzemień, żelazo, dziegieć, wosk, węgiel / zgliszcze.

Rośliny las pagórkowaty, drzewo iglaste, olcha, czeremcha, grusza, bez (czarny), leszczyna, krzak, narośl / huba, jemiola, gałązka / pręt, trzcina, pień / szczapa, łyko, kłos, liść, kolec, nać / pokrzywa, ździebło / łodyga, plewa, bulwa, groch, rzepa, zioło, paproć, orzech, jagoda, brusznica, żurawina, nenufar.

Zwierzęta zwierzę, młode zwierzę, żubr, jeleń, sarna, ciele, kuna, wiewiórka; ptak, orzeł, czeczot(ka), dudek, gągoł, gzęgźółka, jarząb, dzięcioł, kawka, kulig/k, lelek, nurek, przepiórka, słonka, wrona, wróbel, żoła, łabędź, gęś, kaczka; ryba / dzwono, węgorz, jazgarz, okoń, karaś, sum, sieja, sielawa, ukleja; żółw, kret, ropucha, rak, pszczoła / trzmiel, komar.

Człowiek wygląd, skóra, ciało, głowa, łeb, warkocz, usta / wargi, powieka, wąsy, gardło, ręka, ramię, łokieć, dłoń, garść, paznokiec / pazur, pierś, płuca, biodro, udo, noga / kopyto, kolano, pięta, stopa / trop.

Rodzina, społeczeństwo rodzina, dziecko/chłopak, zięć, ludzie, wódz, włodarz, przyjaciel, wróg.

Gospodarka pomieszczenie / budynek, brama / wrota, dach / strzecha, kąt / węgiel, stół, ława, żarna, radło, kosz, niecka, stępa, kubeł, zasuwa, dłuto, siekiera, łuk, dzwon; stos / kupa, stóg, ul, sieć, sidła, pętla / splot, wstążka, pasmo, szew, nić, igła, przęślica, grzebień tkacki; szewc / krawiec, okrycie (kilka terminów), łapcie, torba / worek.

Życie duchowe, pojęcia ogólne święty/jasny, dusza, czary / wróżby, złe i dobre duchy, wróżba, znachor, rozumieć / wiedza, pisać / malować, sława, przyjaźń, siła, walka, pogoń, wina.

Cechy miły, miękki, długi, krzywy, bosy, pusty / próżny, słaby / marny, pełny; biały, ciemno niebieski, rudy / czerwony, szary.

Czynności żyć, wieźć, płynąć / spławiać, gnać / gonić, bieć, skakać, dąć, miotać, piec, palić, kuć, kłuć, kosić / cesać, rznąć, strzyc / skubać, szyć, wić / zwijać, łupić, tłuc / łamać, rozciągać / puchnąć, jeść, rzygać, pierdzieć, dyszeć, cichnąć / gasnąć, umierać / zdychać.

III. KONTAKTY GERMAŃSKO – SŁOWIAŃSKO – BAŁTYCKIE

Jak wykazał Ch. Stang (1972), języki germańskie, bałtyckie i słowiańskie, obok znanych innowacji fleksyjnych, wykazują również inne podobieństwa morfologiczne, m.in. participium praes. act. na *-nt-* zostało rozszerzone przez formant *-jo-*, pojawiły się inchoativa na *-ne-* oraz przymiotniki na *-isk-* i *-e/or-o-*, a przede wszystkim liczne innowacje leksykalne: bałto-słowiańsko-germańskie (68 wyrazów), bałtycko-germańskie (66) i słowiańsko-germańskie (54). Większość z nich obejmuje pojęcia z zakresu przyrody (krajobraz, rośliny, zwierzęta), gospodarki (narzędzia i przedmioty głównie drewniane, produkty i pożywienie) oraz związane z nimi nazwy cech i czynności. Mniej liczne są pojęcia ogólne, społeczne i części ciała. Obok nich spotykamy liczne zapożyczenia germańskie w słowiańskim (V. Kiparsky 1934) i nieliczne w bałtyckim. Zwrócono także uwagę (V. Martynov 1963) na możliwość zapożyczeń słowiańskich w pragermańskim.

W I. tomie „Słownika prasłowiańskiego” (A-B), obejmującym ok. 10% całego słownictwa, znalazło się 20 zapożyczeń germańskich (F. Sławski 1973), co pozwala prognozować ich liczbę na ok. 200, a więc znacznie więcej niż się to dotychczas szacuje na ok. 80. Potwierdza to najnowsza praca S. Pronk-Tiethoff (2013), która odkryła kilkanaście kolejnych zapożyczeń. Większość pojęć odnosi się do handlu, gospodarki, rzemiosła, wojny, władzy, obyczajowości, roślin i zwierząt kręgu śródziemnomorskiego oraz terminologii chrześcijańskiej. Głównym źródłem zapożyczeń są języki zachodniogermańskie, w mniejszym stopniu gocki i bałkańsko-germańskie.

Natomiast do pożyczek słowiańskich w germańskim zalicza V. Martynov (1963) szereg wyrazów wykazujących w obu grupach języków daleko idące podobieństwo przy równoczesnym braku motywacji znaczeniowej i słowotwórczej na gruncie germańskim. W recenzji książki T. Milewski (1966) uznał niektóre z nich za paralelne lub jako wynik wspólnego dziedzictwa, przyznając jednak, że przynajmniej sześć z nich nie sposób nie uznać za pożyczki. Chodzi o nazwy: płótna / odzienia, siodła, owcy, chmielu, (po)działu i czasownik ‘przeżyć’. Z tej samej sfery znaczeniowej pochodzą nowsze zapożyczenia słowiańskie w języku niemieckim (nazwy odzieży, potraw, roślin i zwierząt).

Zagadnieniem pożyczek germańskich w bałtyckim nie zajmowano się systematycznie. Według K. Būgi (1959: 80-98) są one bardzo nieliczne. Jedynie w języku staropruskim jest ich nieco więcej i dostały się tu prawdopodobnie głównie z języka gockiego (R. Trautmann 1910: XI-XVI) Są to nazwy: pan / gospodarz, klepisko, stóg, pancierz, kapelusz (< germ. ‘hełm’), łyżka, ryba miętus, (?) mleko. Do pewnych pożyczek wschodniobałtyckich należą nazwy: ulica / droga, pszenica,

chleb oraz gospodyni (wyraz *rykunia* spokrewniony z pruskim *rikijš* ‘gospodarz’ z germ. *riks* ‘pan, książę, władca’). Wyrazy wschodniobałtyckie K. Būga wyprowadza ze skandynawskiego. Nie ma więc zapożyczeń ogólnobałtyckich z pragermańskiego.

IV. KONTAKTY JĘZYKA ALBAŃSKIEGO

NAWIAZANIA SŁOWIAŃSKO-BAŁTYCKIE

1. Rozszczepienie sonantów. Rozszczepienie sonantów zgłoskotwórczych na przednie i tylne jest izofoną bałto-słowiańsko-albańską, obejmującą też niektóre języki paleobałkańskie (dacki, panoński). Ale zmiana ta została przeprowadzona w częściowo różnych warunkach leksykalnych: alb. *krimb* ‘robak’ = słow. *čřmь*, lit. *kirmis*, st.ind. *křmi-*; alb. *plis* ‘filc’ = słow. *plřstv*; alb. *ish-kurre* ‘krzak’ = słow. *кѡрѡ*, *кѡрѡ* ‘obcięty’; alb. *dritë* ‘światło’ = st.ind. *drř-* ‘spojrzeć, widok’; alb. *gur* ‘kamień’ ale lit. *girià* ‘las, bór’, z wokalizmem *o* słow. *gora*, prus. *garian* ‘drzewo’; alb. *ulk*, *ujk* ‘wilk’ ale słow. *vl’kь*, lit. *vilkas*; alb. *pepurth*, czas przeszły od *pjerdh* = słow. *přdëti*, lit. *pirdžioti*. Podobieństwo fonotaktyczne polega na występowaniu wariantu tylnego (alb. *u*) po spółgłosce tylnojęzykowej.

2. Korelacja palatalności. We współczesnym języku albańskim obejmuje ona prawie cały system spółgłoskowy, a wywołuje ją samogłoska przednia oraz jota (*skj*, *ksj* > *č*; *tj*, *dj* > *s*, *z*; *sj* > *ř*). Niektóre z tych palatalizacji poświadczone zostały w antycznych językach Bałkanów, gdzie spotykamy w toponimach przykłady rozszczepienia sonantów, np. dacki hydronim *Κρίσοç* (dziś *Criș* w Rumunii) = prus. *kirsnan* ‘czarny’; iliryskie toponimy *Ulcinium*, *Ulciris*, *Ulicia* por. wyżej = alb. *ulk*, *ujk* ‘wilk’; panońsko-alpejskie toponimy *Lurx*, *Mursa* / *Mils*, *Rinn* (P. Anreiter 2001:10-12).

3. Inne zbieżności bałto-słowiańsko-albańskie. W zakresie fonetyki: identyfikacja *o* z *ã* (wraz z germańskim), zanik nagłosowego *u-* przed *r*, *l* (prawo Lidéna), tendencja do zmiany *s* w *ř* / *ç* (wspólna wszystkim językom satemowym). W zakresie morfologii: zbieżności w słowotwórstwie (np. sufiks *-liã-* w rzeczowniku, *-ti-* w liczebnikach głównych 6-10), użycie zaimka zwrotnego jako formantu nowego passivum-reflexivum. Obok nich spotykamy pewne innowacje i paralele słowiańsko-albańskie, głównie w zakresie morfologii (derywacja nominalna, reflexivum w funkcji passivum, gegijskie imperfectum).

4. Zbieżności słownikowe. Należą tu, do dziś systematycznie nie zbadane, albańsko – słowiańskie podobieństwa z zakresu przyrody, gospodarki, pożywienia oraz pewne pojęcia ogólne (N. Jokl 1923; E. Çabej 1975).

Natura skała / kamień, błoto / bagno (kilka nazw), mróz.

Rośliny, zwierzęta wiąz, leszczyna, orzech, krzak, latorośl, kłos; sroka, robak.

Gospodarka targ, ogród / ogrodzenie, pęto / jarzmo, dłuto, łyżka / koryto, płótno / fałda, filc.

Pożywienie drożdże / wytlóki, krupa / grudka (soli), kwas, ser(watka).

Pojęcia ogólne bieda / przysięga, czas / okazja (2 terminy).

NAWIĄZANIA PALEOBAŁKAŃSKIE

Widoczne są w licznych zbieżnościach leksykalnych między albańskim a komponentem autochtonicznym (dackim) w języku rumuńskim (I. I. Russu 1970). Można je sprowadzić do podobnych, ale znacznie liczniejszych co słowiańsko-albańskie pól znaczeniowych:

Natura mgła / para, górzysty brzeg, bagno / młaka, (dziki) potok, drzewo / polano, gęstwina, jodła, wrzos, cierń / kolec, bluszcz / witka, pączek, pestka / ziarno, groch, strąk, jakaś roślina (?ciemniernik).

Zwierzęta i ich produkty żreback, baran, jagnię, borsuk, jakiś ptak (sowa, dzięcioł), jaszczurka, żmija, padalec, kleszcz, robak; wełna / runo, choroba owiec, łajno.

Gospodarstwo wieś / osada, zagroda / ogrodzenie, buda / szopa, pułapka, haczyk, obroża, skrobaczka, miotła, otręby / grudki, okruch, popiół, czapka / przednia część buta.

Człowiek dziad / przodek, biodro / udo / lędźwie, wargą / broda, podgardle / wole.

Czynności zapalać / rozniecać, rozdzielać / rozbijać / burzyć, chronić / oszczędzać, wyrwać / wyciągać.

Cechy piękny, biały / szary, ciemny / brunatny, ciągle / stale.

V. ŁACINA BAŁKAŃSKA A SŁOWIAŃSZCZYNA

Nowsze badania nad rozwojem fonetycznym języka prasłowiańskiego prowadzą do wniosku, że odziedziczona z epoki bałto-słowiańskiej struktura fonetyczna wyrazu została gruntownie przekształcona w wyniku serii wzajemnie powiązanych procesów artykulacyjnych. Niektóre z tych zmian znajdują paralele na gruncie romańskim. Na podobieństwa te zwracano uwagę od dawna, dopiero jednak G. Bonfante (1973), a za nim M. Enrietti (1982, 1987) uznali je za rezultat wpływu prarumuńskiego na język (późno)prasłowiański. Należą tu: (1) zanik iloczasu, (2) monoftongizacja dyftongów, (3) powstanie samogłosek nosowych, (4) eliminacja gładów, (5) asymilacje palatalne przed jotą i samogłoskami przednimi, (6) tendencja do otwierania sylab i jej konsekwencje (upraszczanie grup spółgłoskowych i zanik spółgłosek w wygłosie). Łacina bałkańska, zwana też dunajską, stała się źródłem wszystkich dialektów języka rumuńskiego i wymarłego w XIX wieku języka dalmatyńskiego oraz udokumentowanej w toponimii łaciny panońskiej, zachowanej śladowo do czasu przybycia Madziarów w IX-X w. (G. Reichenkron 1965: 330-334). Wydaje się, że na tym obszarze w okresie wielkiej migracji Słowian w VI-VII wieku mogły dokonać się omówione wyżej innowacje, prawdopodobnie pod wpływem ludowej łaciny bałkańskiej, z której powstał język rumuński. Spotykamy również pewne innowacje morfosyntaktyczne, m.in. rozbudowa czasów przeszłych przypominająca stan romański i grekę bizantyjską (Z. Gołąb 1964). Przemawiają za tym również zapożyczenia łacińskie i staroromańskie (dalmatyńskie, friulskie, pnw.włoskie) w późnej słowiańszczyź-

nie, zwłaszcza na jej południowo-zachodniej peryferii. Dotyczą one nazw roślin, zwierząt, narzędzi, wytworów kultury, demonologii, a przede wszystkim terminologii chrześcijańskiej (nazwy dni tygodnia, *kolęda*, *krzyż*, *kum(otr)*, *poganin*, *żak*, *żyd*), zwłaszcza w grupie chorwacko-słoweńskiej (*kalež* ‘kielich’ < friul. *caliže* < łac. *calicem*, *provad* < łac. *presbyter*, *sutal* ‘ojciec chrzestny’ < łac. **sanctulus*).

VI. KONTAKTY JĘZYKÓW UGRO-FIŃSKICH Z INDOEUROPEJSKIMI

Odkrycie drogą porównania przez F. Boppa (1816) wspólnego pochodzenia większości języków Europy, Iranu i Indii (stąd nazwa: rodzina „indoeuropejska”) zachęciło uczonych do poszukiwania tą samą metodą dalszych związków pokrewieństwa języków indoeuropejskich. Ze względu na sąsiedztwo nasuwają się języki ugro-fińskie, tworzące wraz z gałęzią samojedzką rodzinę uralską. W wyniku półtorawiecznej dyskusji, którą podsumował A. J. Joki (1973), odkryto szereg podobieństw, głównie leksykalnych, oraz pewną ilość podobieństw gramatycznych w zakresie morfologii i składni. Nie zdołano jednak ustalić regularnych odpowiedników fonetycznych, tzn. praw głosowych, które by pozwoliły zrekonstruować prajęzyki indo-urali. Nie ulega natomiast wątpliwości, że od bardzo odległych czasów dochodziło do kontaktów między językami ugro-fińskimi a kolejno irańskimi, bałto-słowiańskimi i germańskimi.

VI.1. KONTAKTY IRAŃSKO – UGRO-FIŃSKIE

Związki irańsko – ugro-fińskie są badane od dawna (B. Munkácsi 1901; E. Korényi 1972). Dotychczas udało się ustalić ok. 20 wyrazów o zasięgu ogólnougro-fińskim, a dalsze 20 występuje w dwu lub kilku grupach językowych tej rodziny. Najstarsze pożyczki pochodzą z epoki prairańskiej, dokonane jeszcze przed zmianą *s* w *h* w tych językach. Najdłużej w kontakcie z irańskimi pozostawały języki grupy obskiej i one też posiadają najwięcej zapożyczeń; istnieją jednak takie, które znane są tylko w grupie permskiej lub wołżańskiej. Z drugiej strony wykryto obecność wyrazów pochodzenia ugro-fińskiego w języku osetyńskim (A. J. Joki 1962). Wpływy irańskie na języki ugro-fińskie były wielostronne, obejmując pojęcia związane z gospodarką, organizacją społeczną, a przede wszystkim życiem duchowym. W dziedzinie gospodarki wyraźnie rysują się pojęcia związane z hodowlą, nazwy narzędzi, minerałów, budownictwo, a poza tym terminy fizjograficzne. Wyraźną grupę stanowią pojęcia abstrakcyjne (głównie nazwy stanów i uczuć oraz kilka liczebników), a także terminy z zakresu organizacji rodowej.

VI.2. KONTAKTY BAŁTO-SŁOWIAŃSKO – UGRO-FIŃSKIE

KONWERGENCJE GRAMATYCZNE

1. Symetria wokalizmu. W epoce praugro-fińskiej samogłoski: *i, e, ä, a, o, u* tworzyły symetryczną korelację palatalności „przednia / tylna”. Układ ten ma związek z właściwą językom rodziny uralskiej harmonią wokaliczną. Zgodnie z nią samogłoska przednia lub tylna sylaby początkowej implikuje odpowiedni wokalizm sylab następnych, w których ponadto nie występują *i, u, o*. Zupełnie inny był wokalizm praindoeuropejski. Tworzył on układ trójkątny z rozbudowaną korelacją iloczasu i licznymi dyftongami. Tymczasem w językach bałtyckich oraz we wczesnosłowiańskim (przed zanikiem iloczasu) powstał symetryczny system wokaliczny, w którym każdej samogłosce przedniej odpowiada tylna, jak w językach ugro-fińskich.

2. Palatalizacje i spirantyzacje. Za charakterystyczną cechę konsonantyzmu ugro-fińskiego można uznać bogactwo spirantów i afrykat, korelację palatalności oraz brak dźwięcznych zwartych. Konsonantyzm praindoeuropejski znacznie różnił się od praugro-fińskiego: miał rozbudowaną korelację dźwięczności, przydechu, nie było w nim spółgłosek szczelinowych z wyjątkiem *s*, istniały natomiast trzy serie spółgłosek tylnojęzykowych. Ewolucja tego systemu na gruncie bałto-słowiańskim poszła w kierunku ugro-fińskiego: powstały spiranty, afrykаты i została wytworzona pod wpływem joty już w epoce prabałto-słowiańskiej (J. Kuryłowicz 1957) korelacja palatalności, także wśród sonantów zgłoskotwórczych, a dokonana w późnym okresie prasłowiańskim palatalizacja spowodowała zmianę spółgłosek tylnojęzykowych miękkich w odpowiednie afrykаты i spiranty przedniojęzykowe. Doprowadziło to do omal pełnej identyfikacji z konsonantyzmem zachodniofińskim.

3. Wahanie dźwięczności spółgłosek nagłosowych jest widoczne w językach wschodniobałtyckich. V. Kiparsky (1968) widzi źródło tego wahania w ubezdźwięczniającej wymowie typu ugro-fińskiego wyrazów bałtyckich oraz tendencji do hiperpoprawności, np. łot. *p/baka* ‘paczka’ > liw. *p/bak* ‘ts.’; łot. *k/gauras* ‘włosy, sierść’ > liw. *kora*, est. *karv*, fiń. *karva* ‘sierść’; łot. *s/zuoste* ‘sos’ > liw. *sùoś / zùost* ‘ts.’. Częste wahanie dźwięczności zachodzi w języku łotewskim na pograniczu z liwońskim, estońskim i wodzkim, przy czym w tzw. gwarach liwskich następuje spontaniczne udźwięcznienie wygłosu, np. *nāk* [nag] ‘przychodzi’, *labāks amats* [labagz amadz] ‘dobre rzemiosło’ (M. Rudzīte 1969: 41). Znajduje to paralelę w językach zachodniofińskich grupy południowej, por. fiń. *lintu* ‘ptak’ = est. *lind*, liw. *linD*; fiń. *uusi* ‘nowy’ = est. *už* (A. Laanest, 1975: 43).

4. Tendencja do aglutynacji właściwej językom ugro-fińskim daje się zauważyć w nowszych formacjach morfologicznych w bałto-słowiańskim, zwłaszcza w łotewskim i rosyjskim.

5. Instrumentalis predykatywny w bałtyckim i pn.słowiańskim jak w ugro-fińskim.

6. Konstrukcja posesywna typu ‘u mnie jest’ we wschodniobałtyckim i rosyjskim; brak czasownika ‘mieć’ w ugro-fińskim.

KONTAKTY LEKSYKALNE

Dotychczas zajmowano się głównie wpływem języków bałtyckich na zachodniofińskie oraz rosyjskiego na sąsiadujące z nim języki uralskie. Mniej natomiast interesowano się wpływem odwrotnym; jedynie zapożyczenia zachodniofińskie w rosyjskim (J. Kalima 1919) i w łotewskim (V. Zeps 1962) doczekały się opracowań monograficznych. Pożyczenia bałtyckie w ugro-fińskim są młodsze niż irańskie, nie obejmują bowiem wszystkich języków tej grupy. Poza zachodniofińskimi spotykamy je w mordwińskim, gdzie są bardzo nieliczne (J. Mägiste 1959) i śladowo w wotiackim (V. Łytkin, E. Guljajev 1970). Natomiast zapożyczenia w zachodniofińskim liczą ponad 200 leksemów (A. Sabaliauskas 1963) obejmujących prawie wszystkie dziedziny życia. Najwięcej jest nazw sprzętów i narzędzi, a poza tym zwierząt i roślin. Licznie reprezentowane są pojęcia ogólne (nazwy cech, czynności, terminy abstrakcyjne, mitologiczne, nazwy instytucji rodzinno-społecznych). Na dalszym miejscu można wymienić pojęcia związane z gospodarką (budownictwo, pożywienie, odzież), sporo też jest terminów fizjograficzno-klimatycznych i innych związanych ze środowiskiem i działalnością człowieka oraz kilka nazw części ciała. Według J. Endzelina (1933) wyrazy te zostały przejęte do zachodniofińskiego jeszcze w epoce wspólnoty prabałtyckiej, gdyż niektóre z nich poświadczono zostały tylko w staropruskim, a pewne ich odmianki w ogóle w historycznych językach bałtyckich nie zostały udokumentowane.

Co się tyczy wpływu języków słowiańskich, to uważa się go za stosunkowo późny. Dla grupy zachodniofińskiej V. Kiparsky (1962; 1970) datuje je na początek na VI-VII w. A.D. (głównie ze względu na brak pewnych przykładów nie spalatalizowanych *k*, *g*, *χ* przed samogłoską przednią), stwierdzając, że pochodzą one dopiero z epoki ruskiej. Niemniej jednak znaczna ich część nie wykazuje fonetycznych cech języków wschodniosłowiańskich (zachowanie dawnego krótkiego *a* w miejsce historycznego *o*; jery są oddawane przez *i*, *u*; brak jest przestawki płynnych; rezonans nosowy zachowany), co pozwala je cofać do epoki praszłowiańskiej. Należy tu ok. 60 wyrazów oznaczających pojęcia z zakresu gospodarki domowej, nazwy sprzętów, narzędzi (zwłaszcza terminologia tkacka), dalej handel, budownictwo, nazwy niektórych roślin i zwierząt, potraw, a przede wszystkim pojęcia abstrakcyjne i późniejszego pochodzenia terminologia chrześcijańska. W pozostałych grupach języków ugro-fińskich nie znaleziono dotychczas starszych pożyczek słowiańskich.

Trudny problem stanowią zapożyczenia ugro-fińskie w językach bałto-słowiańskich. Przedstawiają się one odmiennie w grupie bałtyckiej i słowiańskiej. W pierwszej z nich obecność wyrazów pochodzenia ugro-fińskiego jest faktem dobrze znanym. Dyskusję wywołuje tylko ich ilość i charakter. Dawniej uważano, że są bardzo nieliczne, ostatnio coraz częściej kwestionuje się ten pogląd. Większość wyrazów znajduje dokładne odpowiedniki w grupie zachodniofińskiej, niektóre z nich są nawet pochodzenia germańskiego. Spośród ok. 40 zapożyczeń niektóre powtarzają się także w słowiańskim, mogą więc sięgać epoki prabałto-słowiańskiej. Naj-

liczniejsze są nazwy ryb oraz terminy fizjograficzne, zwłaszcza związane z morzem. Są też nazwy narzędzi, roślin, zwierząt oraz określenia emocjonalno-pejoratywne. Obecność pożyczek ugro-fińskich w językach wschodniosłowiańskich nie budzi wątpliwości, kwestionuje się natomiast często fakt ich istnienia już w epoce prasłowiańskiej. Dawno już jednak zwrócono uwagę na wyraźne zbieżności leksykalne pomiędzy obiema grupami języków, przy czym wchodzące w rachubę wyrazy nie posiadają przekonujących nawiązań etymologicznych na gruncie indoeuropejskim wobec pewnej dokumentacji w językach uralskich. Należy tu ok. 30 terminów należących do tych samych prawie sfer znaczeniowych co pożyczki w bałtyckim. Najczęstsze są nazwy ryb i innych zwierząt oraz roślin, narzędzi, pomieszczeń oraz terminy fizjograficzne. Niektóre z nich, mimo że mają odpowiedniki bałtyckie, są ograniczone do Słowiańszczyzny północnej.

VI.3. KONTAKTY GERMAŃSKO – ZACHODNIOFIŃSKIE

W dotychczasowych badaniach stwierdzono obecność licznych pożyczek germańskich w językach zachodniofińskich (ostatnio J. Koivulehto 1999). Ich chronologią i geografiją zajął się bliżej A. Raun (1958), uznając za prazachodniofińskie tylko wyrazy znane po obu stronach Zatoki Fińskiej, co pozwala zmniejszyć ich liczbę z ok. 400 do 83. Samo miejsce najstarszych kontaktów germańsko – zachodniofińskich nie przedstawia się jasno, jednak semantyka niektórych z nich, lepsze zachowanie w wepskim niż w fińskim oraz wysokie podobieństwo pożyczek gockich, niemożliwych poza obszarem Prus Wschodnich zdają się wskazywać, że miały one miejsce na południe od Zatoki Fińskiej. Również chronologia zapożyczeń nie jest pewna. Większość wyrazów (z nielicznymi wyjątkami) nosi cechy germańskiej mutacji konsonantycznej, nie da się jednak odróżnić pożyczek pragermańskich od gockich. Wśród zapożyczeń stwierdzono obecność wyrazów pochodzenia łacińskiego w starogermańskim. Dane fonetyki fińskiej dowodzą, że zapożyczenia germańskie są późniejsze niż bałtyckie, nie objęła ich bowiem zmiana *ti* w *si*. Semantyka zapożyczeń pozwala stwierdzić, że kontakty germańsko – zachodniofińskie były trwałe i wszechstronne, obejmując przede wszystkim wytwory kultury materialnej (głównie nazwy sprzętów i narzędzi), zjawiska przyrody, życie duchowe (pojęcia abstrakcyjne, nazwy cech, terminologia wojenno-prawna) oraz nazwy roślin, zwierząt, odzieży, pożywienia, a także budownictwo i fizjografię. Mimo pewnych prób poszukiwań nie udało się dotychczas znaleźć pewnych pożyczek ugro-fińskich o zasięgu ogólnogermańskim, nie licząc nazwy ‘foki’ *sel-xaz (J. Schindler 1966). Istnieje natomiast kilka takich wyrazów w staronordyjskich (zaświadczonych w staroislandzkim): *jalda* ‘kobyła’, *refr* ‘lis’, (?) *sikr* ‘sieja’, *nakka*- ‘skóra (renifera)’, *-peita* ‘okrycie’, *píka* ‘dziewczyna’, *sóta* ‘walka’ (J. de Vries 1961). Poza tym zapożyczono pewną ilość wyrazów z lapońskiego i fińskiego do współczesnych języków skandynawskich, głównie dialektów (K. Dahlstedt 1953).

VII. ZAPOŻYCZENIA IRAŃSKIE I AŁTAJSKIE W PRASŁOWIAŃSKIM

Ze względu na brak pewnych przykładów zapożyczeń irańskich w bałtyckim przyjmuje się, że do kontaktów słowiańsko – irańskich doszło dopiero po rozpadzie wspólnoty bałto-słowiańskiej. Wydaje się, że sięgają one epoki prairkańskiej sprzed zmiany $s > h$, por. prair. **svar-* ‘słońce’ > słow. *Svarogъ, svarъ, svariti*, wobec awestyjskiego $\chi^r arəna-$ ‘jasność, majestat’ > słow. * $\chiorna$ ‘opieka, pożywienie’. Na podstawie dotychczasowych badań (J. Reczek 1985) za pewne pożyczki irańskie w słowiańskim (nie licząc starych zbieżności z epoki praindoeuropejskiej) można uznać nazwy: ‘bóg’ i niektóre teoforyczne imiona osobowe (T. Milewski 1969: 206-7), ‘świątynia’, ‘pałac’, ‘wspólnota / świat / pokój’, ‘raj / miejsce gdzie ptaki odlatują’, ‘raróg / latający demon’, ‘smok / jaszczurka’, ‘chomik / wróg chowający się pod ziemią’, ‘topór bojowy’, ‘ozdobne naczynie’, ‘miedź’. Jak widać, przeważa terminologia religijno-mitologiczna; na uwagę zasługują też nazwy pewnych narzędzi i pomieszczeń. Podobnie na ogół przedstawia się semantyka późniejszych zapożyczeń irańskich w językach ruskich. Omówione pożyczki przypisuje się zwykle zamieszkującym stępy nadczarnomorskie staroirañskim Scytom (VI przed Chr.) i średnioirañskim Sarmatom i Alanom (II-IV w. A.D.), przodkom dzisiejszych Osetyńców.

Co się tyczy zapożyczeń ałtajskich w języku prasłowiańskim to żadnego z nich w sposób pewny nie można przypisać Hunom (IV-V w. A.D.). Natomiast kilka leksemów wyprowadza się od (zachodnioturskich?) Awarów (VI-VIII w.). Należy tu na pewno sam etnonim tego plemienia *Obrъ* ‘olbrzym’, może też imię ich wodza *Bajan* > schorw. *ban* / pol. *pan* (jak *cesarz, król*), zapewne też nazwy: ‘chorągiew’, ‘chomato’, ‘kołpak’ może ‘warkocz’. Z języków ałtajskich niektórzy uczeni wyprowadzają również nazwy: ‘czekan’, ‘(kryty) wóz’, ‘towar’, ‘tłumacz’, ‘kucharz / rzeźnik’, ‘puchar’, ‘kielbasa’, ‘byk’ i kilka innych (Z. Gołąb 1992 / 2004: 344-362), ale ich etymologia i czas zapożyczenia nastroją różnego rodzaju wątpliwości.

VIII. PODSUMOWANIE

Omówione wyżej nawiązania genetyczne i wtórne kontakty językowe rzucają pewne światło na sytuację etnolingwistyczną w przedhistorycznej Europie środkowo-wschodniej. Powstałe w wyniku rozpadu prajęzyka dialekty indoeuropejskie zaczęły wchodzić we wtórne kontakty między sobą oraz z sąsiadującymi językami innych rodzin.

Wydaje się, że najwcześniej doszło do zbliżenia ludów irańskich do ugro-fińskich, po zerwaniu przez nie kontaktów z Samojedami, ale jeszcze w epoce praugro-fińskiej, gdyż wyrazy irańskie występują we wszystkich językach tej rodziny. Kontakty bałtycko – ugro-fińskie rozpoczęły się później, objęły bowiem tylko grupę zachodniofińską i częściowo wołżańską, były jednak dłuższe i bardziej intensywne. Wreszcie wpływy germańskie spotykamy tylko w językach zachodniofińskich, a dane fonetyczne wskazują, że są one młodsze od najstarszych bałtyckich. Więk-

szość zapożyczeń germańskich w zachodniofińskim wykazuje ślady mutacji konsonantycznej, istnieje jednak kilka form starszych, co pozwala przypuszczać, że kontakty rozpoczęły się w czasie trwania tego procesu. Stosunkowo nikłe są natomiast wpływy zachodniofińskie w językach germańskich, i to tylko w grupie północnej. Niezupełnie jasny jest początek i bezpośrednie źródło zapożyczeń ugro-fińskich w językach bałtyckich i słowiańskich. Większość z nich znajduje odpowiedniki w zachodniofińskim, co jednak nie przesądza bezpośredniego źródła, a wyrazy o zasięgu bałto-słowiańskim pozwalają wnosić, że kontakty te mogły się rozpocząć już w epoce wspólnoty prabałto-słowiańskiej. Dopiero jednak po jej zerwaniu języki bałtyckie weszły w bliższe związki z ugro-fińskimi, a słowiańskie zbliżyły się do irańskich. Mała liczba pewnych pożyczek irańskich w słowiańskim zdaje się wskazywać, że kontakty te nie były zbyt intensywne, dotrwały jednak do epoki historycznej, czego dowodzą liczne nowsze zapożyczenia irańskie w językach ruskich. W tych ostatnich oraz częściowo w zachodniosłowiańskim spotykamy więcej niż gdzie indziej zapożyczeń ugro-fińskich.

Wszystkie zapożyczenia germańskie w prasłowiańskim noszą ślady mutacji (są więc młodsze od najstarszych wyrazów germańskich w zachodniofińskim), sięgają jednak epoki pragermańskiej. Niektóre z nich mają swe źródło w języku gockim, ale najliczniejsze są zachodniogermańskie. Natomiast przedhistoryczne kontakty bałtycko – germańskie były stosunkowo słabe i późne. Jak się zdaje, źródłem zapożyczeń były tu głównie języki skandynawskie, a w wypadku pruskiego język gocki. Brak bliższych związków germańsko – irańskich ze względu na odległość jest w pełni zrozumiały, wydaje się natomiast, że przyczyną braku kontaktów bałtycko – irańskich było to, że oddzielali ich od siebie (pozostający ze sobą w kontakcie) Słowianie i Ugro-Finowie. Co się tyczy kontaktów słowiańsko – albańskich, to najstarsze z nich sięgają epoki prabałto-słowiańskiej, na co wskazuje rozszczepienie sonantów, przeprowadzone jednak w różnych warunkach leksykalnych, musiało się więc dokonać ostatecznie dopiero po zerwaniu kontaktów między językami bałto-słowiańskimi a indoeuropejskimi językami Bałkanów. Najpóźniej, bo dopiero w epoce rozpadu języka prasłowiańskiego, doszło do zbliżenia z łaciną bałkańską (językiem prarumuńskim) oraz z językami tureckich ludów stepowych (awarskim, protobułgarskim).

III. PRZEDSŁOWIAŃSKA HYDRONIMIA ZIEM POLSKICH

I. KONCEPCJA HYDRONIMII STAROEUROPEJSKIEJ (HSE)

Systematyczne badania nad hydronimią polską i słowiańską rozpoczął J. Rozwadowski (1900; 1913; 1948), a kontynuowali T. Lehr-Spławiński (1946), T. Milewski (1964), Z. Gołąb (1992 / 2004), Z. Babik (2001) i inni. Natomiast hydronimię środkowo-zachodniej Europy interpretował J. Pokorny (1938), przypisując Ilirom i Celtom jej genezę. Z kolei H. Krahe (1949-1961; 1963) wprowadził koncepcję hydronimii „staroeuropejskiej”, obejmującej obszar na północ od Alp między Atlantykiem, Skandynawią i wschodnim wybrzeżem Bałtyku. HSE tworzy według niego system derywacji: rdzeń oznaczający różne właściwości (głównie płynącej) wody + formant. Jego kontynuatorzy W. P. Schmid (1968) i J. Udolph (1990) włączyli do HSE Słowiańszczyznę, uznając hydroareal bałtycki za centrum „Starej Europy”. Największą zasługą obu niemieckich uczonych, do których dołączył w Polsce K. Rymut, jest stworzenie serii wydawniczej «Hydronymia Europaea» (1985-2005) w obrębie której powstało 20 monografii obejmujących historyczno-etymologiczne słowniki nazw wodnych prawie całej Polski. Ich rezultaty zostały ujęte w «Elektroniczny słownik hydronimów Polski» (red. B. Czopek-Kopciuch), przez który można dotrzeć do pełnej dokumentacji źródłowej oraz zapisów gwarowych i etymologii.

Celem moich uwag jest próba nowej interpretacji niektórych hydronimów określanych przez badaczy jako „staroeuropejskie”, „przedsłowiańskie”, „archaiczne”, „najstarsza warstwa”, które nie posiadają motywacji w appellatiwach słowiańskich, a znajdują nawiązania w innych językach indoeuropejskich. Idąc śladem T. Milewskiego (1964), spróbuję ugrupować przedsłowiańskie nazwy wodne w oparciu o geografie formantów i nawiązania leksykalne w hydroareale i przypisać im domniemaną przynależność etniczną.

Jak wiadomo, najstarsze nazwy geograficzne, które można odnieść do dzisiejszej Europy środkowo-wschodniej, pojawiają się w V wieku przed Chr. (Herodot), narastają w pierwszych stuleciach nowej ery (Pliniusz, Tacyt, Ptolemeusz, Solinus, Kasjodor, Jordanes), ale dopiero źródła bizantyjskie i karolińskie przynoszą bar-

dziej szczegółowe dane. Wynika z nich, że na obszarze dzisiejszej Ukrainy były to ludy irańskie, na zachód od Wisły – germańskie, a na wschód od jej dolnego biegu – bałtyckie; na Pomorzu umieszcza się Wenetów, a w Karpatach – Ilirów i Daków. Brak natomiast z epoki antycznej jakichkolwiek nazw, czy też innych wskazówek, dających się odnieść do Słowian. Dopiero Jordanes (VI w.), umieszczając przy ujściu Wisły (germańskich) Gepidów, a w ich pobliżu (bałtyckich) Aestów, wyznacza północną granicę Sklawinów (Słowian) nad górną Wisłą (M. Plezia 1952). W źródłach antycznych utrwalone zostały nazwy większych rzek tej części Europy. Herodot zanotował nazwę *Prutu* w dwu jej irańskich postaciach: Πυρετός, Πόρατα (awest. *pəratuš* ‘bród’). Nazwa ujścia *Odry* występuje u Ptolemeusza w formie Ουιαδούας [Viaduas], gdzie *vi-* oznacza ‘roz(widlenie)’ a *adu-* ‘wodę’. Nazwa *Wisły* jest izolowana i nie da się przypisać żadnej grupie etnicznej; w źródłach rzymskich występuje od I w. A.D. w kilku zlatynizowanych postaciach: *Visculus*, *Viscla*, *Vist(u)la*, *Vis(u)la*. Dwa etnonimy bałtyckie Γαλίνδαι, Σουδινοί odnoszące się do historycznych plemion pruskich Galindów i Sudawów zanotował Ptolemeusz, który przy ujściu Wisły umieszcza Σούλωνες – zapewne pruskich mieszkańców *Żuław*.

W ostatnim ćwierćwieczu w sposób systematyczny przedślowiańskie nazwy wodne na obszarze dzisiejszej Polski omówili J. Udolph (1990) oraz Z. Babik (2001) i U. Bijak (2013). Pierwszy z nich zanalizował 50 gniazd hydronimicznych (ok. 100 akwenów) z obszaru dzisiejszej Polski, uznając je za „staroeuropejskie”: *Bug*, *Bzura*, *Cienia*, *Cybina*, *Drama*, *Drawa*, *Gwda*, *Ina*, *Jan(k)a*, *Kwisa*, *Łeba*, *Luciąż(n)a* / *Lutynia* / *Lucień*, *Łupawa* / *Łupia*, *Łupięża*, *Łydynia*, *Mroga*, *Myśla*, *Nida*, *Noteć*, *Nysa*, *Obnica* / *Obra*, *Odra*, *Oława*, *Olza*, *Parsęta* / *Prosna*, *Reda* / *Radunia* / *Radęca*, *Rada*, *Rega* / *Regalica*, *San*, *Stoła* / *Stołunia*, *Wda* / *Widawa*, *Wierzycza*, *Wisła*. W recenzji pracy (L. Bednarczuk 1993) uznałem kilkanaście z nich za słowiańskie: *Bierawka*, *Błoga*, *Dłubnia*, *Łupawa* / *Łupia*, *Ner* / *Nurzec*, *Orla*, *Osa* (południowa), *Oso-błoga*, *Pielnica* / *Pilica*, *Soła* / *Solina*, *Stoła*, *Warta*, *Wieprz(a)*. Inne ze względu na geografie (pnw. Polska) i odpowiedniki należy uznać za bałtyckie: *Drwęca*, *Elk*, *Jura*, *Kubra*, *Liw(a)* / *Liwna* / *Liwieniec*, *Mień* / *Mienia* / *Mianka*, *Narew*, *Orunia*, *Orz(y)c*, *Wkra*.

Najpełniejszym opracowaniem najstarszej warstwy nazewnictwa jest licząca 762 stron synteza Z. Babika (2001), który zaliczył do (I) grupy, tzn. jako niesłowiańskie, następujące nazwy: *Biebla*, *Bierawa*, *Brok*, *Bug*, *Bzura*, *Centawa*, *Dokawa*, *Drama*, *Drwęca*, *Drwęcz*, *Drybok*, *Dybla*, *Elk*, *Gana*, *Gąsawa*, *Gniew*, *Gołda*, *Gopło*, *Grudziądz*, *Grzywda*, *Gwda*, *Hanna*, *Huczwa*, *Itza*, *Isla*, *Jakać*, *Jasło*, *Kalisz*, *Kasina*, *Kiekrz*, *Kłodobok*, *Khudba*, *Koczawa*, *Kohuda*, *Koterka*, *Krzewęta*, *Krzna*, *Kubra*, *Kumelsko*, *Kwisa*, *Leśna*, *Liswarta*, *Liwiec*, *Liza*, *Luciąża*, *Lutobrok*, *Lutryna*, *Łada*, *Łaś*, *Łomża*, *Łusobok*, *Łydynia*, *Łżyda*, *Mała Panew*, *Medyka*, *Mełgiew*, *Mianka* / *Mienia* / *Mień*, *Minina*, *Mierzawa*, *Mołtawa*, *Mosina*, *Mołtawa*, *Mrowa*, *Narew*, *Nida*, *Niedzica*, *Nielba*, *Noteć*, *Nysa*, *Obra*, *Oćwieka*, *Odra*, *Oksywie*, *Oliwa*, *Olza*, *Oława*, *Ołobok*, *Omulew*, *Opawa*, *Orawa*, *Orzyc*, *Oskobłok*, *Ośława*, *Osobłoga*, *Panienka*, *Parsęta*, *Pelta*, *Peltew*, *Pielnica*, *Pilesza*, *Pilica*, *Pilawa*, *Pisa*, *Poprząd*, *Por*, *Prosna*, *Pryskat*, *Ptur*, *Raba*, *Radawa*, *Radew*, *Rata*, *Rawa*, *Reda*, *Rega*,

Regalica, Rumoka, Rurzyca, Sadług, San, Sanderna, Sanok, Sawa, Sidra, Skrwa, Sława, Smortawa, Sokolda, Stobrawa, Strabla, Strwiąż, Styna, Sugana, Supraśl, Swędrnia, Szkwa, Szpęgawa, Szprotawa, Szywra, Ścinawa, Śłęza, Śrem, Świder, Tatry, Trląg, Trłoga, Trzek, Tymawa, Tyrawa, Tywa, Ubiad, Uszew, Uściwierz, Uznam, Warła, Warta, Wda, Wdzydze, Wel, Węgra, Wiar, Widawa, Wielządz, Wierzyca, Wincenta, Wisa, Wisła, Wisłoka, Wiszczawa, Wizna, Wkra, Włodawa, Wogra, Wonieść, Wszerzec, Zbląg, Zegwiżdż, Zgłowiączka, Żółkiew, Życ. Z większością zaproponowanych etymologii można się zgodzić. Szereg nazw autor uważa za niejasne, niektóre jednak w moim przekonaniu należy uznać za słowiańskie: *Bierawa, Błoga* (i *Oso-błoga*), *Brok, Bug, Gąsawa, Gopło, Hanna, Huczwa, Jasiel, Kasina, Lsna, Medyka, Mierzawa, Ner, Nur, Sanok, Srawa (Serafa), Warta, Wisłoka, Włodawa, Zgłowiączka, Żółkiew, Życ.* Natomiast Z. Babik zweryfikował negatywnie, tzn. uznał za słowiańskie, liczne nazwy (II) grupy. Niektóre z nich wyglądają jednak na przedśłowiańskie, m.in. *Brda (Dbra), Cienia, Cybina, Drawa, Ina, Janka, Jur(k)a, Krztynia, Kwa, Lutynia, Łeba, Łubinka / Olbina, Malkinia, Mienia* (3×), *Mroga, Rumia (Rumna), Skawa, Stołunia, Turośl, Udzierz, Usza, Wietcisa, Wyrza, Żelawa / Zielawa.* Główną zasługą Z. Babika jest wydatne poszerzenie przedśłowiańskiej bazy materiałowej, bogata dokumentacja i dociekliwa interpretacja.

Kolejną syntezą w tej dziedzinie jest praca U. Bijak (2013), która w oparciu o krytyczną analizę dotychczasowej literatury przedmiotu i dokumentację ESHP zanalizowała całą hydronimie Wisły, wydzielając: (1) najstarszą warstwę – nazwy przedśłowiańskie (tzn. „staroeuropejskie”), a wśród nich hydronimy o niekwestionowanej archaiczności, w sumie ok. 60 nazw; (2) hydronimy o dyskusyjnej archaiczności, ale bez przekonywującej etymologii słowiańskiej: *Brok, Hanna, Kasina, Mirzawa, Włodawa, Zgłowiączka, Żółkiew* oraz zaliczonych przez niektórych badaczy do bałtyckich (areal północno-wschodni): *Dybła, Golda, Jakać, Kotra, Kubra, Liza, Luk, Omulew, Orzyc / Naritze, Pisa, (?) Ruz / Russ, Sokół(da), Sprąsła, Strabla, Sz(cz)kwa, Wincenta, Wkra, Wszerzec(z).* Pominęła natomiast nazwy przeniesione z innych rzek (*Wisłok(a), Dunajec*) lub zachowane tylko w nazwach miejscowych (*Łomża, Ubiad, Zbląg*) i kilka innych hipotetycznych hydronimów przedśłowiańskich. W dalszej części rozprawy autorka omawia (3) warstwę prasłowiańską, wydzielając wśród niej hydronimy o archaicznych podstawach. Niektóre z nich ze względu na brak przekonywującej motywacji semantycznej byłbym skłonny zaliczyć do warstwy przedśłowiańskiej: *Brda* (< *Dbra*), *Krztynia, Myśla, Niechwarszcz* (< *Niechwarcz*), *Rena, Skroda* (< *Skarde*), *Skawa, Słoja, Ślina, Tana, Tanew* (< *Tnew*), *Wilga* (< *Wilka*). Dalszą część tomu zajmuje klasyfikacja semantyczna i słowotwórcza hydronimów słowiańskich oraz ich wielowymiarowa charakterystyka i dokumentacja.

II. DOMNIEMANE HYDRONIMY PRZEDŚŁOWIAŃSKIE

Omawiam tu nazwy, które w moim przekonaniu wymagają uzupełnień lub innej etymologii, pomijam natomiast lokalizację i dokumentację, dostępną w ESHP.

BRDA. Zapisy: *Dbra* (XII-XIV w.), pobliskie jezioro *Dybrzk*. J. Rozwadowski (1948: 52-55) przytacza kilka podobnych hydronimów celtyckich i bałtyckich, co pozwala podejrzewać pruskie pochodzenie hydronimu (por. A. Vanagas 1981: 94). Natomiast Z. Babik (353-5) wyprowadza nazwę z ps. **dǫbra* ‘wąwóz zadrzewiony’.

BROK. Dawniej łączony z czasownikiem *broczyć* ‘krwawić’ o niepewnej etymologii. Z. Babik (159-160) cytuje **LUTO-BROK** (wieś nad Narwią, dawniej nazwa rzeczki w pobliżu Broku) interpretując *luty* jako ‘zimny’; złożenie to wskazuje, że ps. **brokǫ* coś znaczyło.

BUG. Nazwa raczej rodzima od ps. **buga* ‘niski brzeg rzeki zalewany przez wodę’, **bug-ajb* ‘roślinność, miejsca położone nad wodą’, zachowane w ros. *buga* ‘zalewane przez wodę zarośla na brzegu rzeki’, bułg. ‘moczar, bagno, wir’, pokrewne łot. *bauga* ‘błotniste miejsce na rzece, licha gleba nad rzeką’ < pie. **bheug-* ‘zagięcie’, więc **bugǫ* to ‘zakole rzeki’. Natomiast J. Udolph (76-81), Z. Babik (104-106), U. Bijak (27) uważają nazwę za przedślówiańską.

BZURA. Zapisy: *Brura* (1241), *Brzura* (1357), *Bzura* (1364) < **Br’ura*; por. nazwę wsi *Brużycza*, 1306 *Brzurczicza* koło Aleksandrowa nad Bzurą. Wyprowadzana z pie. **bhrey-* ‘nabrzmiwać’, jak gr. φρέαρ ‘źródło’ (J. Duma 1999: 28-29; Z. Babik 106-110).

DOKAWA. Rzeczka koło Pszczyny, zapewne nazwa germańska, por. niem. *Docke* ‘motek, lalka, klocek, słupek’, śr.dol.niem. *docke*, stang. *finger-docce* ‘mięsień, zgięcie palca’, wyraz germański oznaczał *‘coś okrągłego’, skąd mogło powstać nazwa ‘kręta (rzeczka)’.

DRAMA, p. d. Kłodnicy k. Buczyny na Śląsku, zapis *Dragma* (1155); HSE, por. *Drama*, *Dramča*, *Dramatica*, *Dramlja/e* (Bułgaria, Słowenia), *Dramme*, *Dremse* (Niemcy), *La Trame* (Szwajcaria), *Drôme* (Francja), por. J. Udolph (100-112), Z. Babik (112-117).

DRAWA, p. d. Noteci; przypomina pruskie *Drawe* (1303, jezioro) k. Morągu oraz litewskie *San-drava*, *San-Dravė*, *Dravinė*, *Druvetas* (Litwa), *Druve* (Łotwa); *Druja*, jez. *Drywiaty* (Białoruś); Panonia *Dravos* (Strabo, Pliniusz), dziś *Drava*; etymologia jak *Drwęca*.

DRWEĆA. Nazwa kilku rzek (1) *D. Toruńska* i (2) *D. Warmińska*, p. d. Pasłęki (od 1282), (3) *Drwęcz*, wieś pod Ostrołęką (1578 *Drwęcz*), por. J. Udolph (107-112), Z. Babik (114-115). Nazwa pochodzenia pruskiego, a tam dziedzictwo HSE, por. galijskie *Druentia* l. d. Rodanu < ptc. praes. act. **druuentīa* od pie. **dreu-* / **drā-* / **dre/om-* ‘biec, śpieszyć, płynąć’, jak w nazwach *Drama*, *Drawa*, (?) *Drwina* oraz w łotewskim *Druve* (rzeka), *Druvas* (jez.) i brus. *Drywiaty* (jez. k. Braślavia) < lit. **Druv-intas* (K. Būga 1958: 501).

DRWINA, nazwa kilku rzeczek na Śląsku i koło Krakowa: (1) dopływ Bystrzyicy; (2) p. d. Serafy k. Bieżanowa, ok. 7 km (od 1410 *Drwana*); (3) *Drwinka* p. d. Wisły k. Niepołomic, 30 km (1262 *Dreuena-m*); starsze zapisy sugerują (zapewne wtórny) związek z *drewno*.

GOPIŁO. Uczni niemieccy wskazywali na podobnie brzmiące (st.nord. *Göpul*) skandynawskie nazwy jezior; podobnie Z. Babik (125-127), odrzucając objaśnienie

M. Rudnickiego (1959: 242-3) z *go- + gw. *pło* ‘zarośnięte jezioro’ (pnz. Wielkopolska), ze względu na brak prefiksu *go-* w słowiańskim. Ale nazwa jeziora mogła brzmieć *Golo-pło ‘gołe, niezarośnięte jezioro (*pło*)’ z uproszczeniem i dysymilacją *l*: *Golpło > *Gopło*.

GWDA, p. d. Noteci, niem. *Küddow* i starsze zapisy *Chud(d)a*, *Cuda*, *Kuida*, *Kiuda*, *Kyda* wskazują na przedpolskie **Kṽda* < *Kʷidā, które J. Udolph (117-121) zestawia z *Kwisq* < *Kʷeǵd-sā, l. d. Bobru, wyprowadzając obie z pie. **kʷeǵd-* ‘jasny, błyszczący’ (niem. *weiss*). Tu może należy *Kwa*, nazwa rzeczki koło Kalisza (tylko SG).

INA, p. d. Odry koło Goleniowa. Nazwa zestawiana zwykle z dopływem Dunaju w Austrii *Inn*. Obie przypisywane Wenetom, bez przekonującej etymologii indoeuropejskiej.

I(S)ŁŻA, l. d. Wisły (1419 *Islza*, dziś *Ilżanka*; top. 1241 *Islza-m*, dziś *Ilża*). Obie nazwy zapewne zniekształcone. Być może część początkowa zachowana w nazwie rzeczki *Isła* (dokumentacja niepewna); może z pie. **ejs-l-* ‘pędzić’.

JAN(IA), JANKA, JANICA, grupa nazw z zachodnio-północnej Polski: (1) *Janka*, p. d. Wierzycy, zapisy XIII-XIV w. *Jana*; (2) *Jania* (1444-7 in fluvio *Iani*) rzeczka koło Konina; (3) *Janica* (dziś *Niesób*), l. d. Prosnego koło Kępna. Podobne nazwy występują na Białorusi (*Janka*, l. d. Dżisny) i Bałkanach, a objaśnił je J. Rozwadowski (1948: 117-123) jako participium passivi od pie. **ǵā-* ‘jechać’. Według Z. Babika (400-403) wszystkie nazwy pochodzą od imienia *Jan*, ale imiona własne występują rzadko jako podstawy hydronimów.

KRZTYNIA, l. d. Pilicy (1257 *Krtynia*), J. Duma (1999: 29) zestawia z hydronimami bałtyckimi: *Krutynia* (Mazury), *Kruteinė* (Litwa) od *krūtis* ‘ruchliwy’. Z. Babik (422) uważa nazwę za słowiańską.

LIWA, LIWNA, LIW(IEC), LIWIENIEC. Gniazdo hydronimiczne w Prusach i na Mazowszu: (1) *Liwa*, p. d. Nogatu koło Malborka, w górnym biegu jez. *Liwieniec* (1260 lacus *Liwencz* ubi *Lyva* defluit); (2) *Liwna* lub *Liwa*, niewielki dopływ jez. Drwęckiego koło Ostródy; (3) *Liw* 1355 gród, 1327 rzeka, dziś *Liwiec* l. d. Bugu koło Wyszkowa. Nazwa bałtycka, zapewne pochodzenia fińskiego, por. lit. *Livinta*, które A. Vanagas (1981: 194) zestawia z łot. *līven(is)s*, *līvis* ‘rodzaj bagna’, wyprowadzając z estońskiego *liiv* ‘piasek’ (dyskusja Z. Babik 155-157).

LUCIAŻA, l. d. Pilicy (1221 *Lutcisa*, z -q- od XVI w.); derywat *Luciąż-na* l. d. Pilicy (1364 *Luczonzna*); **LUTYNIA**, (1-3) rzeki w dorzeczu Warty, (4) p. d. Zielawy, dziś *Lutnia* (→ Krzna → Bug). Według Z. Babika (435-437) nazwy zostały utworzone od słów *luty* w różnych znaczeniach. Formanty -qża, -ynia przemawiają za genezą przedpolską, zapewne od podstawy zachowanej z innym wokalizmem w lit. *lutynas* ‘błoto’, łac. *lutum* ‘ts.’

ŁEBA. Tradycyjnie zestawiana z nazwą *Łaba* (antyczna *Albis*, *Elbia* < pie. **albh-* ‘biały’). Nowsze etymologie J. Udolpha (136-141) z pie. **leǵ-b-* ‘kapać’ i Z. Babika (439-441) od ps. *lēbъ ‘cienki’ nie przekonują z różnych powodów.

ŁYDYNIA, l. d. Wkry. Przyjmując za wyjściowy zapis *Lidinya* (1433) nazwę można uważać za bałtycką, por. lit. *lydā, *lydimas* ‘poręba, pole po wykarczowanym lesie’ (stąd nazwa miasta *Lida* i rzeki *Lidziejka*).

MIEŃ, MIENIA, MIANKA, MININA, nazwy kilku rzek na Mazowszu: (1) *Mienia* p. d. Świdra; (2) *Mień* p. d. Wisły i p. d. Nurca, dziś *Mianka*; (3) *Minina*, l. d. Wieprza. Forma *Mianka* ($\check{e} < ai$) wskazuje na pochodzenie zachodniobałtyckie: prus. *Maynige* (Welawa), jaćwieskie *Mainia* (Olita), wobec litewskiego *Minė*, *Mini(j)a*, *Min-upė*, które A. Vanagas (1981: 201, 217) łączy z lit. *mynė* ‘trzęsawisko’, a nazwę *Mainia* z lotewskim *maiņa* ‘bagno’.

MŁAWA, zapewne pierwotnie nazwa rzeki dziś *Mławka*. Z. Babik (2003: 139-150) podejrzewa o pochodzenie germańskie, por. jednak litewskie *mulvė* ‘bagno, trzęsawisko’ albo też zniekształcona **Mulawa*; nazwa zagadkowa.

MROGA, p. d. Bzury w pobliżu Łowicza. Nazwa bez nawiązań słowiańskich, wyprowadzana z pie. **mergʹ-* ‘granica’ z bogatą dokumentacją w HSE.

MYŚLA, (1) p. d. Odry koło Kostrzyna, *Mizla* (1232), niem. *Mietzel*; (2) l. d. Bugu koło Drohiczyzna. Obie nazwy wyprowadzane od *myć* lub od imion złożonych z *myśl(i)-* (Z. Babik 468-469; U. Bijak 49) z niejasną semantyką. J. Udolph (167-169) zestawia z nazwą *Mozeli* < pie. **mūs-* ‘mech’+ *-l-*, znane w HSE.

NAREW, zapisy: *Nari* [Nary] (1379) i inne liczne warianty (Z. Babik 180); pożyczka bałtycka (T. Milewski 1964: 52-3), spokrewnione z prus. *Narusa* (1251), *Narus* (1272), dopływ Zalewu Wiślanego koło Braniewa; *nar-* częste w hydronimii litewskiej (A. Vanagas 1981: 223-224).

NIDA, (1) l. d. Wisły koło Nowego Korczyna; (2) górny bieg Wkry powyżej Działdowa. Nazwę *Nida* i derywaty (*Nidka*, *Nidzica*, *Nidzianka*, *Nidno*, *Nidowo*; (jez.) *Nidzkie*) nosi kilkanaście mniejszych akwenów, co zdaje się wskazywać, że było to, nie zachowane w słowiańskim, appellativum hydronimiczne, por. stind. *nedati* ‘płyńcie’ < pie. **nejd-*, znane w hydronimii bałtyckiej: pruskie *Nyda* (1381, jez. *Nidzkie*), częste na Litwie i Łotwie (A. Vanagas 1981: 230).

NOTEĆ, p. d. Warty koło Santoka, *Nothes* (1234), *Netza* (1251), gw. *Noć*, *Nieca*, niem. *Netze* < **Notъsь* (T. Milewski) lub **Notъsь* (J. Udolph 185-193) zestawiane z pn.italiskim *Natissa*, dalej stoi lit. *Nota*, *Notija*, *Notera*; różne możliwości etymologii indoeuropejskiej, formant *-isā*, jak pobliska *Wierzyca* < *Verissa* (1198).

NYSA, nazwa trzech rzek na Śląsku: (1) *N. Łużycka*, (2) *N. Kłodzka*, l. d. Odry, (3) *N. Szalona*, p. d. Kaczawy. Dzisiejsza postać z *-y-* ustalona po 1945 r. w oparciu o gwarową wymowę śląską, podczas gdy starsze zapisy oraz niem. *Neisse* wskazują na postać **Nisa*, która może pochodzić z **Nid-sa* (< **Nejd-sā*), z sufiksem jak pobliska *Kwisa* < **Kʹuejd-sā*.

OBNICA, OBRA, (1) *Obnica*, niem. *Wobnitz*, lewe ramię dolnej Odry; nazwa bez starszej dokumentacji; (2) *Obra*, *Obrzyca*, *Obrzycko*, nazwa kilku obiektów wodnych w zachodniej Wielkopolsce; największa z nich Obra wpada dwoma odnogami do Odry i Warty. J. Udolph (198-204) sprowadza obie formy do pie. **ab-* (udokumentowanej w postaci **abn-* w italo-celtyckim) z formantem *-r-ā* jak w *Odra*, co przekonuje ze względu na sąsiedztwo.

ODRA, nazwa poświadczona od IX w., zapisy *Odera-m* (814), *Odora-m* (968) są wg J. Udolph (204-211) wariantami niemieckimi postaci *Odra* < **Odr̥a*, zestawiane z hydronimami w Illyricum: *Adria*, *Adrante*, *Adranos*, *Adrana*; rdzeń

**ad-u-* występuje w antycznej nazwie ujścia Odry Οὐιαδοῦας (Ptolemeusz), gdzie *vi-* oznacza ‘roz(widlenie)’. Nazwa *Viadrus jest łac. neologizmem z XVI w., stąd dzisiejsza *Universitas Viadrina* we Frankfurcie nad Odrą.

OLBIAD / UBIAD, ŁUBINKA, (1) *Ubiad*, wieś 1409 *Olbeda*, 1538 *Olbiath*, 1625, 1673 *Olbiad*; potok dziś *Ubiad-ek* oraz (2) wpadająca obok do Dunajca rzeczka *Łubinka* oddzielająca przedmieście N. Sącza (dziś *Zalubińcze*) zapisane jako 1268 *Ilbina*, 1268 *Albina*, 1324 *Olbina*, 1341 *Olbinka*. Obie nazwy zwierają pie. **alb-* ‘biały’, a formant *-(j)ad-*, znajduje paralełę *Popr-ad*, *Horn-ad* (Słowacja) oraz w *Bieszcz-ad-y* (sufiksy z podstawowym *-d-* tworzą collectiva w języku albańskim).

OLZA, p. d. Odry na granicy polsko-czeskiej. Nazwa przedśłowiańska o niejasnej etymologii, ze względu na wieloznaczność pie. **al-* i **ol-*. Podobnie rzecz się ma z pobliską **OLAWĄ**, z częstym na Śląsku i Czechach formantem *-awa*, wyprawdzanym przez Z. Babika (54-59) z germańskiego **-ahwō* < pie. **ak’uā* ‘woda’.

ORAWA, p. d. Wagu, zapisy: *Arua* (1316) forma węgierska, *Orawa* (od XVII w.). Bez dokładnych odpowiedników (zapisy *Orava*, *Orjava* w dorzeczu Sawy), zapewne HSE *Ara-va (H. Krahe 1963: 318).

ORZ(YC), (1) *Orzyc*, p. d. Narwi, zapisy: *Narice* (1331-5), *Aricz* (1335-41), *Aretis* (1341), *Oricz* (1343). *Orzicz* (1346); pruskie toponimy *Arys*, *Arissow*. K. Būga (1958: 518) zestawia z *Oressa*, p. d. Płocznicy; (2) *Orz*, l. d. Narwi, zapisy: *Herzs* (1423), *Orzs* (1425), *Orz*, które J. Udolph (225-226) wyprowadza z pie. **e/or-* ‘poruszać się szybko’, możliwy też związek z **ara-* (HSE).

OSŁAWA, l. d. Sanu koło Zagórza, znajduje paralele w dorzeczu Prutu i Morawy oraz w Słowenii (*Oslavski potok*). Mniej prawdopodobny związek ze słow. *osla*, pol. *oselka* < pie. **ak’-l-* ‘coś ostrego’.

PARSĘTA, PROSNA, PIRSNA, (1) *Parsęta*, d. Bałtyku koło Kołobrzegu, zapisy: zagadkowe *Parsandi* (XII-XIII w.), *Persanta-m* (1251 i n.) związek z kaszubską nazwą prosięcia, raczej wtórny. J. Udolph (234-242) łączy z nazwą (2) *Prosna*, p. d. Warty koło Pyzdr i (3) *Pirsna* w dorzeczu d. Pilicy, wyprowadzając z pie. **pers-* ‘pryskać’+ formant hydronimiczny *-anta-*.

PIL(I)CA, PIELNICA, PIŁAWA, (1) *Pilica*. zapisy: historyczne *Pelza*, *Pilcza* (do k. XVI w.), gw. *P’ilco*, przym. *pilecki*. J. Otrębski (1958: 75-76) zestawia nazwę z litewskim *pėlkė* ‘bagno’ (jakie jest u źródeł Pilicy); (2) *Pielnia*, niewielki dopływ Wisłoku koło Beska, obocznie *Pielica*, XV w. *Pella*, top. *Pielnica*. Na związek z *Pilicą* pierwszy zwrócił uwagę Z. Stieber (1949), a za nim J. Rieger (1969) i J. Udolph (1990); (3) *Piława*, d. Bystrzycy pod Wrocławiem i d. Gwdy (też nazwa herbu i kilku miejscowości). Podstawa *pel-* spotykana w nazwach wodnych na Litwie (A. Vanagas 1981: 253).

PISA, p. d. Narwi (1314-1335), *Pisa* rzeka na Litwie, por. łot. *pīsa* ‘porosłe krzakami bagno’, lit. *pis-* w nazwie rzeki i jeziora (A. Vanagas 1981: 260; U. Bijak 2013: 37).

POPRAD, liczne warianty graficzne utrudniające etymologię, część końcowa mimo zastrzeżeń, może zawierać formant *-ad* jak *Olbiad*, *Hornad*, *Bieszczady*; brak

pewnych nawiązań w hydronimii słowiańskiej (J. Nalepa 1996), mimo podobieństwa do odgłosu przy **pr̥rděti* (Z. Babik 226-230).

RABA, p. d. górnej Wisły, zestawiana z (1) węg. *Rába*, niem. *Raab*, p. d. Dunaju koło Győr, antyczne ᾿Αραβῶνα, Ναραβῶν. *Arrabona*; (2) ᾿Ραβῶν (Ptolemeusz), jakaś rzeka w Dacji, może dziś Jiu; zapewne od HSE **ara-* (H. Krahe 1963: 315).

RADA, REDA, RADEW, RADAWA, RADEĆCA, może też niektóre z licznych hydronimów na *Rad-*, które wszystkie Z. Babik (236) wyprowadza od słowiańskiego imienia własnego, co w przypadku w nazw *Rad-unia*, *Rad-ynia*, *Rad-ycz* trudno uznać za derywaty odmienne. Większość hydronimów pochodzi z pnz. Polski, które J. Udolph (246-258) wyprowadza z pie. **rēdh-* / *rōdh-* ‘płynąć’, częstego w HSE.

RAWA, p. d. Bzury (1278, dziś *Rawka*); poza tym nazwa kilku późno zapisanych rzeczek J. Rozwadowski (1948: 256-258) wyprowadza z pie. **rōy-* ‘spokojny’, zestawiając z mordwińską (z irańskiego) nazwą Wołgi *Rav(o)*; może już u Herodota jako ᾿Οραος i Ptolemeusza ᾿Ρα (obszernie Z. Babik 238-240).

REGA, dopływ Bałtyku koło Trzebiatowa. **REGALICA**, odnoga Odry k. Szczecina: zapisy *Regala* (1212), *Regelycze* (1281), niem. *Reglitz*. Obie nazwy od podstawy pie. **reg-* ‘wilgotny, nawadniać’, zachowanym niem. *Regen* ‘deszcz’.

SAN. Zapisy: *Sanь* (1097/1377), *Sjan* (1097/1425) dziś ukraińska nazwa Sanu; top. *Sianki*, *Stupo-siany*. Jak zauważył J. Rozwadowski (1948: 190-1), wahanie nagłosu wskazuje na zapożyczenie, może z starobałkańskiego **Savn-* zachowanego w nazwie słoweńskiej *Savinja* zapisanej w XI-XVI w. jako *Sana*, *Souna*, *Sowne*, *Sevn*, *Seen*, *Saan*, *Sään* (F. Bezlaj 1961, II: 174-176); ostatnio Z. Babik (246-250).

SAWA, nazwa dwóch rzeczek (d. Raby i Wisłoka), przypomina panońskie *Savos*, *Sava*.

SIDRA, l. d. Biebrzy (1559), M. Biolik (HE 2005: 170) zestawia z prus. *Syxdro* (1387 rzeka), *Syxdrin* (1387 jezioro), *sixdo* ‘piasek’, lit. *žie(g)ždrà* ‘żwir’ i liczne hydronimy; pruski wyraz zachował się w nazwie jeziora *Zyždroy* (na szlaku Krutyni).

SKRODA, (1) l. d. Pisy (1314-35 *Scarde*, 1343 *Scharde*, 1414-25 *Scroda*), (2) *Skroda* późno zapisana nazwa wodna w dorzeczu Orzyca, por. lit. *skārdis*, *skārdzius* ‘stromy brzeg (rzeki)’, liczne hydronimy (A. Vanagas 1981: 301), wg Z. Babika (557) nazwa słowiańska.

SKRWA, SZKWA, (1) *Skrwa*, dwa przeciwległe dopływy Wisły koło Płocka, zapisy *Strzqua* (1202 falsyfikat z epoki), późniejsze *Strkwa*, *Skrwa* wyprowadzane przez J. Rozwadowskiego (1913: 54) z germańskiego, por. st.nord. *strjúka* ‘bystro płynąć’; (2) *Sz(cz)kwa* p. d. Narwi: zapisy *Szczkwa* (1565), obocznie zapisana jako *Skrwa* (HW). Z. Babik (254-257, 267-268) porządkuje wszystkie wymienione nazwy w ciągu rozwojowym: *Strkwa* > *Strzkwa* > *Szczkwa* > *Szkwa*.

SONA, l. d. Wkry, toponim *Sansko* (1428), *Sunsko* (1462), *Szunsk* (1467). Z. Babik (336-337) rekonstruuje postać *Suna poszukując etymologii indoeuropejskiej. Nazwa ma dokładny odpowiednik koło Reszla (rzeczka, jezioro): *Süno* (1336), *Sune* (1356), którą G. Gerullis (1922: 176) wyprowadza z pruskiego *sunis* ‘pies’; podobne nazwy częste w hydronimii litewskiej (A. Vanagas 1981: 336).

STOBRAWA, (1) p. d. górnej Odry (1245); (2) **STÖBBER**, l. d. dolnej Odry, według Z. Babika (260) nazwa przedślówiańska bez etymologii; może germańska?

STRWIĄŻ, l. d. Dniestru k. Ustrzyk, ukr. *Stryvior* (XIX w.). Może złożenie **stru-* ‘strumień’ + niezachowane *vingrǫ ‘kręty’; wg Z. Babika (261-262) forma ukraińska niepewna, por. niżej *Wiar*.

ŚCINAWA. Nazwy czterech rzek na dolnym Śląsku; jedna z nich po niem. *Nieder Steine*. Również germańskiego pochodzenia może być **STYNA** (Pomorze Gdańskie), swn. *stein* ‘kamień’ w staropolskich toponimach pochodzenia niemieckiego na *-stin* (dziś *-sztyń*).

ŚLEZA, rzeka *Sclenza* (1155); góra *Silenci* (1148), oraz nazwa regionu i plemienia *Ślężanie*, łączona z germańskim plemieniem *Silingów* (nowsze etymologie: Z. Babik 274-276).

ŚWIDER, p. d. Wisły w Otwocku. Jeśli nie od *świder* (brak motywacji semantycznej), to może bałtyckie, por. litewskie hydronimy *Svidra*, *Svidrai*, *Svidra-upė*, *Svidra-bale*, *Svidriene*, które A. Vanagas (1981: 323) łączy z nazwą rośliny *svidrė* ‘życica’ (*Lolium perenne* L.).

TANEW, p.d. Sanu koło Ulanowa. Dawniej uważano za germańską transpozycję nazwy irańskiej **danu-* ‘woda’, co wykluczył J. Rieger (1969: 167) po odkryciu najstarszych zapisów *Thnew* (1469 / 1502, 1475), wieś Wola *Tnewska* (1470-1480). Z. Babik (337-338) sugerują związek ze słow. *тънь-къ ze zmianą znaczenia ‘cienka > płytka (rzeka)’. Nazwa wygląda na przedślówiańską, ale bez wyraźnych nawiązań w hydronimii tej części Europy.

USZEW, p. d. Wisły k. Brzeska (1262, *Uszew* 1380, *Uszwia* 1383, dziś *Uszwica*; gw. *Ušefka*). Etymologia niepewna; może z pie. **aus-* ‘czepać’ lub **ōus-* ‘usta, ujście’, por. też bałtyckie hydronimy na *Uoš-*, białoruskie *Uša* (3 nazwy), ukraińskie *Ušyca*, l. d. Dniestru, a dalej rumuńskie *Vișeu*, l. d. górnej Cisy. Etymologia niepewna, ale nazwa przedślówiańska.

WARTA. Zapisy: *Vurta* (972, 1140-6, postać niemiecka), od XII w. *Warta*. Deriwaty *Wiercica* (2 dopływy k. Częstochowy i Jarocina), *Zawiercie* (toponim) oraz zagadkowa *Liswarta* (1262 *Hysthavarte*, 1395 *Istvarta*) < ? **ist-* ‘ta, istotna, właściwa (Warta)’ wskazują na słowiańskość nazwy, por. *wiercić*, *wartki* (wbrew Z. Babikowi 154-155; 293-297).

WDA, l. d. Wisły k. Świecia (1239), przym. *wiecki, zachowany w nazwie jez. *Wieck(o)* < *Vbda < **uid-* ‘wić się’. Przeżywa przez jez. *Wdyzde* (1258 *Viden-cze*). Może ten sam rdzeń (z zachowaniem *i*) w nazwie **WIDAWA** (1) p. d. Odry we Wrocławiu (1175; *Weyda* 1590); (2) *Widawka* p. d. górnej Warty (1296). Wahanie wokalizmu *Wda* / *Widawa* < **uejd-* / *uid-* jak w *Gwda* / *Kwisa* < **k'uid-* / *k'uejd-*.

WEL, p. d. Drwęcy (1257 *Vela*, *Vele*, 1526 *Wyel* 1526), por. litewskie hydronimy z *Vėl-* (A. Vanagas 1981: 370-1) od *vėlės* ‘dusze zmarłych’ (nazwa demonologiczna).

WIAR, p. d. Sanu k. Przemyśla, zapisy 1097 *Wiagr*, 1367 *Wiar*, ukr. *Vior* < *Vęgrǫ < **vingr-*, może od niezachowanego odpowiednika lit. *vingrius* ‘kręty’.

WIERZYCA, l. d. Wisły koło Gniewu, zapisy *Verissa* (1198, często do końca XIV w.), gw. *V'ežica*, *V'ežiš*, niem. *Ferse*, z pie. **uer-* ‘woda, wilgoć’ + *-isā*, jak

w *Noteć* <*Notisa. J. Udolph (303) przytacza kilka hydronimów z Europy zachodniej zrekonstruowanych jako *Ueri-sa.

WISŁA. Jest rzeczą pewną, że nazwa Wisły figurowała na mapie Agryppy, wystawionej w Porticus Vipsania ok. 7-5 roku przed Chr., w formie *Vist(u)la* (Pliniusz 4, 81), który przy wyliczaniu rzek wpadających do Oceanu Północnego wymienia formy *Visculus* sive *Vistla* (4, 100), wiedział, że obie nazwy odnoszą się do tej samej rzeki. Najstarszym jednak zachowanym tekstem zawierającym tę nazwę jest powstała ok. 44 A.D. «Chorografia» Pomponiusza Meli (3, 33) *Vistula*. Nazwa w tej postaci występuje u Ptolemeusza i w łacinie średniowiecznej, skąd została przejęta do języków zachodnioeuropejskich. Natomiast w innym miejscu u Pliniusza (4, 97) pojawia się forma *Visula*, poświadczona pośrednio u Ammiana Marcellina (22, 8, 38) jako *Bisula* (*b* dla *v* na wzór pisowni greckiej). Z kolei postać *Viscla* występuje u Solina (III w.) oraz dwukrotnie Jordanesa (VI w.): przy opisie Deltę Wiślanej (96) i jako północna granica siedzib Sklawinów (35). Spośród nich forma *Vistula* była oficjalną nazwą rzymską, *Vistla* – germańską, *Visla* – słowiańską, a *Viscla*, *Visculus* – zapewne pruską (B. Biliński 1946, 1947). Na związek formy *Viscla* z bałtycką zmianą grupy *tl* w *kl*, zwróciło uwagę niezależnie od siebie kilku uczonych. F. de Saussure (BSL XXXIII, 1891: CIV) tłumaczy nią niemieckie brzmienie nazw (*Weichsel*), a K. Būga (1959: 95-98) przyjmuje, że pomezzańscy Prusowie zmienili formę *Vistla > *Viskla > *Viskla zapisaną w źródłach krzyżackich jako *Wixla* (1250, 1343). Pozostawiając na uboczu formę niemiecką *Weichsel* [Vaiksel], która nie musi być pożyczką pruską, bałtycka geneza łacińskiej sekwencji /skl/ wydaje się prawdopodobna. Pierwotna postać nazwy **U̯istlā* lub **U̯eįstlā* dała w słowiańskim *Visla, skąd mogła dostać się do Ammiana Marcellina jako *Bisula* [Visula]. Jak wiadomo, etymologia *Wisły*, mimo wielokrotnych prób objaśnienia nastęrcza trudności (brak paralelnych formacji). Większość badaczy widzi tu praindoeuropejskie **ueįs-* ‘(roz)pływać’, spotykane w HSE, ale formant *-tel/-tlā-* nie tworzy nazw wodnych.

WKRA, (1) p. d. Narwi k. Nowego Dworu, zapisy *Wcra-m* (XIII w.); (2) d. rzeki Wel koło Lidzbarku, zapisy *Wickere* (1343) i toponimy *Wickeraw* k. Elbląga (1339), *Wikry* k. Lubawy, por. lit. *vikrūs* ‘zwinny’. Podobna nazwa na zachód od Odry: *U(e)cker* i kilka innych i w innych częściach Europy.

ŻUŁAWY. Nazwa pojawia się w krzyżackim dokumencie z 1263 jako *Solovo*, u Długosza («Banderia Pruthenorum», nr 29) jako *Zolawa*, *Zyolava* [Żolava], skąd późniejsze *Żuławy*. Podobną nazwę noszą liczne miejscowości i obiekty w terenie na Powiślu, Warmii i innych częściach Prus: (1) *Solow* (1354), *Sulwe* (1303) k. Sztumu oraz na Pomorzu; (2) *Solow* (1401) = *Zulawa* (1583), niem. *Gross Saalau*, dziś *Żuława*; (3) *Zulava* (1339) k. Koronowa, i kilka innych. W gwarach nad dolną Wisłą *zuława* oznacza ‘teren podmokły, nisko położony’, a w kaszubskim *z(ë)lava* ‘ts.’. Wszystkie te nazwy za pośrednictwem niemieckiego (substytucja *s* > *z* > *ż*) pochodzą z pruskiego *sulava ‘wyspa, teren nad wodą’ zachowanego w toponimii oraz lit. *salā* ‘wyspa’, *salavā* ‘łacha, cypel’. Zapisana w 1263 nazwa *Żuław* – *Solovo* (w dokumentach *Werder*, *Insula*) może tkwić w nazwie Σούλωνες umieszczonych

przez Ptolemeusza (3, 5, 8) obok Gythonów nad Zatoką Wenecką, a odnosząca się do pruskiego plemienia zamieszkujące Żuławy Wiślane.

III. NAWIĄZANIA ZEWNĘTRZNE

1. BAŁTYCKIE nazwy wodne w obecnych granicach państwa występują przede wszystkim na dawnych ziemiach pruskich (Warmia, Powiśle, Mazury) i jaćwieskich (Suwalszczyzna, północne Podlasie). Na terenie Polski etnograficznej spotykamy je na prawie całym Mazowszu, zwłaszcza w dorzeczu Narwi, ale też nie liczne na północnej Lubelszczyźnie i lewym pobrzeżu środkowej Wisły (m.in. Pilicy i Bzury). Obok nazw wodnych znaleziono tam też bałtyckie nazwy terenowe, które jednak mogą być pozostałością pruskich osad jenieckich na Mazowszu (A. Wolf, E. Rzetelska-Feleszko 1982) i kolonizacji litewskiej na Podlasiu (M. Kondratiuk 1985). Wymienić tu można: *Drwęca, Dybła, Elk / Luk, Golda, Jakać, Hrywda, Jur(k)a, Kotra, Krzna, Kubra, Liw(a) / Liwna / Liwieniec, Liza, (?) Łydynia, Mień / Mienia / Mianka / Minina, Motława, Narew, Netta / Meta, Omulew, Orz(y)c / Naritze, Osa* (północna), *Pisa, Przyżarcz, Rata (?)*, *Ruz / Russ, Sidra, Skroda, Sokolda, Sona, Strabla, Szpęgawa, Swędra, Świder, Sprąśła / Supraśl, Węgra, *Więc(z)ęta, Welpińskie* (jez.), *Wisa, Wizna, Wkra / Ucker, Wszerzec(z), Żelawa, Żuławy* oraz szereg innych. Nazwy bałtyckie spotykamy też na Kaszubach, głównie w pobliżu Wisły, m.in. *Motława, Szpęgawa* (E. Rzetelska-Feleszko, J. Duma 1977: 177-178; H. Górniewicz 1985).

2. GERMAŃSKIE. Jak zauważa Z. Babik (66-68, mapy 5, 10, 11), nazwy germańskie występują głównie na Śląsku i przyległych Czechach. A poza tym na Pomorzu, Kujawach i na Mazowszu (wzdłuż dolnej Wisły i środkowej Narwi), co niektórzy badacze łączą z wędrówką Gotów wzdłuż Wisły i Bugu na Krym. Do formantów pochodzenia germańskiego zalicza się *-bok* (dolnoniemiecki wariant *Bach* 'potok'): *Dry-bok* (Tczew), *Kłodo-bok* (Kłodzko), *Łuso-bok* (Środa Śląska), *Ołobok* (trzy nazwy w dorzeczu środkowej Odry i Prosnym); być może niektóre spośród licznych nazw na *-awa* < germ. *-ahwō* < pie. **ak'uā* 'woda'. Na północy Polski nazwy na *-qg / -qdz* < germ. *-u/ing-*: *Trląg* (Kujawy) < skand. **Trolling-* '(jezioro) trolli' (M. Vasmer 1933), a Z. Babik (181-184, 306-308, 324) dodaje tu *Trloga* (XV w. rzeczka k. Przasnysza), *Zbląg* (wieś k. Włocławka) < **Stibl-inga, Więdzqdz* (jez. Chełmno) < germ. **wild-ing-* 'dzikie', dziś toponimy *Elbląg, Grudziądz*. Z innych nazw germańskich: *Skrwa, Sz(cz)kwa*; śląskie *Dokawa, Ścinawa*, spokrewniona z pomorską *Styna*. Z. Babik (54-59) za germańskie uważa częste na Śląsku, Łużycach i Czechach hydronimy na *-awa*, por. *Olawa, Opawa, Stobrawa, Ścinawa, Widawa* itp. Natomiast germańskość nazwy *Gopło* (Z. Babik 125-127) budzi wątpliwości, por. wyżej.

3. DUNAJSKO-BAŁKAŃSKIE. W południowej Polsce spotykamy nawiązania do dorzecza Dunaju: *Oslawa, Poprad, Raba, San, Sawa*, a nazwa *Dunajca* pochodzi (poprzez Słowację) od *Dunaju*, por. zapis 1303 *Parvus Danubis* (dokumentacja: K. Rymut, M. Majtan 1998: 54-55).

4. IRAŃSKIE nazwy rzek występują głównie na Ukrainie (O. Trubačev 1968): *Boh*, *Don*, *Dniepr*, *Dniestr* (antyczne *Tyras* = (?) *Tyrawa* k. Sanoka), *Pрут* (Πυρετός, Πόροτα); może też *Wara* (dziś wieś, rz. *Warzyca*, k. Brzozowa), por. indo-irańskie *vār-* ‘woda’.

IV. PRZEDSŁOWIAŃSKIE AREAŁY HYDRONIMICZNE

Na podstawie zasięgu geograficznego baz hydronimicznych można przedślówiańskie nazwy wodne na ziemiach polskich zgrupować w kilka arealów.

1. PÓLNOCNO-WSCHODNI (Mazury, Podlasie, Mazowsze), głównie nazwy o motywacji bałtyckiej *Drwęca*, *Elk*, *Kotra*, *Kubra*, *Liw(a)* / *Liwieniec*, *Mień* / *Mienia* / *Mianka*, *Narew*, *Netta*, *Omulew*, *Orz(yc)*, *Pisa*, *Sidra*, *Skroda*, *Sokołda*, *Sona*, *Spraśła* / *Supraśl*, *Strabla*, *Swędra*, *Świder*, *Wel*, *Węgra*, *Wkra* i szereg mniejszych akwenów (por. wyżej III,1) oraz toponimów (R. Przybytek 1993). Za jaćwieskie uważa się nazwy na *-da* na Podlasiu: *Goł-da*, *Grzyw-da*, *Sokoł-da* (L. Bednarczuk 1996). Pruski formant *-ang-* > *-ag* tworzy liczne nazwy jezior na Warmii i Mazurach: *Bałąg*, *Bartąg*, *Burdąg*, *Dobrag*, *Dydląg*, *Isąg*, *Kukląg*, *Kwisąg*, *Morąg*, *Moltąg*, *Molwiąg*, *Mosąg*, *Sarąg* i inne (ESHP).

2. PÓLNOCNO-ZACHODNI (Pomorze, północna Wielkopolska), które T. Milewski (1964) interpretował jako wenetyjskie. Formant *-isā* obecny w nazwach *Noteć* < **Not-isa*, *Wierzyca* < **Ver-isa*. Częstsze bazy: **rad-*: *Rada*, *Radew*, *Radunia*, *Radusz(k)a*; **reg’-*: *Rega*, *Regalica*; nawiązania w HSE: *Brda* (< *Dbra*), *Drawa*, *Gwda* / *Kwa*, *Jania* / *Janica*, *Łeba*, *Noteć*, *Obra* / *Obnica*, *Parsęta*, *Wda*. Germańskie nazwy jezior na *-ag* / *-ądz*: *Trląg*, *Zbłąg*, *Wieldządz*.

3. CENTRALNY (dorzecze górnej Warty i lewe dopływy środkowej Wisły). Inne bazy hydronimiczne, niektóre o szerszych nawiązaniach: *Nida* (w różnych częściach Polski), *Luciąz(n)a* / *Lutynia* / *Ludynia*, *Widaw(k)a* (górną Warty) por. *Widawa* (Wrocław). Nazwy izolowane *Bzura*, *Prosna*, *Mroga*. Pewne podobieństwa do (bałtyckiego z pochodzenia) areалу północno-wschodniego: *Krztylnia* – *Krutylnia* (Mazury), *Pilica* – litewskim *pélkė* ‘bagno’; skupisko nazw terenowych podejrzanych o pochodzenie bałtyckie przy ujściu Pilicy do Wisły (A. Wolf, E. Rzetelska-Feleszko 1982, mapa na s. 221).

4. PODSUDECKI (głównie lewe dorzecze górnej Odry), możliwe ślady formantu *-sā*: *Nysa* < *Nisa* < **Nid-sa*; *Kwisa* < **Kwid-sa*. Niektóre nazwy są pochodzenia germańskiego: *Dokawa*, *Ścinawa*, *Kłodobok*, zapewne także *Śleza* (rzeka, góra, region), wyprowadzane od germańskiego plemienia *Silingów*.

5. PODKARPACKI (prawe dorzecze górnej Wisły), nawiązuje do hydronimii Dunaju (którego odbiciem jest nazwa *Dunajec*) Formant *-(j)ad-* (częsty w języku albańskim) występuje w *Popr-ad*, *Olb-iad* jak w słowackim *Horn-ad*, i nazwie *Bieszcz-ad-y*. Dalsze paralele: *Raba* (Węgry, Rumunia), *Sava* (p. d. Dunaju), i jej dopływ *Savinja*, której zapisy *Sevn*, *Sana*, *Sään*, *Seen* przypominają *San* < (?) **Savn-*; *Uzweu* wobec (?) *Vişeu* (l. d. Cisy); *Ostawa* powtarza się na Morawach i Słowenii. Natomiast *Str-wiąż* (ukr. *Stry-wihor*) i *Wiar* (ukr. *Vihor*) zawierają podstawę **vingr-* ‘kręty’, zachowaną w bałtyckim i germańskim.

6. POŁUDNIOWO-WSCHODNI (prawe dorzecze środkowej Wisły), mało pewnych nazw przedśłowiańskich, kilka bałtyckich: *Krzna*, *Pulwa*, *Żelawa*, większość rodzime w tym *Bug*, *Huczwa*, *Tyśmienica*, *Żółkiew*, *Włodawa* oraz *Wieprz*, który mimo podobieństwa do *Wipper* (d. Saali) reprezentuje bałto-słowiański typ hydronimów „zwierzęcych” częstych na pobliskim Polesiu, np. *Bobryk*, *Łań*, *Orla*, *Teterew*, *Turja*.

Obok przedstawionych wyżej arealów, zwracają uwagę wyraźne różnice między południem (zagęszczenie nazw słowiańskich) a północą Polski (liczniejsze nazwy przedśłowiańskie), na co wskazał już J. Rozwadowski (1948: 303), a potwierdził J. Udolph (1990: 325-330). Tłumaczy się to późniejszą sławizacją północy, zwłaszcza Mazowsza. W opinii K. Godłowskiego (1979) i M. Parczewskiego (1988) Słowianie na ziemi Polski przybyli w połowie pierwszego tysiąclecia A.D. od południowego wschodu, podczas gdy sławizacja północy Polski dokonała się później. Przemawiają za tym liczne hydronimy i toponimy bałtyckie Mazowsza i Podlasia. Co się tyczy Pomorza, to zastanawia brak śladów oczekiwanego przy tak późnej sławizacji substratu w słownictwie kaszubskim, podczas gdy w zesławizowanych w VI-VII wieku Bałkanach widoczne są silne wpływy języków pierwotnych mieszkańców.

IV. POLSKIE NAZWY PLEMIENNE W SYSTEMIE DERYWACJI SŁOWIAŃSKIEJ

Pamięci Leszka Moszyńskiego

0. UWAGI WSTĘPNE

Profesor Leszek Moszyński w swej bogatej twórczości naukowej dokonał kilku ważnych odkryć w zakresie słowotwórstwa słowiańskich nazw plemiennych, wykazując, że „rzekomo odtopograficzne nazwy plemienne na **-itji* są derywatami pochodzeniowymi od odtopograficznych nazw plemiennych na **-jane*” (L. Moszyński 1980: 70). Przedmiotem moich uwag jest próba zastosowania koncepcji Profesora w stosunku do (1) zlokalizowanych na ziemiach polskich w IX-XI wieku etnonimów oraz utworzonych od nich w epoce historycznej nazw osobowych, miejscowych i odpowiednich przymiotników; (2) przedstawienie ich miejsca w systemie derywacji słowiańskiej i wskazanie na pewne osobliwości fleksyjne.

Jak wiadomo, najstarsze słowiańskie nazwy plemienne pojawiają się w VI-VII wieku w źródłach bizantyjskich, a nieco później we frankijskich i niemieckich. Około 845 roku powstaje w Ratyzbnie dokument o plemionach na północ od Dunaju (Geograf Bawarski), w którym zapisane zostały najstarsze nazwy plemienne z terenu przyszlých ziem polskich.

Na temat definicji plemienia i innych wspólnot ludzkich istnieje bogata literatura. Polscy historycy odróżniają małe plemiona, złożone z rodów lub opoli, oraz wielkie plemiona, nazywane związkami plemiennymi lub szczepami, złożone z „małych” plemion, których nazwy zachowały się tylko na Śląsku (Dziadoszanie, Bobrzanie, Trzebowianie, Opolanie, Gołęzyce) z dominacją Ślęzan. Z pozostałych regionów znamy tylko nazwy wielkich plemion: Polanie, Wiślanie, Łędzanie, Mazowszanie i Pomorzanie, na których terytoriach ukształtowały się w epoce historycznej główne dialekty polskie. Natomiast językoznawcy dzielą etnonimy na (A) endogeniczne (samookreślające) i (B) egzogeniczne (nadawane z zewnątrz), a w ich obrębie ze względu na (1) miejsce zamieszkania lub pochodzenia (nomina originis), (2) więzy krwi, czyli pochodzenie od wspólnego przodka (patronimica), (3) cechy charakterystyczne jako przydomki (cognomina), które mogą być: (a) neutralne (wzrost, kolor włosów, odzież) lub (b) negatywne (przezwiśka etniczne).

I. DOKUMENTACJA

***SLOVĚNE**, od podstawy *slovo+/-ě-n-e* (odmianka *Slovjane* wtórna). Zapisy: Σκλαβηνοί, *Sclavini* (VI w.), scs. *Slověne*, singulativum *Slověninъ*, przymiotnik *slověněbskъjъ*. Nazwa odnosi się nie do plemienia, lecz języka ('mówiący zrozumiale, słowami' w opozycji do 'niemych' Niemców); zach.słow. **Slov(j)akъ*, **Slov(j)ačъka*, **slov(j)akъskъjъ*, powstał przez zastąpienie formantu *-ja/ě-n-inъ* przez *-(j)akъ* o funkcji strukturalnej z zachowaniem pierwotnego znaczenia, por. st.pol. *Slovak* 'Słowianin', *słowacki* 'słowiański', np. św. Wojciech do Prusów: „Sum, inquit, *Szlovak*” (ok. 1500, SS VIII: 283); por. słowackie *Slovák*, *Slovenka*, *slovenský* 'słowacki'; ukraińskie gw. *Slovl'ak*. L. Moszyński (1978) wyprowadza nazwę *Słowian* od podstawy rzeczownikowej *slovo* jako 'pobratymcy w języku', natomiast O. Trubačev (1982) od czasownika *slovo*, *sluti* 'mówić jasno', ale formant *-(j)an-e /-ě-n-e* tworzy derywaty od podstaw rzeczownikowych.

***SLOVĚ/INŦCI**, od podstawy *slovo-ě/in- + -bc-b*, pl. *-bc-i*, przymiotnik *slově/inъskъjъ* zachowany w połabskim *Sliwênstga*, *Sliwêstja* 'Wendisch' (K. Polański 1962-1994: 728-9 'słowiański, połabski'). Podobnie w słowińskim *slovjinstji* oznacza 'słowiński', pierwotnie 'słowiański', więc etnonim *Słow'inc*, *Słow'inika*, pl. *Słow'incě* to 'Słowianie' (H. Popowska-Taborska SEK IV: 319-320).

***POLJANE**, od podstawy *polje+-(j)an-e*. Najstarsza nazwa mieszkańców i państwa polskiego, zapisana dopiero na przełomie X / XI wieku:

ok. 1000 Bolizlao *Palaniorum* (Canaparius).

1001 *Polania* (Sekwencje z Reichenau).

1002 *Poloniae* (Roczniki, Kwedlinburg).

1003 *Poliani*, *Polianicus* (Roczniki, Hildesheim).

1003-5 Princes *Polonie* (denar Chrobrego).

1005-1008 Bolizlavo *Palanorum* duce; terra *Polanorum* (Bruno).

1014-8 *Polenia*, *Poleni Poleniorum* (Thietmar).

1046 Kazmir *Bolaniorum* (Roczniki większe z Niederaltaich).

1075 *Polani* (Adam z Bremy).

1113 *Regnum Polonie* [14x] / *Polonorum* [3x] (Gall).

XII Mesko baptizatur et fides catholica in *Polania* recipitur (Roczniki Kapituły Krakowskiej).

XII *Poljane* (Nestor) lechicy oraz kijowscy (loc. v *Poljan-εχъ* / v *Pol-εχъ* / v *Polj-αχъ*).

1174-1177 MSZKA KROL POLSKI (gen.sg.) brakteaty Mieszka Starego, litery hebrajskie.

Notowana w niektórych źródłach (1046, 1074) nazwa *Bolonia* powstała zapewne przez adideację do nazwy miasta *Bolonia*, a w źródłach arabskich wynika z braku [p] w tym języku. Punktem wyjścia była nazwa plemienna *Poljane*, wymowa [Poljäne] (por. zapisy z [a] i [e]), od którego przymiotnik brzmiał *polъskъ (L. Moszyński 1980: 69), jak u Polan kijowskich, na przykład: „,Varjagi [...] načasta vladěti *Polъskuju zemleju*” (Nestor), stąd nazwa kraju, a następnie państwa *Polska* (*ziemia*). Forma łacińska nazwy plemienia *Polan-i*, *Polian-i*, *Polen-i*, kraju / państwa

Polania została utworzona na wzór *Germani – Germania, Romani – Romania*. Nowsza forma *Poloni, Polonia* od XII wieku powszechna, powstała być może pod wpływem nazw *Bol-onia, Col-onia* (SSS IV: 181-183; J. Nalepa 1994). Natomiast P. Urbańczyk, twierdzi, że „żadni Polanie nigdy nie istnieli jako wyróżnialny etnos [...] niedawno też zaczęto kwestionować istnienie „Polan” ruskich [...]. Można podejrzewać, że Nestor zapożyczył ten etnonim z Polski” (2008: 317-360; 2015: 355, 359). Te i inne poglądy uczonego zakwestionował G. Labuda (2008: 209-231).

Nazwy osobowe (najstarsze zapisy): 1224 *Polaninouic* Benek filius *Poloni* (Polanina); 1387 *Polan*, 1427 *Polanin*; 1386 *Polak*, 1392 *Polka*, 1352 *Polko*; 1409 *Polaczek*, 1495 *Polaczka*; 1345, 1372, 1411 *Polska*, 1420 *Polski*; (?) 1379 *Polach* (SSNO IV: 307-312).

*LEDJANE, od podstawy *lędo+-jan-e*. Zapisy: Λενζανίνοι, Λενζανήνοι (955 Porfirogeneta). Na południe od Karpat nazwa zapewne dotarła przez węgierskie *Lengyen* [lendjen] (1095) ‘Polska’, toponim *Legyen* (1285), dziś słowackie *Ladzany* (koło Bystrzycy Bańskiej) < *Lędzane. W pieśniach serbskich o Warneńczyku *ledjanski kralj, ledjanin*; dziś w folklorze prekmurskim *lendjèlski* (P. Skok II: 284; I. Kniezsa 1974: 313; E. Dudás 2011: 35).

Brak formantu *-jan-* w przymiotnikach ruskich **lęd(jan)skъjъ* > strus. *ljadskij* > *ljackij*, jak przy innych nazwach plemion: *sever(jan)skъjъ, derev(jan)skъjъ, pol(jan)skъjъ*. Natomiast staroruskie *Ljaχъ* jest mutylovanym hipocoristicum etnicznym w funkcji przezwiska, jak zapewne *Czech*. Praruska postać **Lę(d)χъ*, zapożyczona do litewskiego *Lenkas* ‘Polak’. Zagadkowe pozostaje skandynawskie *Laesir* (Snorri Sturluson «Heimskringla» (ok. 1225), mowa o wyprawie ks. Jarosława na Polskę w 1031).

*LEDITJI od podstawy *lędo+-itjo-*. Zapisy: *Lendizi* (GB), zapewne odrębne plemię, którego śladem w toponimii może być nazwa wsi *Lędzice*, zanotowana w 1570 koło Torunia. Obie odmianki etnonimu *Lęd-jan-e, *Lęd-itji pochodzą od ps. *lędo ‘wykarczowany teren leśny stojący odłogiem’; zach.słów. zmiana *dj* > *z* wskazuje na polski obszar językowy. Rezultaty prac historyków podsumował G. Labuda (2012, II: 109-139); według L. Moszyńskiego (1980) nazwa powstała drogą derywacji wymiennej od etnonimu *Lędzane* i odnosiła się do nowszego odłamu tego plemienia na terenie Wielkopolski.

*VISLJANE, od podstawy *Visla+-jan-e*. Zapisy: *Uislane* (GB), *Wisle lond* (Alfred), *Wisla[n] wudu* (Widsidh), *въ Vislě[χъ]* (LP); brak jakichkolwiek śladów toponimii i antroponimii, jedynie oczekiwane singulativum **Wiślan(in)* znajduje paralelę w nazwisku *Za-wiśl-an*. Nic nie wiadomo o małych plemionach tego regionu. Może nazwa jednego z nich zachowała się w toponimie: *Mogilany*, por. Μουγίλωνες (Strabo). Bogata literatura historyczna o Wiślanach nic nie wnosi do etymologii nazwy (SSS VI: 486-491).

*SLEZJANE, od podstawy *Śłęza+-jan-e*. Zapisy: *Sleenzane* [Ślęzane] (GB), *Silensis* (Thietmar), *Slasane, Zlasane* (XI-XIII w.), *Slensko* (Kosmas). Nazwa plemienia pochodzi od rzeki *Śłęza*; na postać [Ślęzane] wskazuje fonetyka (*zj* > *ž*) oraz pisownia nazwisk *Slanszanin* (1391), *Slesszahak* (1442), gwarowe *Ślęzak*. Domnie-

mane śląskie państwo plemienne w IX wieku obejmowało plemiona: Dziadoszanie / Dziadoszycy – *Dedosesane* (GB) / *Diedesi*[si] (Thietmar), *Dedosize* (DP); Bobrzanie – *Poborane* (DP); Trzebowianie – *Trebouane* (DP). Za przesieką mieszkali Opolanie – *Opolini* (GB) i *Lupi-* lub *Głupie-głowy* – *Lupiglaa* (GB), (?) lokalizacja. Natomiast Gołężycy – *Golensizi* (DP), znaleźli się w państwie wielkomorawskim, a potem w czeskim wraz z całym Śląskiem.

***MAZOVĚŠANE**, od podstawy *Mazov*(*ěše*)+*jan-e*. Zapisy: *Mazovšane* (Nestor), top. *Mazowszany* (1418 k. Radomia), nazwy osobowe *Mazowszan* (1480), *Mazo(w)szanin* (1398); *Mazowsze* (1239 wieś i jezioro koło Lipna); forma *Mazosze* (XVI-XVII w.) zapewne wtórna. Przymiotnik *mazow(i)eski* (XV w.) wobec *mazow(i)eski* (XVI w.) oraz staropolska nazwa osobowa *Mazowski* (12x), dziś nazwisko *Mazewski/a* (ok. 230 osób) głównie wokół Łomży, obok *Mażewski* (ok. 370) wokół Ostrołęki (zapewne hiperyzm na tle mazurzenia) – wskazują na podstawie *mazow(o)-*, zachowaną w 5 toponimach (XI-XV w.) *Mazowo* (Łęczycza, Płock, Nasielsk, Łomża, Szczuczyn), dziś w formie *Mazew*, *Mazewo*, *Mazewko*; gw. przymiotnik *mazewski* (od wsi *Mazew* k. Łęczycy); nazwisko *Mazow(icz)* (XIV w.), dziś śladowe *Mazowiak*. Również łacińska nazwa Mazowska *Mazovia* (od XI w.) zdaje się wskazywać na niezachowane appellativum toponimiczne *mazovje ‘teren bagienny, podmokły’ utworzone pod podstawy *maz-*. Śladem tego znaczenia może być gw. *mazia* ‘mada, grzęzawisko, błoto’ (Kalisie), *maza* ‘błoto na drodze’ (Kociewie), *mazěna* ‘ts.’ (Kaszuby). Do objaśnienia pozostaje *-sz-* w nazwie *Mazosze*, powstałe być może pod wpływem przezwiskowego *Mazoch*, *Mazuch*. Również przezwiskiem etnicznym jest udokumentowane od XV wieku *Mazur* (S. Hrabec 1958: 225-246, J. Otrębski 1964: 96-107; A. Tyrpa 2006: 181-193).

***POMORJANE**, od podstawy *po-mor(je)*+*jan-*. Zapisy: *Pomorjane* (Nestor), *Bomeraniorum* (1046 Roczniki większe z Niederaltaich), *Pomerani* (1075 Adam z Bremy), *Pomorani* (Gall). Toponimy *Pomorzany* (6 nazw) to zapewne dawne osady jenieckie. Nazwy osobowe: 1387 *Pomorski*, 1497 *Pomorzanowski*, 1397 *Pomorzański*, 1443 *Pomorzaninow* (SSNO IV: 318; VII: 194).

***POMORĚCI**, od podstawy *po-mor*(*ěje*)+*-bc-b*, pl. *-bc-i*, Nazwa nie zapisana nad Bałtykiem. Według koncepcji L. Moszyńskiego (1980) nazwa odnosiła się do odłamu plemienia *Pomorjane*. Regionalne nazwy osobowe: 1275 *Pomorc*, 1335 *Pomorzyc*. Paralelna nazwa etniczna *Pomorci* ‘mieszkańcy wybrzeża Morza Białego; starowierzy bezpopowcy’ (SSS IV: 223-226). Oba etnonimy od ps. (scs., słu., rus.) *po-mor-ěje = lit. *pamarj̃s* ‘ts.’, por. galijskie *Are-mori-ci*.

II. DERYWACJA

Budową, semantyką i etymologią polskich nazw plemiennych zajmowało się wielu badaczy. Dopiero jednak syntetyczne ujęcie słowotwórstwa prasłowiańskiego przez F. Sławskiego (1974-1979 / 2011) pozwala ukazać ich miejsce w systemie derywacji słowiańskiej, a rozważania B. Lindert (1967) i L. Moszyńskiego (1978; 1980) ukazały osobliwości ich budowy i geografii w językach słowiańskich. A liczne prace

słownikowe i monografie onomastów krakowskich na temat polskich nazw osobowych i miejscowych stanowią ich cenne dopełnienie materiałowe. Jak wynika z dotychczasowych badań, w epoce prasłowiańskiej do tworzenia nazw etnicznych służyły następujące formanty:

-(j)an/-ĕn-inŭ. Tworzy nazwy mieszkańców, nomina originis o funkcji kolektywnej we wszystkich językach, od których singulativa powstają przez dodanie *-in-*, stąd formant złożony *-(j)an-inŭ / -ĕn-nŭ*. Od nazw mieszkańców F. Sławski (2011: 97-98), wyprowadza z jednej strony nazwy plemion, z drugiej zaś nazwy miejscowe, wskazując na odpowiedniki w językach bałtyckich i innych indoeuropejskich. Natomiast sufiks *-inŭ* tworzył pierwotnie przymiotniki dzierżawcze od tematów na *-i-*, typu *zvĕr-b* → *zvĕr-inŭ*, z czego rozwinęło się znaczenie singulatywne, typu *ĉeljad-b* → *ĉeljad-inŭ*, także w nazwach etnicznych, głównie w językach wschodniosłowiańskich, jak *Rus-in*, *Litw-in*, *Tatarz-yn*, *Żydow-in*. Natomiast w areale zachodniosłowiańsko-słoweńskim (B. Kreja 1992) zachowały się nazwy mieszkańców tworzone przez zmianę liczby mnogiej na pojedynczą, zarówno appellativa typu **krajamŭ*, **mĕstjamŭ*, jak i własne, np. sło. *Italjan*, czes. *Pražan*, głuź. *Budyšan*, pol. nazwy osobowe *Polan*, *Rus(j)an*, *Litwan*. O. Trubačev (1982) dokonał wielowymiarowej analizy nazw mieszkańców na *-(j)an-inŭ / -ĕn-nŭ*, dochodząc do wniosku, że wyjściową była postać *-ĕn-nŭ*. Jednak większość badaczy widzi tu dwa indoeuropejskie sufiksy, skojarzone na gruncie fonetycznym (szeroka wymowa [ĕ]) i podobieństwo funkcji.

-(i/en)-bc-b. Formant złożony, element końcowy *-bc-b* (polskie *-ec*) tworzył odprzymiotnikowe nazwy nosicieli cech, np. *slĕpŭ* → *slĕpŭbcŭ*, a na obrzeżach języka polskiego nazwy i nazwiska etniczne, np. **Pomorz-ec* (st.kaszubskie *Pomor-c*), *Oraw-iec*, *Bukowin-iec*, *Ukrain-iec*, *Rus-iec*. W opinii F. Sławskiego (2011: 76) w wyniku nawarstwienia się na przymiotniki dzierżawcze powstały przyrostki złożone *-ov-bc-b*, *-in-bc-b* oraz *-en-bc-b*, *-ĕn-bc-b*, stąd regionalne etnonimy o funkcji hipokorystycznej: *Slov-ĕn-bc-b*, *Slov-en-bc-b*, *Slov-in-bc-b* (L. Moszyński 1978: 505-507; H. Popowska-Taborska SEK IV: 319-320; F. Sławski 2011: 76-77).

-itjo-. Jak zauważa F. Sławski (2011: 178-183), podstawową funkcją formantu było znaczenie pochodzenia: (a) od kogoś → nazwy patronimiczne (wtórnie istot młodych); (b) skądś → nazwy mieszkańców pewnych miejsc, regionów, miast. Z obu tych znaczeń rozwinęły się nazwy rodowe, a od nich plemienne. Natomiast L. Moszyński (1980, 1982) ograniczając termin „patronimiczny” do formacji onomastycznych, rzeczywistych imion ojcowskich, doszedł do wniosku, że tak rozumiana funkcja patronimiczna przyrostka *-itjo-* jest wtórna i rozwinęła się z deminutywnej, a najstarsze formacje onomastyczne powstały na gruncie północnosłowiańskim albo od eponimów, np. *Radimŭ* → *Radimiči*, albo od innych etnonimów, np. *Obodrzane* → *Obodrzycy* drogą derywacji wymiennej. Nie były to jednak, jak w epoce historycznej *Zagórzany / Zagórzycy* (W. Taszycki 1936), fakultatywne dublety odtopograficznych nazw miejscowych, lecz nazwy na *-itjo-* odnosiły się do młodszych odłamów plemienia, które wywędrowało w inne miejsce, stąd *Obodrzanie* (macierzyste plemię nad Odrą) → *Obodrzycy* (nowe odłamy plemienne nad Łabą i Dunajem), *Lędzanie* (na Podkarpaciu) → *Lędzicy* (w Wielkopolsce). Nato-

miast przy objaśnianiu dubletu *Dziadoszanie* (GB) / *Dziadoszycy* (Thietmar) L. Moszyński (1980: 73) przyjmuje odwrotny kierunek derywacji.

-(j)ak-. Pełnił w epoce prasłowiańskiej kilka funkcji, tworząc m.in. odrzezwonnikowe nazwy osób i wykonawców czynności, typu *rodъ* → *rod-akъ*, *ryba* → *ryb-akъ*. Występował też w funkcji strukturalnej, a w areale zachodniosłowiańskim tworzył nazwy mieszkańców (B. Lindert 1967, M. Sulisz 1969). Najbardziej rozpowszechniony jest na północy Polski, gdzie na Mazowszu wyparł z funkcji patronimicznej formację *-ę(t)-*, typ *dziewczę* → *dziewcz-ak* (W. Taszycki 1933). Wydaje się, że zachodniosłowiańskie etnonimy na *-(j)ak-* powstały drogą derywacji wymiennej z dawnych etnonimów na *-jan(-in)-*: *Słowianin* – *Słow(i)ak*, *Polanin* – *Polak*, *Ślężanin* – *Ślężak* (XV w.). Co się tyczy form żeńskich, to jak trafnie zauważa L. Moszyński (1980: 69), forma *Polka* pochodzi bezpośrednio od *Polanin*, jak *mieszczanin* → *mieszczka*, i wtórnie została skojarzona z nowszym *Polak*. Za takim objaśnieniem przemawia też relacja *dworzanin* → *dworka*, zaś oczekiwanym femininum od formy *Polak* była *Polaczka* (pogardliwe określenie Polki w rosyjskim), jak nowsze polskie *Słowak* – *Słowaczka* – *słowacki* wobec słowackiego *Slovák* – *Slovenka* – *slovenský*.

Przezwiska etniczne. Wydaje się, że są nowszego pochodzenia. Wprawdzie formanty z podstawowym *-χ-* tworzą w językach słowiańskich hipocoristica skrócone typu *Stanisław* → *Stach*, ale w nazwach etnicznych pojawiają się późno, zawsze z nacechowaniem ujemnym, typu *Mazowszanin* → *Mazu/och*, *Moskal* → *Moch*. Tak właśnie należy interpretować staroruskie *Лѣдѣанинъ* od *Лѣдѣанинъ* i być może *Czech* (skrótowiec od **čelověkъ* ?) i zagadkowe nazwisko *Polach*. Również nowszego pochodzenia są przezwiska etniczne na *-ur /-or*, z których *Mazur* utraciło nacechowanie ujemne, a *Lacho/ur* zachowało się na pograniczu łemkowski jako częste w Sądeckim i Limanowskim nazwisko.

Przymiotniki odetniczne. Epoki prasłowiańskiej sięgają formacje na *-skъjb*, dodawane do postawy, stąd staroruskie *Poljane* → *polъskъjb*, *Derevljane* → *derevъskъjb*, **Lędjane* → **lędъskъjb* → *ljadъskъjb*; na gruncie polskim **Ślężanie* → *śląski*, *Polanie* → *polski*, a w formie żeńskiej *polska* (*ziemia*), skąd nazwa państwa *Polska*. Podobnie w przymiotniku od nazwy *Mazowsze* obok pełnej formy *mazowiecki* musiała istnieć postać skrócona *mazo/ewski* zachowana w nazwie osobowej st.pol. *Mazowski*, dziś nazwisko *Mazewski* i (?) hiperpoprawne *Mażewski*. Jak udokumentował na bogatym materiale J. Natanson-Leski (1956) w nazwach miejscowych z formantami *-ic-*, *-in-*, *-ow-*, *-n-*, *-k-* przyrostek *-ski* dodaje się do obciętej podstawy, np. *Bronowice* → *bronowski*, *Drohiczyn* → *drohicki*, *Kościierzyna* → *kościerski*, *Niepołomice* → *niepołomski*, *Nowogródek* → *nowogrodzki*, *Olesno* → *oleski*, *Wizna* → *wiski*, *Zebrzydowice* → *zebrzydowski* itp.

Uwagi o fleksji. Jak wykazał A. Vaillant (1958: 188-189), a uzupełnił T. Milewski (1993: 312), prasłowiańskie etniczne nazwy na *-(j)an-e /-ěn-e* odmieniały się według deklinacji na *-n-* z końcówkami atematycznym, co datiwie i instrumentalu doprowadziło do uproszczenia z denazalizacją sekwencji *-jěn-m-* > *-jēm-* > *-jēm-* / *-jam-*, a do locatiwu zostało przeniesione drogą analogii, co zachowało

się do dziś w słoweńskim, np. *Goričáne*, dat. *Goričam*, instr. *Goričami*, loc. *Goričah*; st.rus. *Poljane*, instr. *Poljami*, loc. *v Poljaχъ*. Przy czym w staroczeskim zachowała się stara forma locatiwu na *'-as* < *-ja(n)-sъ*, np. *Doljane – Doljas, Poljane – Poljas*. W podobny sposób T. Milewski interpretuje zapisy pomorskiego etnonimu (koło Greiswaldu) **Lěšane*: nom. *Lesane* (1136), loc. *Lessaz* 1177). Zapewne w ten sam sposób odmieniały się polskie nazwy plemienne, ale jedynym tego śladem jest zapis *въ Vislěχъ* ‘u Wiślan’ w «Legendzie Panońskiej» oraz wspomniane wyżej ich derywaty na *-akъ* i formy przymiotnikowe. Obok omówionych tu form występują w tych samych zabytkach nowsze analogiczne, które z czasem zwyciężyły, jak np. st.czes. *Pol'anech, Dol'anech*, st.rus. *Derevljaneχъ*, stserb. *Děčanex*, słoweń. *Goričanam, Goričanih*.

III. PODSUMOWANIE

Zapisane w IX-XI wieku na ziemiach polskich nazwy plemienne zostały wyeliminowane przez podniesioną do rangi państwowej nazwę ziemi *Polan* w jej zlatynizowanej postaci *Polania* > *Polonia*. Nowsza jej forma *Polska* została zanotowana w końcu XII wieku. Poza nazwą *Polan* i mieszkańców państwa *Polaków* dłużej zachowały się nazwy regionów, mieszkańców i miejscowości luźniej związanych z państwem piastowskim: Śląska, Mazowsza i Pomorza. Jedynie nazwa *Wiślan* i *Lędzan* nie zostały na ziemiach państwa polskiego żadnych śladów w toponimii i antroponimii.

Tak rozumiane polskie (ściślej: prapolskie) nazwy plemienne mieszczą się w systemie słowiańskiej derywacji onomastycznej, tworzącej nazwy plemienne za pomocą formantów: (1) nomina originis: collectiva *-(j)an/-ěn-*, a od nich szerzące się od południowego wschodu singulativa na *-in-*, które nie dotarły do bieguna południowo-zachodniego (Słowenia, Łużyce, Śląsk, Czechy, Słowacja). (2) pozorne patronimica na *-itjo-*, które jak przyjmuje L. Moszyński (1980, 1982) są nazwami młodszych odłamów plemiennych (jak *Obodr-jane* → *Obodr-itji*) powstałymi drogą derywacji wymiennej z (1) typu. (3) zachodniosłowiańskie derywaty na *-(j)akъ* tworzone od etnonimów typu (1) drogą derywacji wymiennej, jak *Pol-janin* → *Pol-ak, Pol-ka*, wzorowane na appellatiwach typu *dworz-anin* → *dwor-ak, dwor-ka*. (4) przezwiska etniczne z zastąpieniem starego formantu przez nowy z ekspresywnym *-χ-*, jak *Lęd-janinъ* → **Lęd-χъ* → st.ruskie *Ljaχъ, lja(d)skъjъ*, lub nowszym *-u/or*, jak *Mazowsz-anin* → *Mazur*.

Procesem derywacji wymiennej (a przy collectivach na *-(j)an/-ěn-* z uproszczeniem fonetycznym i analogią) tłumaczą się formy st.ruskie *Poljamъ* ‘Polanom’, *v Poljaχъ* ‘u Polan’ (kijowskich) i przymiotnik *polъskъjъ* ‘polański’ oraz zapis w «Legendzie Panońskiej» *въ Vislěχъ* ‘u Wiślan’ i cytowane wyżej locatiwy staroczeskie i staropomorskie typu *Lesas* ‘u Leszan’. Z tych właśnie powodów formę *Polska* należy interpretować jako ‘polańska (ziemia)’. Przemawia za tym również wspomniane wyżej zjawisko pomijania niektórych formantów nazw osiedli w tworzonych od nich przymiotnikach.

SCHEMAT SŁOWIAŃSKIEJ DERYWACJI ETNICZNEJ

PODSTAWY	COLLECTIVA	SINGULATIVA	PRZYMIOTNIKI	NOWSZE ONIMY	PRZEZWISKA
*slovo	*Slověne Σκλαβηνοί (VI) *Slově/inьci	*Slověninь *Slověnъka *Slově/inьcь	*slověnъskъjь słowieński (XV) słowiański słowacki	Słowak Słowaczka Slovenka (słowac.)	Σκλαβηνοί Sclavini 'niewolnicy'
*polje	*Poljane Poljane (Nestor) v Poljaхъ (loc.) (Nestor)	*Poljan(in)ь *Poljanъka	*pol(jan)ъskъjь polъskъjь (Nestor) polski (XIV)	Polak (XIV) Polka	?Polach (1379) Polaczek (XV) Polaczka [nazwisko]
*lědo	*Lědjane Λενζανινοί (955) Lengyen (1095)	*Lědjan(in)ь, *Lědjanъka Ledjanin (serbskie XV)	*lěd(jan)ъskъjь ljadskaja zemlja (Nestor)	Lengyen (1285 top., dziś Ladzany (Słowacja)	*Lě(d)хъ Ljajove (Nestor) Lenkas (lit.) Lacho/ur (gw.)
	*Lěditji, Lendizi (GB)			Lědice (1570 toponim koło Torunia)	
*Visla	*Visljane Uuislane (GB) vъ Vislě[хъ] (LP)	*Visljan(in)ь *Visljanъka	*visljanъskъjь		
*Slěza	*Slězjane Sleenzane (GB) Zlasane (DP)	*Slězjaninь Ślězjanin Ślězanka	*slěz(jan)ъskъjь ślą(z)ski	Ślězak Ślězak	
*Mazov- - (bš)-je	*Mazov(bš)jane Mazovšane (Nestor)	*Mazov(bš)janinь Mazowszanin Mazowszanka	mazowiec/ski mazewski (gw.)	Mazow(icz) Mazowiak (nazwiska)	Mazo/uch Mazur, Mazor
*po-mor-ъje	*Pomorjane Pomerani (1075) Pomorjane (Nestor)	*Pomorjaninь Pomorzanin Pomorzanka	*pomorъskъjь pomorski	Pomorzany (toponimy)	
	*Pomorъci	*Pomorъcь Pomorc (1275)		Pomorzyc (1335)	

V. JEZYKOWE DROGI CHRYSYANIZACJI POLSKI

I. WPROWADZENIE

Z okazji 1050 rocznicy chrztu Polski pojawiło się szereg nowych prac na temat tego wydarzenia i początków państwa polskiego w kontekście europejskim, podobnie jak to miało miejsce przed pół wiekiem (PPP 1966). Przynoszą one nowe syntezы naukowe (ChE 2014; ChME 2016) i ujęcia podręcznikowe (A. Nowak 2014, K. Ożóg 2015, G. Walkowski 2015-2016), jak też ważne ustalenia szczegółowe na temat najstarszych kontaktów Słowian z Frankami nad środkowym Dunajem (K. Polek 2007), związków ziem Polski południowej z Awarami i Wielką Morawą (D. Třestík 2009, J. Poleski 2013), z Czechami pierwszych Przemyslidów (M. Matla-Kozłowska 2008). Niektórzy historycy odwołują się do językoznawstwa, kwestionując m.in. czeską proveniencję najstarszej polskiej terminologii chrześcijańskiej (D. A. Sikorski 2011, 2012), czy proponując własne objaśnienia polskich nazw plemiennych i imion najstarszych władców Polski (P. Urbańczyk 2008; 2012; 2013), z czym trudno się jednak zgodzić.

Co się tyczy prac językoznawców polskich w tej dziedzinie, to po wielkich dziełach A. Brücknera (1915; 1974) i E. Klicha (1927) o polskiej terminologii chrześcijańskiej i dyskusji na temat języka staro-cerkiewno-słowiańskiego w średniowiecznej Polsce K. Lanckorońskiej (1961), T. Lehra-Splawińskiego (1962), T. Milewskiego (1965), dopiero pod koniec XX wieku pojawiły się studia analityczne L. Moszyńskiego (1994), J. Siatkowskiego (1996), M. Kucalę (2000) i odkrywcze publikacje M. Karpluk (zebrane w 2010), zwłaszcza jej «Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej» (2001), w oparciu o który spróbuję omówić drogi, jakimi docierała ona do Polski. Punktem wyjścia moich rozważań będą fazy procesu chrystianizacji oraz jej przebieg w Europie i na Słowiańszczyźnie, a następnie źródła staropolskiej terminologii religijnej na wybranych przykładach oraz inne świadectwa chrystianizacji Polski. W podsumowaniu poruszę pewne kwestie sporne i przedstawię wyniki pracy.

W procesie chrystianizacji wszystkich prawie krajów Europy można wyróżnić pięć faz: (1) misje ewangelizacyjne, (2) martyrologia, (3) konwersja (chrzest władcy i dworu), (4) apostazja (bunty pogańskie, herezje), (5) rekatolicyzacja, nowa ewangelizacja.

1. Misje ewangelizacyjne, rozpoczęte nauczaniem Jezusa Chrystusa, podróżami misyjnymi apostołów i ich następców, a kontynuowane do dziś przez misjonarzy.

2. Martyrologia, zapowiedziana słowami „Będą was uciskać i zabijać. Z powodu mojego imienia będą was nienawidzić we wszystkich narodach” (Mt. 24, 9), zatrzymana Edyktem mediolańskim, ale trwająca z różnym nasileniem do dziś.

3. Konwersja, chrzest władcy i dworu, chrystianizacja państwa (religia państwowa), tworzenie administracji kościelnej (biskupstwa), stopniowa chrystianizacja prowincji. W Cesarstwie Rzymskim rozpoczęta edyktem tolerancyjnym Konstantyna (313 Mediolan), który przyjął chrzest na łożu śmierci (337). Poprzedzającą akt konwersji tolerancję stosowali też inni władcy, jak wielki książę Giedymin (ok. 1275-1341) na Litwie, który sprowadził do Wilna i Nowogródka Franciszkanów, ale zmarł jako poganin.

4. Apostazja, dokonana przez cesarza Juliana (361-3) apostazja (ἀποστασία ‘odstępstwo, odszczepienie’), rozumiane jako porzucenie wiary chrześcijańskiej dla innej lub jej braku (ateizm). Za łagodne formy apostazji można uznać rozłamy w formie schizmy (σχίσμα ‘rozłupanie, niezgoda, rozejście, rozłam’) lub herezji (αἵρεσις ‘wybór, szkoła, sekta, odstępstwo’), polegające na odejściu od doktryny chrześcijańskiej (arianizm, pelagianizm, monofizytyzm, gnostycyzm, manicheizm), a w epoce nowożytnej deizm, masoneria, ateizm, satanizm itp.

5. Rekatolicyzacja, Prowadząca do pełnego zaniku pogaństwa i pogłębionej chrystianizacji, której towarzyszy powstanie sieci parafii i (archi)diakonatów, wprowadzanie zakonów, rozwój budownictwa sakralnego (kościół, kaplice, klasztory), co nastąpiło w Polsce w XII-XIII wieku. Po doświadczeniach XVIII-wiecznej sekularyzacji i XX-wiecznej ateizacji jej współczesną formą jest nowa ewangelizacja.

II. PRZEBIEG CHRYSYANIZACJI EUROPY

„Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody” (Mt. 28, 19) z tymi słowami zwrócił się Jezus Chrystus do apostołów po swym zmartwychwstaniu, a właściwą chrystianizację Europy rozpoczął swymi podróżami misyjnymi i listami apostoł narodów – św. Paweł, pisząc do swego ucznia Tymoteusza: „(Bóg) chce, aby wszyscy ludzie byli zbawieni i doszli do prawdy” (1 Tym. 2, 4).

Jak wiadomo, wkrótce po zesłaniu Ducha Świętego powstały poza Jerozolimą nowe gminy w Antiochii, Efezie, Aleksandrii i w innych miastach wschodniej części Cesarstwa, a podróże apostołów i ich następców zaszczepliły nową wiarę najpierw tam, gdzie istniały już wcześniej gminy żydowskie. Najwcześniej chrześcijaństwo rozpowszechniło się na obrzeżach Morza Śródziemnego, wkrótce potem w bardziej odległych częściach Cesarstwa, głównie jednak szerzyło się w ośrodkach miejskich, wobec pogańskiej prowincji (stąd termin *paganus*). W stosunku do państwa chrześcijanie pozostawali lojalni, ale od strony pogańskiego Rzymu ich gminy były otaczane nieufnością, a konsekwentna odmowa oddawania czci boskiej cesarom i bóstwom pogańskim doprowadziła do okrutnych prześladowań trwających z różnym nasileniem od czasów Nerona (64 pożar Rzymu) aż do abdykacji Dioklecjana (305).

Momentem przełomowym w historii Kościoła było nawrócenie Konstantyna Wielkiego, który na wiosnę 313 roku wraz z Licyniuszem ogłosił w Mediolanie słynny edykt tolerancyjny dla wszystkich religii Cesarstwa. Konstantyn wraz ze swą matką (późniejszą świętą) Heleną sprzyjał rozwojowi chrześcijaństwa, a dla zażegnania wywołanego przez Ariusza konfliktu doktrynalnego zwołał i uczestniczył czynnie w soborze nicejskim (325), nawołując do zgody, ale sam dopiero na łożu śmierci przyjął chrzest (337). Jego następca Konstancjusz II (337-361) sprzyjał arianizmowi, dążąc do narzucenia tej doktryny całemu Kościołowi. Natomiast ostatni z rodu Konstantyna cesarz Julian (361-363) podjął próbę restytucji kultów pogańskich, stąd jego późniejsze określenie „Apostata”. W 381 roku I sobór konstantynopolitański potępił arianizm, a za cesarza Teodozjusza Wielkiego w 391 chrześcijaństwo zostało uznane za religię państwową i zakazano wszelkich kultów pogańskich.

Wkrótce potem rozpoczęła się „wędrówka ludów”, zakończona w 476 roku upadkiem Cesarstwa Zachodniego. Wcześniej rozbici w 375 r. przez Hunów na Krymie Ostrogoci wtargnęli w granice Bizancjum, przyjmując arianizm, a od nich Wizygoci, Wandalowie, (?) Burgundowie i (?) Longobardowie, może nawet część Franków, stąd ślady gockiej terminologii chrześcijańskiej w języku niemieckim. Pismo Święte w wersji ariańskiej przetłumaczył na język gocki biskup Wulfila (311-383).

Od czasów apostołskich oficjalnym językiem Kościoła była nowotestamentowa greka epoki KOINE (na którą w latach 280-130 przed Chr. przetłumaczono dla Żydów aleksandryjskich Stary Testament pod nazwą *Septuaginta*). Greckiego pochodzenia (zapózyczenia, kalki) jest łacińska, a z niej zachodnioeuropejska terminologia chrześcijańska. Równocześnie używana była powszechnie na zachodzie łacina ludowa. W niej spisano Pismo Święte w dwu wersjach jako *Italę* w Afryce, a w Europie *Wulgatę*, która w redakcji św. Hieronima stała się kanoniczną wersją Kościoła Zachodniego.

Narastające z czasem drobne różnice doprowadziły w 1054 do rozłamu Kościoła Powszechnego na Zachodni (rzymski, łaciński, katolicki) i wschodni (grecki, bizantyjski, prawosławny), co poprzez misje doprowadziło do wyznaniowego podziału Słowiańszczyzny na rzymsko-katolicką i grecko-prawosławną.

Poza granice Cesarstwa chrześcijaństwo dotarło najwcześniej do Armenii; według tradycji może już przez apostoła Jakuba Starszego (stąd nazwa Apostolski Kościół Ormiański), ale właściwym apostołem Armenii był Grzegorz „oświeciciel” (ok. 257-331), który w 301 ochrzcił króla Tiridatesa III, a Pismo Święte przetłumaczył i stworzył alfabety ormiański i gruziński św. Mesrop Masztoc’*h*. W tym czasie św. Nino (ok. 268-335), niewolnica z Kapadocji sprzedana władcy gruzińskiemu Mirianowi III, wysłała poselstwo do cesarza Konstantyna Wielkiego, by kapłani greccy ochrzczili rodzinę królewską (337). Do Persji w 410 roku przybyli Nestorianie, docierając w VI-VII wieku do Mongolii, Tybetu i Chin.

Na zachodzie chrześcijaństwo szerzyło się w Afryce (Tertulian 160-220, św. Augustyn 354-430, Kartagina) i Hiszpanii (ok. 304 męczeństwo św. Eulalii, uwiecznione w st. francuskiej kantylenie z IX wieku), Helwecji († ok. 285 św. Maurycy w Agaunum, dziś St. Moritz), Francji († ok. 250 biskup św. Dionizjusz

(St. Denis) ścięty na Montmartre). Podbój rzymskiej Galii przez Franków, których władca Chlodwig (Clovis) przyjmuje w Reims chrzest (496, data niepewna); być może wyznawał on wcześniej arianizm, przez który docierały do Franków od Gotów pewne terminy chrześcijańskie, jak może goc. *kirikō skąd st. francuskie *kerke*, *zerke*, st.saskie *ki/erika*, swn. *kirihha*, *chirihha* nwn. *Kirche* (Kluge-Seebold 1989: 371).

Do rzymskiej Brytanii chrześcijaństwo dociera w III stuleciu († ok. 304 św. Alban z Verulanum, dziś St. Albans koło Londynu). Irlandię chrystianizuje w latach 432-461 św. Patryk, dając początki monastycyzmowi celtyckiemu. W następnym stuleciu św. Kolumban przybywa z Irlandii w 563 na wyspę Iona w pobliżu Szkocji, gdzie wznosił klasztor i skąd rozpoczął chrystianizację zceltyzowanych Piktów i Kaledonów na wzór irlandzki. Do podbitej przez pogańskich Angłów, Sasów i Jutów południowej Anglii przybywa w 597 wysłany przez papieża Grzegorza Wielkiego przeor Augustyn z misją chrystianizacyjną, zakładając biskupstwo w Canterbury.

W następnych stuleciach z Wysp Brytyjskich udają się do Germanii kontynentalnej liczni misjonarze, m.in. św. Winfrid-Bonifacy, apostoł pogańskich Fryzów (męczeństwo 754); św. Wirgiliusz / Fergal (700-784), biskup diecezji Salzburga i apostoł Karyntii. Inni misjonarze przybywają z sąsiedniej Francji: św. Emmeram (ok. 600-652), męczennik rodem z Akwitanii, biskup Regensburga; św. Amandus (ok. 584-675), rodem z Francji apostoł Flandrii i kraju Basków, od 646 biskup Maastricht.

Chryścianizację Skandynawii rozpoczyna św. Ansgar / Oskar (801-865), benedyktyn, arcybiskup Hamburga i Bremy. W 826-831 z mnichem Aubertem udał z misją do Danii, a potem Szwecji; ochrzcił Eryka, króla Jutlandii. Później przez pewien czas przebywał w pogańskiej jeszcze Szwecji, schryścianizowanej na trwałe dopiero w XI wieku, ale już wcześniej król Norwegii Harald Sinozębny (ok. 911-987), kazał wykuć napis runiczny na kamieniu z Jelling: „Harald król [...] zdobył całą Danię i Norwegię i Duńczyków nawrócił na chrześcijaństwo”, które ok. 1000 dotarło do Islandii.

Chryścianizacja Bałkanów, Panonii i być może (opuszczonej przez Rzymian w 271) Dacji rozpoczęła się na szerszą skalę jak w całym Cesarstwie w II-III wieku. Wyraźniejsze zabytki materialnej kultury chrześcijańskiej spotykamy na południe od Dunaju na obszarze Cesarstwa Bizantyjskiego i Dalmacji. Na północy i zachodzie Bałkanów używana była łacina, a na południe od linii: Tirana – Sofia – Stara Planina – Morze Czarne (K. Jireček 1911) występują inskrypcje greckie. Natomiast rumuńska terminologia religijna ma swe główne źródło w łacinie bałkańskiej, por. *biserică* < *basilica*, *a boteza* < *baptizare*, *creștin* < *christianus*, *cruce* < *crucem*, *Dumnezeu* ‘Pan Bóg’ < *dominus deus*, *înger* < *angelus*, *lege* ‘przykazanie’ < *legem*, *păcat* < *peccatum*, *păgîn* < *paganus*, *preot* < *presbyter*, *sînt* < *sanctus*. Większość jej została przejęta z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego: *Duhul Sfînt*, *Izbăvitor*, *Maica Precistă*, *greșeală* ‘grzech’, *jertfă* ‘ofiara’, *iad* ‘piekło’, *iesle* ‘żłobek’, *molitvă*, *ocenaș* ‘pacierz’, *pocăianie* ‘pokuta’, *răstignire* ‘ukrzyżowanie’, *popă*, *pravoslavnic*, *praznic*, *proroc*, *rai*, *spovedanie*. Niektóre terminy mają swe źródło w grece *aghiuță* ‘czart’, *catapeteasmă* ‘ikonostas’, *ortodox* ‘prawosławny’, *Palie*

‘Stary Testament’, ale większość z nich przeszła przez cerkiewnosłowiańskie: *arhanghel, diavol, episcop, evanghelie, icoană, iconostas, mănăstire, satana* (T. Klimkowski 2011), bowiem chrystianizacja Wołoszczyzny, a później Mołdawii i częściowo (węgierskiego od XI w.) Siedmiogrodu dokonała się ze strony Cerkwi bułgarskiej.

W latach 895-900 na częściowo już schrystianizowane tereny Siedmiogrodu, Zakarpacia i Panonii wkraczają pogańscy Madziarzy pod wodzą Arpada, rozbijając w latach 905-907 państwo wielkomorawskie. Przez następne pół wieku prowadzą liczne wyprawy łupieskie na zachód Europy, zakończone klęską w 955 na rzece Lech w Bawarii, gdzie zginęli ich wodzowie Gyula i Bulcsú, którzy wcześniej podejmowali próby chrystianizacji Węgier ze strony Bizancjum. W Mitrowicy Sremskiej miał powstać ośrodek liturgii cerkiewnosłowiańskiej, a mnisi greccy zakładali w Panonii i Siedmiogrodzie klasztory (W. Bator 1999). Ostatecznie jednak zwyciężyła orientacja zachodnia, gdy książę Gejza zwrócił się w 973 do Ottona I o przysłanie misjonarzy, z których rąk przyjął chrzest z rodziną w roku następnym. W 995-6 św. Wojciech według tradycji chrzci (raczej bierzmuje) królewicza Stefana (969-1038); powstają klasztory benedyktynów w Pannonhalma i w Nitrze, do której z Polski przybywa pustelnik Świerad i jego uczeń Benedykt. W 1000 roku następuje koronacja ks. Stefana, który założył pięć biskupstw: Veszprém, Győr, Vác, Kalocsa i Bihar oraz arcybiskupstwo w Ostrzyhomiu (węg. Esztergom). W 1046 wybucha bunt pogański Vata’y i męczeństwo biskupa św. Gerarda Sagredo (Gellerta). W 1083 zostali wyniesieni na ołtarze król Stefan i jego wcześniej zmarły syn Emeryk, oraz Gellert, Andrzej-Świerad i Benedykt. Dwaj ostatni są głównymi patronami Słowacji. Chrześcijańska terminologia węgierska jest w znacznej części pochodzenia słowiańskiego.

III. CHRYSYANIZACJA SŁOWIAŃSZCZYNY

Słowianie zetknęli się z chrześcijaństwem w VI wieku na południu po przekroczeniu Dunaju na terenie państwa bizantyjskiego oraz na zachodzie w romańskiej Dalmacji i państwie Samona (ok. 623-660), do którego docierały być może jakieś misje biskupa Amandusa z Maastricht. W drodze z Bizancjum do Słowian nie można wykluczyć pośrednictwa ariańskich Gotów (*cerkiew, cesarz, pop, post, szatan*), od których Słowianie zapożyczyli nazwy zwierząt i roślin kręgu śródziemnomorskiego. W rachubę wchodzi również łacina bałkańska (*kmotr(a), kolęda, poganin*), z której rozwinęły się etnolekty rumuńskie i wymarły w XIX wieku język dalmatyński oraz pobliskie dialekty włoskie i friuńskie (*krzyż, żak, żyd, nazwy dni tygodnia*). Z chrystianizowanych od VIII wieku Bałkanów, Panonii, Karyntii i Moraw docierały wiadomości i artefakty chrześcijańskie do zamieszkałych dalej Słowian wcześniej nim kolejni władcy państw plemiennych w Czechach, Polsce i na Rusi przyjmowali chrzest. Wskazują na to wspólne dla wszystkich Słowian, a więc zapewne już prasłowiańskie, nazwy i kalki rodzime terminów religijnych, m.in. ogólnosłowiańskie nazwy dni tygodnia.

1. KARANTANIA, CHORWACJA

W położonej w pdw. Austrii Karyntii powstało w połowie VIII w. państwo plemienne Karantanów, których władcy przeciwstawiający się Awarom dostrzegali korzyści z przyjęcia chrześcijaństwa ze strony (zależnej od monarchii frankijskiej) Bawarii. Szczególną rolę odegrał tu biskup Salzburga Virgilius / Fergal (700-784) i jego wysłannik Modestus, który w miejscowości Sancta Maria ad Carantanum, dziś Maria Saal / Gospa Sveta (w pobliżu Klagenfurtu) rozpoczął chrystianizację za panowania księcia *Gorazda (Cacatius / Karastus) 749-751, ochrzczonego wcześniej w Bawarii. Mimo powstania pogańskiego (769) chrześcijaństwo sięga Dalmacji i Moraw, zwłaszcza po pokonaniu Awarów (795-805) przez Karola Wielkiego, który z Leonem III zawiera w 796 umowę o kierunkach chrystianizacji Europy Środkowej między Akwileją a Salzburgiem (wzdłuż rzeki Sawy). Po kolejnym powstaniu w 819 księcia posawskiego Ljudevita Frankowie utworzyli marchię karyntną. Dla słowiańskich mieszkańców Karyntii przetłumaczono ze st.bawarskiego w końcu VIII wieku modlitwy, tzw. «Fragmenty fryzyńskie», zawierające dwa wzory spowiedzi powszechnej i homilię, przypominające Spowiedź św. Emmerama z «Modlitewnika synajskiego» (obszerniej: L. Moszyński 1977, 1994).

Pierwsze próby ewangelizacji przodków Chorwatów podjęto w początku VII w. przez cesarza bizantyjskiego Maurycjusza (582-602). Po przybyciu do Dalmacji zetknęli się z chrześcijańską ludnością romańską, której język (dalmatyński) przetrwał do końca XIX wieku. W 800 roku książę Wiszesław, zależny od marchii friulskiej, przyjmuje chrzest, a po nim w 805 książę Borna, który rezydował w mieście Nin w pobliżu Zadaru, gdzie powstało biskupstwo. Kolejny władca Tomisław (910-930) zjednoczył wszystkie ziemie chorwackie i koronował się za zgodą papieża w 925. W roku tym utworzono metropolię w Splicie, którego arcybiskup już w 927 roku uzyskał tytuł prymasa Dalmacji i Chorwacji. Synod w Splicie (1055) wypowiedział się przeciw sprawowaniu liturgii słowiańskiej, która dotarła tu przez uczniów Cyryla i Metodego. Synod zezwolił jednak na wyświęcanie ich na kapłanów w wypadku braku duchownych obrządku łacińskiego. Liturgia ta w dużej mierze przetrwała w benedyktyńskich klasztorach Chorwacji, zajmujących się szerzeniem piśmiennictwa głągolicznego w języku słowiańskim. W dialektach chorwackich spotykamy liczne, nieznane gdzieindziej, zapożyczenia łacińsko-romańskie, także w terminologii chrześcijańskiej, np. *kalež* < friul. < *caliže* < łac. *calicem*, *provad* < łac. *presbyter*, *sutal* 'ojciec chrzestny' < łac. **sanctulus* (P. Skok 1925; III: 62, 299, 552).

2. BUŁGARIA, MACEDONIA, SERBIA

Masowy napływ Słowian do Grecji w VI-VII w. musiał doprowadzić do ich chrystianizacji ze strony cerkwi bizantyjskiej. Na Peloponezie w stosunku do Milingów i Jezerców podjęto ją prawdopodobnie za panowania cesarza Bazylego I (867-886), a w zeslawizowanych okolicach Salonik (Solunia) Cyryl (Konstanty) i Metody mu-

sieli rozpocząć ewangelizację przed przybyciem poselstwa księcia Roścysława, bo udając się w 863 na Morawy mieli gotowy alfabet (głagolicę), a oprócz modlitw na pewno Ewangeliarz, którego odpisem jest «Kodeks Assemaniego» (F. Sławski 2011: 331-345). Po śmierci Metodego w 885 r. wypędzeni z Moraw przez Świętopełka jego uczniowie Gorazd, Klemens, Naum przybywają do Bułgarii (Presław), gdzie car Borys przyjął w 865 w Plisce chrzest, i Macedonii (św. Klemens Ochrydzki, 840-916). Wkrótce potem żupan Raszki Mutimir (*Мутимиръ) rozpoczyna chrystianizację zachodniej Serbii.

3. MORAWY, SŁOWACJA, CZECHY

Do powstałego po upadku kaganatu awarskiego (796) państwa morawskiego zaczynają docierać misje chrystianizacyjne z bizantyjskiej Dalmacji, pnw. Włoch (Ak-wilea, Grado) i Bawarii (Salzburg, Pasawa), a najstarszy w tej części Europy kościół „in loco vocato *Nitrava*” został konsekrowany w 828 przez abpa. Adalrama. W 831 morawski książę Mojmir przyjmuje chrzest z rąk biskupa Pasawy Reginharda, i usuwa władcę nitrzańskiego państwa Pribinę, którego Ludwik Niemiec w 841 osadza nad Balatonem. Jego syn Kocel rozwija w swym państwie obrządek cerkiewnosłowiański. Po obaleniu w 870 Roścysława nowy władca Wielkiej Morawy Świętopełk poszerza granice państwa o Panonię, Słowację, Czechy, Łużyce, prawdopodobnie Śląsk i południową Małopolskę. Preferuje on jednak liturgię łacińsko-niemiecką, a wypędzeni uczniowie Cyryla i Metodego przenoszą się do Ochrydy (Macedonia) i Presławia (Bułgaria), gdzie w monastyrach szerzy się liturgia i piśmiennictwo staro-cerkiewno-słowiańskie.

Wcześniej, bo w 845 na dworze Ludwika Niemca w Ratyzbonie, 14 książąt czeskich przyjmuje chrzest. Według tradycji Metody ochrzcił władcę Czech Borzywoja, co zapoczątkowało tu rozwój liturgii i piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego, które przetrwało w klasztorze benedyktynów w Sazawie do końca XI wieku. Sięgające być może epoki wielkomorawskiej biskupstwo w Ołomuńcu zostało odnotowane w 976. Nieco wcześniej pochodzą informacje o biskupstwie praskim (973), którego granice według dokumentu z 1086 r. (falsyfikat z epoki) sięgały po Bug i Styr.

4. POLSKA

Początki chrystianizacji ziem Polski są przedmiotem dyskusji. Według «Legendy Panońskiej» (XII w.) pogański książę Wiślan prześladował w swym państwie chrześcijan, więc zapewne morawskich misjonarzy, a Metody wezwał go, by tego zaprzestał, bo sam będzie ochrzczony po niewoli na obcej ziemi, co się tak stało. Z kilku źródeł z epoki i licznych późniejszych wiadomo, że książę państwa gnieźnieńskiego Mieszko przyjął chrzest w 966 z rąk duchowieństwa czeskiego przybyłego z księżniczką Dobrawą, córką Bolesława Srogiego, po którym imię otrzymał ich syn Bolesław Chrobry (967-1025). Na przełomie lat 996 i 997 do Polski przy-

był z Czech biskup Wojciech-Adalbert, który 23 IV 997 poniósł śmierć w czasie wyprawy misyjnej do Prusów; wkrótce wyniesiony na ołtarze, a przybyły do jego grobu w Gnieźnie cesarz Otton III podjął decyzję o utworzeniu w Polsce 4 biskupstw (Poznań, Kołobrzeg, Wrocław i istniejące już w Krakowie) z arcybiskupstwem w Gnieźnie. W 1009 biskup misyjny św. Bruno-Bonifacy ponosi śmierć męczeńską „in confinio Rusciae et Lituae” (MPH, II: 769). Wiek XI przyniósł w Polsce rozwój organizacji kościelnej (zahamowanej wybuchem buntu pogańskiego pod koniec lat 30.). W 1075 r. powstaje biskupstwo płockie, a w 1148 wrocławskie. Najwcześniej (za Kazimierza Odnowiciela) pojawił się zakon benedyktynów w Tyńcu, a stąd w Mogilnie, a z nimi liczne księgi łacińskie. W połowie XII wieku do Polski przybyły zakony cystersów i norbertanów, a w kolejnym wieku pojawili się franciszkanie i dominikanie, którzy wkrótce docierają na Ruś i Litwę. W przyłączonych do Księstwa Kijowskiego, a potem Włodzimiersko-Halickiego Grodach Czerwieńskich (Sanok, Przemyśl, Chełm, Czerwień) rozwija się Prawosławie, czego materialnym świadectwem są enkolpiony bizantyjskie (jeden znaleziony w Gnieźnie).

5. ŁUŻYCE

W latach 623-658 Łużyce wchodziły prawdopodobnie w skład państwa Samona. Od VII do VIII wieku na terenie Łużyc istniały państwa plemienne zarządzane przez rodzimych władców; jeden z nich Miliduch, król plemion serbołużyckich, w 806 roku stoczył bitwę z wojskami Franków. W IX wieku wchodziły w skład państwa wielkomorawskiego, a następnie Królestwa Czeskiego (od 1076 z przerwami do 1635 r.). Jak wykazał A. Frinta (1954), łuzycycka terminologia chrześcijańska w swej starszej warstwie jest pochodzenia czeskiego, ale początki jej mogą sięgać epoki cyrylo-metodejskiej.

6. POŁABIE, POMORZE

Słowianie Połabscy zetknęli się z chrześcijaństwem w czasach Karola Wielkiego, który ok. 800 roku zlecił biskupowi Würzburga Bernwelfowi wybudować 14 misyjnych kościołów dla schryścianizowanych Słowian nad Menem i rzeką Regnitz. W X-XI wieku byli przemocą nawracani przez duchowieństwo archidiecezji magdeburskiej, podnosząc kilkakrotnie powstania pogańskie. W 1168 r. nastąpił podbój i chrzest Rugii przez Duńczyków. Według przypuszczeń R. Olescha (1989: 463-8) na Połabie dotarła jakaś misja z kręgu cyrylo-metodejskiego, na co wskazują nieliczne wprawdzie cerkiewizmy: *püp* ‘ksiądz, pastor’, *pqt’üste* = scs. *pętikostbje* ‘Zielone Świątki’, *cart’ai* ‘kościół, cmentarz’, *carkvaičā* ‘kaplica’, toponimy *Cirquicia* (1275), *Crisow* (1496) = głuź. *Križov*. Plemiona pomorskie bliższe językowo i kulturowo Słowianom połabskim niż prapolskim, mimo ustanowienia w 1000 r. na zjeździe gnieźnieńskim biskupstwa w Kołobrzegu, zachowały religię pogańską do XII wieku. Chrystianizacji Pomorza Zachodniego dokonał św. Otto, biskup Bam-

bergu, który w 1124 na zaproszenie Bolesława Krzywoustego udał się z Gniezna do Pyrzyc, Wolina i Szczecina, gdzie zniszczono świątynię Triglava, a mieszkańcy nie bez oporu przyjęli z jego rąk chrzest.

Jak zauważył H. Łowmiański (1979), chrześcijaństwo przenikało do Słowian połabskich i pomorskich drogą synkretyzmu religijnego przez kojarzenie i adaptację imion świętych z bóstwami pogańskimi: *Święty Wit* – *Suentewith*, *Trójca Święta* – *Triglav*, *Diabeł* – *Zernebog* (Czarny Bóg). Śladem tego procesu są kaszubskie nazwy diabłów utworzone od imion świętych, np. *Jurk*, *Kasper*, *Kubuś*, *Michał(k)*, *Mikołaj*, *Walątiński* (H. Popowska-Taborska 1995: 145). Podobny synkretyzm religijny zachował się w Prusach i na Litwie aż do czasów reformacji.

7. RUŚ KIJOWSKA

Bizantyjskie misje chrystianizacyjne docierały na północne wybrzeże Morza Czarnego jeszcze przed przybyciem tam Chazarów i Waregów. Według tradycji ok. 866/7 misjonarz bułgarski Michaił miał nakłaniać współzrądcę Kijowa Askolda do przyjęcia chrześcijaństwa. W 944 podczas rozmów z Grekami po nieudanym ataku na Konstantynopol część posłów „ruskich” przysięgała na Ewangelię. W 955/7 nastąpił chrzest Olgi w Konstantynopolu, ale jej syn Światosław nie był zainteresowany chrześcijaństwem. Dopiero Włodzimierz Wielki przyjął w 988 roku chrzest w (już chrześcijańskim) Chersonzie na Krymie, otrzymując za żonę Annę, siostrę cesarza Bazylego II. Po powrocie do Kijowa zniszczył pogańskie świątynie, wrzucił posąg Peruna do Dniepru w Kijowie, gdzie powstała metropolia i pierwsze cerkwie. W 1015 nastąpiła męczeńska śmierć i wyniesienie na ołtarze jego synów Borysa i Gleba. W XI-XIII wiekach miało miejsce kilka buntów pogańskich (i liczne jeszcze pochówki ciałopalne). W czasach Mendoga (1203-1263) i jego syna Wojsiełka prawosławie zaczyna przenikać na pogańską Litwę, która obejmowała wówczas północniejszą Białoruś i częściowo Ukrainę.

IV. ŹRÓDŁA STAROPOLSKIEJ TERMINOLOGII RELIGIJNEJ

Jak przed stu przeszło laty pisał Aleksander Brückner (1915: 105) „Głównym tych słów zbiornikiem była nowa kultura chrześcijańska, trafiająca odnogą czeską do Polski w X i XI wieku; misjonarze salzburscy i regensburscy, w Karyntii, Pannonii, na Morawach kuli je pierwsi, a przyjęli ich terminologię, ustalili i rozszerzyli bracia soluńscy Cyryl i Metody”. Kolejne liczne prace jego następców w pełni potwierdziły intuicję największego polskiego filologa. Celem moich uwag jest dokumentacja na wybranych przykładach wskazanych przez Brücknera językowych dróg chrystianizacji Polski. Większość zapisów pochodzi z XIV-XV wieku, daty starszych onimów utworzonych od terminów religijnych w nawiasach.

ANIOŁ (przegłos *e > 'o*), starsze zapisy *angel* (Kśw.), *angol* (Kgn.), *angyol* < st.czes. *angel*, natomiast starsze *andiel*, dziś *anděl*, podobnie jak schorw. *andžeo*,

dubrownickie *andio*, *andjela* (P. Skok I: 43) oddaje wymowę włoską [anʒelo] łacińskiego *angelus* < gr. ἄγγελος, skąd bezpośrednio scs. *ang'elъ*, *anbjelъ*.

BIERZMOWAĆ, BIERZMOWANIE, XV-XVI *bi(e)rmować*, *bi(e)rw(n)owanie* (pod wpływem *birzwno* 'belka') < st.czes. *biřmovati*, *-anie* < swn. (bawarskie) *f/virmōn* < łac. *firmare*.

BISKUP (Stari *Biscop-icy* 1136), st.pol. też *biskop*, *piskop* < st.czes. *biskup*, scs. (*e*)*piskupъ*, schorw. *b/piskup*, kajkawskie *biskup*, sło. *škof* < swn. *Biskof*. Wahanie *p / b* wskazuje na pośrednictwo romańskie (wł. *vescovo*, rom. dalm. *pasku*, fr. *évêque*, hiszp. *obispo*) < łac. *episcopus*, ale scs. (*e*)*piskupъ* < gr. ἐπίσκοπος (P. Skok I: 157).

BŁOGOSŁAWIĆ 'wielbić Boga, benedicare' < st.czes. *blahoslaviti*, scs. *blagosla/oviti* 'benedicare (poświęcać)', kalka gr. εὐλογεῖν. Zwraca uwagę podobieństwo do **BOGOSŁAWIĆ** (brak w czeskim) 'sławić Boga; Deum laudare' < scs. *bogoslaviti*, jako uniwerbizacja wyrażenia *Boga sławić; por. *Bogiem sławiona Maryja* '(wy)sławiona przez Boga', może w sensie 'błogosławiona'.

BOGURODZICA st.pol. *Boga/o/urodzica*; st.czes. (rzadkie) *Bohorodicě* (dziś *Bohorodička*), scs., wsch.słow. *Bogorodica*, kalka z greki bizantyjskiej Θεοτόκος; odmianki st.polskie znajdują dokładną paralelę w schorw. *Boga/o/urodica* (J. Šetka 1976: 48).

BOŻYC 'Syn Boży' («Bogurodzica» F: *Bożyciel*), st.czes. 'ts.'; pd.słow. 'narodzenie Syna Bożego' < *božitjъ. **BOŻEC** (1 zapis 1600 r.) 'Bachus', st.dol.łuż., st.czes. *božec* 'bóg pogański', morawskie 'guślarz, znachor', połab. *Büzac* 'Pan Bóg' < *božьcъ (SPS I: 344). **BOŻYCZKA** XV w. 'deificata' (o NMP) < *božica; derywacja *božyc* – *bożyczka*, jak *dziezdic* – *dziezniczka*, wileńskie *panicz* – *paniczka*. Nazwy jakichś bóstw słowiańskich przeniesione na Świętą Rodzinę, por. też *Swarog* – *Swarożyc*.

CERKIEW 'świątynia (drewniana)', **CERKWICA** 'kaplica', st.pol. *ce/yrki*, *ce/yrkiew*, top. *Circuice* (1155); *Cer(e)kwica* (do dziś 4 nazwy w zachodniej Polsce), słowińskie *cérk'i* 'świątynia', połabskie *cart'aij*; *cart'ev* 'kościół, cmentarz (przykościelny)' top. *Cirquicia* (1275), g/dłuż. *cy/erkej* (top. X-XI w.), st.czes. *cierkev*, słowac. *cirkev*, *cirkvička*, Fryz. *cirkuvah* (loc. pl.), sło. *cerkev*, schorw. *crkva*, warianty gwarowe *c-ir/er/-re-kva*, scs. *cirky / crьky*; *crьkьvica*, st.rus. *crьky*, *crьkьvъ* (sporadycznie bez palatalizacji *krьkьvъ*, XIII w.), ros. *cerkov'*, ukr., brus. *cerkva*. Wahanie wokalizmu przemawiają za różnymi źródłami pożyczki: na południu scs. *crьky*, *-ьve* ostatecznie z greki NT, gdzie κυριακή 'niedziela, pański (dzień)', κυρι(α)κόv 'pański (dom)', a na zachodzie formy z *-ir-* ze swn. *kiriħha*, *chiriħha* do Karyntii i na Morawy (przed C-M); w obu wypadkach możliwe pośrednictwo goc. *kirikō (por. wyżej).

CHRYSTUS, st.pol. *Kryst / Chrystus(z)*, czes. *Kr/řistus*, scs. *Xri/bst(os)ъ*. (1) formy z *ch-* z łaciny kościelnej (bałkańskiej) *Chrīstus* < gr. Χριστός 'pomazaniec' od χρίειν 'namaścić', a to kalka z hebrajskiego *māšī'ḥ* 'Mesjasz'; (2) formy z *k-* z swn. *Krist* (a tam z łaciny przez romańskie *ch > k*) > śwn. *Krist* > nwn. *Christ*. Zagadkowe użycie formy *Cruz* we «Fragmentach fryzyńskich»: w znaczeniu 'Chry-

tus' *Nas gozbod βueti cruz* (?) 'Pan nasz, święty Chrystus' (L. Moszyński 1994: 131) lub 'Nasz Bóg [i] święty Krzyż'.

CHRZEST, st.pol. *chrzest, krzest; krest* (Rozm. 2x), gw. *krzest*, połab. top. *Christowe* (1267), głuź., czes. *křest*, słowac., sło., schorw. *krst*, ale Fryz. *krést* 'chrzest': proti memu *creztu* 'przeciwko mojemu krztowi' i 'krzyż': suentemu *creztu* 'świętemu krzyżowi'. Zapożyczenie przed-C-M na Morawach *krbstb 'chrzest, Chrystus' < swn. *Krist*; natomiast w scs. *krbstb* i u Słowian prawosławnych 'krzyż' i 'chrzest'. Trudna do objaśnienia zmiana znaczenia: (1) 'Chrystus na krzyżu' > 'krucyfik' > 'krzyż'; (2) 'chrzest lub żegnanie się znakiem krzyża' > '(sam) krzyż'. Imię Chrystusa w tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich występuje w kilku postaciach fonetycznych: *Xrist(os)b* < gr. Χριστός; *Xrbstb* < swn. *Krist* < (przez rom.) łac. *Christus*.

CHRZEŚCIJANIN, st.pol. *k/chrescijan(in)* < st.czes. *křest'an* < scs. *krbstian(in)b* (wg P. Skoka i M. Vasmera z łaciny *christianus*), schorw. *krsćanin* 'rzymski katolik', st.rus. *krbstianin* 'chrześcijanin', od XIV 'chłop, wieśniak', dziś *krestjanin*; źródło zapożyczenia niepewne: (1) swn. *kristāni / christiāni* < łac. *chrīstiānus* (2) bezpośrednio z łaciny (kościelnej lub bałkańskiej), (3) scs. z greki χριστιανός (termin zapisany 100-150 r. w apokryfie «Didache», Syria).

CMENTARZ, odmianki: *cmynta/erz, smyntarz* (wpływ *smętny*), ukr. *cvyntar*, słowac. *cintorin*, scs. *cimitrb*. W polskim z łaciny chrześcijańskiej *cimentarium, coemeterium* < gr. κοιμητήριον.

DUSZYCA 'dusza osoby umierającej lub zmarłej', np. „Xre [...] day duszyczy przeszeznanye, day czalv dobre skonanye” (SS II: 223); *dzień duszyczek* 'zaduszki' (SPXVI: 213-214), podobnie w drugiej części «Dziadów» A. Mickiewicza: „Czego potrzebujesz *duszczko*, żeby się dostać do nieba?” (śląd wierzeń pogańskich).

GOSPODZIN, tylko 'Bóg', st.czes. *Hospodin*, scs. (i pd.słow.) *Gospodb* 'pan, Bóg', *gospodinb* 'pan gospodarz' ← kalka łac. kośc. *Dominus* 'bóg' ← gr. Κύριος ← hebr. *Adonai* 'Pan' w miejsce świętego imienia Boga *Jahwe*. **GOSPODZA** tylko 'NMP' (czes. brak), scs. *gospożda* 'pani, NMP'. Obie formy są kalkami z łaciny kościelnej *dominus, domina*.

JAŁMUŻNA, st.czes. (*j*)*almužna*, jedno z nielicznych zapożyczeń ze st.saskiego *almōsna*, które przez (germański dialekt) frankijski przeszło do języka francuskiego *almosne* (XI w.), a wywodzi się z greckiego ἐλεημοσύνη przez łacinę kościelną *alimosina*.

KANO(W)NIK, formy z -v- (do dziś w nazwiskach) obecne w st.czes., scs., st.rus.; wg P. Skoka (II: 35) powstały na wzór formacji -*ovnik*, z łac. *canonicus* < gr. κανονικός 'wyższy duchowny'.

KIELICH, st.czes. *kalich*, rzadkie *kelich* < swn. *kelih* < łac. *calix*, acc. *calicem* [kalicem] > pn.wł. [kaliże] > cerk.-chorw. *kaležb*, schorw. *kalež*, liczne odmianki gw. w Dalmacji (P. Skok II: 20); rozwój fonetyczny jak w *krzyż*.

KIERLESZ, skrót od wezwania w liturgii greckiej Κύριε ἐλέησον 'Panie zmiłuj się'. W Polsce jako refren «Bogurodzicy» zanotowany w «Latopisie halicko-wołyń-

skim» pod r. 1249. W podobnych znaczeniach u wszystkich Słowian-katolików przez swn. *kirleis* [s > š] z łac. kościelnej, a to z greki (VI w. Grzegorz Wielki).

KLASZTOR (przegłos *e > o*) < st.czes. *klášter/ř*; w łużyckim, słoweńskim i schorw. gw. *kloštar* < swn. *klōstar* < łac. kość. *clostrum* < *claustrum* (substytucja swn. *ō >* st.czes. *ā* może z okresu, gdy ps. *ō = ā*, jak w toponimii słowiańskiej w Grecji VII-VIII w.).

KMOTR(A), KUM(A) ‘chrzestny ojciec (matka)’ < st.czes. *kmotr(a)*, scs. tylko *кѣmotra* ‘matka chrzestna’ z łaciny bałkańskiej *com-mater* ‘matka chrzestna’; śladem *com-pater* jest cerk.-chorw. *kupotrъ* ‘ojciec chrzestny’ oraz *kupotra* ‘cognata’. Skrócona forma cerk.-słow. *kumъ*, pd.słow. i ruskie *kum(a)*, skąd do Polski (F. Sławski SEJP, II: 282, III: 358-361; P. Skok, II: 231-232).

KOLEDA (*colenda* 1255), także ‘danina / podarunek noworoczny’ st.czes. *kola/eda*, scs. *kolęda* ‘święto Nowego Roku’, u Słowian prawosławnych także ‘Boże Narodzenie, Wigilia’. Zapożyczenie prasłowiańskie z łaciny (bałkańskiej) *calendae* ‘pierwszy dzień miesiąca’, w st.romańskim także ‘Boże Narodzenie’. Ponownie zapożyczone jako *kala/endy* (stąd *kalendarz*), st.czes. *kalendy*, scs. i st.rus. *календы* przez śr.gr. *καλάνδαι* z łaciny.

KOMŻA, st.czes. *komžě* < łac. kość. *camisia* ‘komża’; może przez Akwileję na Morawy, por. friul. *k’amēze* itp. Różne formy schorw. *kamža*, *kamša*, *kamiž* ze st.romańskiego (P. Skok II: 27).

KOŚCIÓŁ (*Costol* 1136) ‘świątynia (murowana)’ (przegłosu *e w o*) < st.czes. *kostel* ‘świątynia’, słowac. *kostol*, toponim st.łuż. *Ztare-coztol*, cerk.-słow. (Ruś, Serbia) *kostelъ* ‘umocnienie, gród’, u Chrabra (X w.) *Blatenski kostel* (niem. *Mosapurc*, łac. *Urbs paludarum*) w Panonii, gdzie być może rozwinęło się znaczenie ‘świątynia (murowana)’, obejmując przez państwo Świętopelka całą (bez połabskiego) zachodnią Słowiańszczyznę. Źródłem jest średniowieczne łac. *castellum* ‘gród murowany’, zapewne przy udziale swn. *kastel* ‘Schloss’ (F. Sławski II: 553-554; P. Skok II: 57-58).

KRZYŻ (*Criz-an* 1136), połab. top. *Crisow* (1496) = głuź. *Križov*, *kříž*, dłuż. *kšíž*, czes. *kříž*, słowac. *kríž*, ale w modlitewniku Kapituły Spiskiej z 1480 r. zanotowano formę: „znamenem swatheho krzuza” (J. Stanislav 1967, I: 65), która przypomina Fryz. *Nas gozbod ſueti cruz*, śle. *križ*, cerk.-chorw. (XII w.) *križb*, schorw. *križ*. Źródłem zapożyczenia jest st.pn.włoskie **kruže* (friulskie *kros*, sardyńskie *ruge*) < łac. ludowe **kruge(m)* < *cruce(m)* [krukem] < łac. *crux*, acc. *crucem*.

MIĘSOPUST-Y ‘zapusty, ostatki’ ze zmianą znaczenia pod wpływem czeskim (M. Karpluk 2001: 89); wszędzie indziej ‘(wielki) post’: scs. *męsopustъ* ‘τεσσαρακοστή’, bułg., ros., schorw., śle. ‘post, początek postu’ przed C-M kalka z łaciny kościelnej *carni(s)privum* ‘post; *opuszczenie mięsa’, paralelne do *carnem levare* (skąd przez francuski *karnawał*).

MIŁOSIRDY (1 zapis Kśw.) nieznanie w czeskim, scs. *milosrđbъ* (J. Siatkowski 1996: 209, jako jeden z kilku bezpośrednich cerkiewizmów w staropolszczyźnie).

MNICH, w tej postaci w czeskim, słowackim, łużyckim i wsch.słow., scs. *мъниχъ*, dawne chorw. *manih*, *mnych*, śle. *menih*, przed C-M, zapewne już

prasłowiańska pożyczka ze swn. *muniĥ*, a to z łac. kośc. *monicus* < *monachus* < gr. *μοναχός* (V. Kiparsky 1934: 154; P. Skok II: 453).

MSZA, st.czes. *mšě*, scs. *mša* (Mszał Kijowski), czakawskie *maša*, słoweńskie *maša*, gw. *meša*. Przed C-M pożyczka na Morawy, zapewne przez swn. *missa* z łac. zakończenia mszy: *Ite, missa est* (IV w.) ‘Idźcie zgromadzenie jest (skończone)’ ptc.perf. pass. od *mittere*.

NIESZPORY, st.pol. też *nieszpór*, *mieszpór*, *mięszpór*, ze st.czes. *n/mešpor* < swn. *vesper(a)* < łac. kośc. *vesperae* ‘modlitwy wieczorne’.

OFIARA (przełósł *ě* > ‘a’), *ofiera* < st.czes. *ofĕra* (fem.) < swn. *opfar*, *offar* (masc.), śwn. *opfer*, sdn. *opper*, *offer*, nwn. *Opfer*, *opfern* < łac. *operari* i *offerre*. Z nwn. *Opfer* > głuż. *vopor*, dłuż. *hopor*, śle. *ofer*, czakawskie *ofar*. XV-wieczne **OPIORA** (głosa do *remedium*) J. Reczek (1968: 43) zestawia ze (st.)kaszubskim *opiora*, *opiorowany* (1586 Krofej), zachowanym w słowińskim. Forma staropolska przemawia za starą transpozycją niem. *f* przez pol. *p*, ale bezpośrednio źródło niemieckie niepewne.

OLTAŹ też *altarz* < st.czes. *oltař*, scs. *olĕstarĕ*, *altarĕ*, wahanie *o/a-* w st.rus., bułg., schorw., śle. *oltar*, *altar* (XVI w.), gw. *lotar*; rumuńskie *oltar*, *altar*. Przed C-M pożyczka zapewne ze swn. *altāri* < łac. *altāre*, skąd przez Bałkany pdw.słow. formy z *a-*; nie wykluczony też wpływ bizantyjskiego *ἀλτάριον* ‘ts.’.

OPLATEK ‘hostia’ < st.czes. *oplatek*, scs. (Mszał Kijowski) i st.rus. *oplatĕkĕ*, ros. *oplatok* przez misję bawarską przed C-M, por. swn. *oblāta*, *ovelāta* < łac. kośc. *oblāta* ‘hostia’; nowszego pochodzenia śle. *oblat* < śwn. *oblat(e)*. Natomiast czakawskie *oblant/da* (z wtórną nosowością jak *inkona*, *komendija*) przez rom. dalm. z łac. *oblāta* (P. Skok II: 537).

OPŁCENIE ‘wcielenie Syna Bożego’, zapewne transpozycją z cerk.-rus. *o/vĕ-pĕlšĕnĭje* < scs. *vĕ-pĕlštenĭje*; kalka łac. *in-carnatio*, gr. *ἐν-σάρκοσις*.

PAPIEŻ, st.czes. *papežb*, scs. *papežb*, śle., słowac. *papež*, na Rusi z polskiego. Przed C-M pożyczka, zwykle wyprowadzana ze swn. *bābes* (śwn. *bābes(t)*, nwn. *Papst*), a to z łac. kośc. *pāpes* (skąd st.fr. *pape(s)*, hiszp. *papaz* ‘biskup w Maghrebie’), ostatecznym źródłem jest gr. *πάπας* ‘ojczulek’; *παπᾶς* ‘duchowny, biskup’, nowogreckie ‘papież’. Wahanie dźwięczności (łac. *p* > swn. *b* > słow. *p*) przemawia za pośrednictwem bawarskim.

PIEKŁO, st.pol. *piekiel*, *pkiel* < st.czes. *peklo*, scs. *pĕkĕlĕ* ‘piekło, smoła’, kalka przed C-M z swn. *peĥ* ‘smoła, piekło’ < łac. *pix*, *picis* ‘smoła’; znaczenie ‘infernum’ wyparło w większości języków pierwotne ‘smoła’, zachowane w dialektach i toponimii.

PIELGRZYM, st.czes. **pilhřim* (w onomastyce), st.rus. *piligrimĕ*, swn. *pil(i)grĭm* < łac. *pelegrinus*; schorw. *pelegrin* z włoskiego.

POGAN(IN), gw. *pogan* < st.czes. *pohan*, rzadkie *pahan*, scs. *pogan(in)ĕ*, ogólnosłowiańskie z łaciny bałkańskiej *paganus* ‘poganin’, znaczenie to pojawiło się w literaturze chrześcijańskiej, zastępując klasyczne ‘wiejski, wieśniak, prostak’.

POP ‘kapłan’ już w st.pol. ‘duchowny prawosławny’, prasłowiańska pożyczka z germańskiego, albo swn. *pfaffo* ‘duchowny, klecha’ lub z gockiego **papa* (acc. *papa-n*) ‘duchowny’ < greckie *παπᾶς*.

POST, POŚCIĆ, st.czes. *póst, postiti (se)*, scs. *postъ, postiti (se)*; ogólnosłowiańskie, zapożyczone ze swn. *fasto, fastēn*, goc. *fastan* ‘pościć’ pierwotnie znaczenie ‘być mocnym’ zmienione pod wpływem łac. chrześc. *ieiunare* ‘powstrzymać się (od pokarmu)’.

SAMNIENIE, scs. *so/u-mъnĕnĭje* kalka gr. το συνειδός, wobec w st.czes. *svĕdomie* kalka łac. *conscientia* (J. Siatkowski 1996: 209-210); pol. *sum(n)ienie* przypomina morawsko-słowackie *sumenie* ‘świadomość’ (? pozostałość misji C-M z IX w. ze zmianą *q > u*).

SPOWIEDŹ, st.czes. *z/spověd’*, scs. *izpověďb věry* ‘wyznanie wiary’. Według L. Moszyńskiego (1994:124-5) i innych badaczy we «Fragmentach fryzyńskich» *ispověďb stvoriti* jest kalką swn. *bijih̄t tuon* (nwn. *Beichte* ‘spowiedź’ pierwotnie ‘wy-znanie’ jak ps. *iz-pověďb). Wyraz niemiecki jest kalką łac. *con-fessio*.

SZATAN, (1217 *Satan*), st.czes. *šat(h)an, šatanaš*, scs. *sotona*, st.rus. *satana*, *sotona*, chorw. *satan*, formy z *-o-* z greckiego σατανᾶς (? przez goc. *satana*); postać *-a-* gdzie sięgał wpływ łaciński i niemiecki *satana(ās)*. Formy zach.słow. z [š] w miejsce niem. [s].

TYDZIEN, głównie u Słowian katolickich: st.czes. *týden*, słowac. *tyždeň*, stl. *t(j)eden*, chorw. *tajedan*, ale też st.rus. *tyžďbъnъ* (z polskiego). Tydzień chrześcijański przyjęli pogańscy Słowianie w VI-VIII na Bałkanach z Bizancjum nad środkowym Dunajem i w Dalmacji z Patriarchatu akwilejskiego przez łacinę dalmatyńską. Wprowadzone przez chrześcijaństwo numeryczne nazwy dni tygodnia rozpowszecznily się w grece, łacinie bałkańskiej i alpejskiej, a stąd w językach słowiańskich i dalej bałtyckich, natomiast Europa zachodnia (pozostałe romańskie, celtyckie i germańskie) zachowała „planetarny” system antyczny (P. Skok 1925: 14-23; Rječnik III 62, 299, 552; V. Kiparsky 1934: 132-133; J. Matuszewski 1978; J. Waniakowa 1998: 37).

PONIEDZIAŁEK, st.czes. *ponděl-í/ek*, scs. *po-neděl-nikъ* (kalka łac.-rom. ‘[pierwszy] dzień po niedzieli’), schorw. *prvi dan*, kalka friul. *prin-di* < łac. dalmatyńskie *primus dies*.

WTOREK, st.czes. *úterek*, scs. *vъtorъnikъ* (drugi dzień tygodnia, licząc od niedzieli).

ŚRODA, st.czes. *střĕda* < scs. *srĕda*; kalka swn. *mittawecha* lub romańska < łac. kośc. *media hebdomas / *media septimana (zachowane w dialektach romańskich od Sardynii po Dalmację).

CZWATEK, st.czes. *čtvrtek* < scs. *četvŕtěkъ* (czwarty dzień tygodnia).

PIĄTEK, st.czes. *patek* < scs. *pĕtěkъ* (piąty dzień tygodnia).

SOBOTA, st.czes. *sobota* < scs. *sobota* / *sobota*, przez łacinę bałkańską *sambata i friulskie (por. gryzońskie *samba* ‘sobota’) z greki σάμβατον (dysymilacja *mb* < *bb*) / σάββατον < hebr. *šabbāt* ‘dzień odpoczynku’.

NIEDZIELA, st.czes. *neděle*, scs. *nedělja* *‘(dzień) nie-pracowania’ < ‘dzień Pański, boski, święty’ (gr. κυριακή, κυριακός ἡμέρα > łac. *dies dominica*); zmodyfikowana kalka znaczeniowa. Na gruncie ruskim *‘najważniejszy dzień tygodnia’ > ‘tydzień’).

ZBAWIĆ, ZBAWICIEL, (st.czes. *s/zbaviti, sbavitel* tylko ‘liberare, -tor’), może bezpośrednio ze scs. *izbaviti, izbavitelb* ‘salvare, -tor’ (J. Siatkowski 1996: 210).

ŻAK, st.czes. *žák*, schorw. *žakan* ‘kleryk, diakon, sługa kościelny’, *arhi-žakan* ‘archidiakon’ i inne derywaty; w Dalmacji liczne formy i toponimy z [ž] wg P. Skoka (III: 670) stara pożyczka z łaciny ludowej w Dalmacji od formy *zaco*, pl. *zacones* < klasyczne *diaconus*, a to z greki *διάκονος*, bizantyjskie *διάκος*, skąd zapewne w gwarach pn.włoskich formy typu *zago*, z której jednak nie mogło powstać zach.słow. *žak.

ŻAŁM, ŻA/OŁTARZ < st.czes. *žalm, žaltář* < swn. *salm, saltāri* < łac. *psalmus, psalterium* (brak *p-* pod wpływem st.irländzkiego *salm, saltair*; gdzie jest to proces regularny).

ŻEGNAĆ, st.czes. *žehnati* < swn. *segen(en)* < swn. *seganōn*, a to kalka z łac. chrześc. *signare* ‘błogosławić znakiem krzyża’.

ŻYD, ŻYDOWIN (1204 *Sidouin*), st.czes. *žid(ovin)*, scs., st.rus. *židovinb* za-pożyczone z łaciny bałkańskiej, por. friul. *žüde*, wł. *giudeo* < łac. *iūdaeus*.

V. INNE ŚWIADECTWA CHRYSYANIZACJI POLSKI

1. CERKIEWNOSŁOWIAŃSKIE FORMY IMION ŚWIĘTYCH

Poza terminologią ważnym świadectwem przebiegu chrystianizacji Polski jest forma, historia i geografia nazw miejscowych i osobowych. W. Taszycki (1937/1958) zwrócił uwagę na wczesne zapisy toponimów utworzonych od nazwy *cerky, cerkiew*, głównie w Polsce zachodniej (NMP II: 13-14); A. Cieślíkowa (1993) zanalizowała terminy chrześcijańskie w antroponimach. Wcześniej M. Łesiów (1958) na materiale imienia *Klimont* i jego postaci pochodnych rozpoczął dyskusję, czy mogą one być świadectwem istnienia liturgii słowiańskiej w Polsce. Wprawdzie autor, przypominając o kulcie tego świętego w Kościele Wschodnim, doszedł jednak do wniosku, że obecne w Czechach greckosłowiańskie formy z *-i-* pojawiają się w XIII wieku w całej Polsce, nie mogą być więc świadectwem obrządku staro-cerkiewno-słowiańskiego w południowo-zachodniej Polsce. Tym niemniej ich rozpowszechnienie (65%) kosztem łacińskiego *Klemens* skłania do zastanowienia, czy zdecydował o tym jedynie wpływ czeski.

Problematykę tę podjęła M. Karpluk (1972, 1973; przedruk 2010: 241-296) i zanalizowała dociekliwie staropolskie i staro-cerkiewno-słowiańskie formy imion świętych na tle słowiańskim: *Andrzej, Bartłomiej, Gawrzyjał, Juda, Koźma, Łuka, Maciej, Paweł, Tadaż, Toma*. Badaczka doszła do wniosku, że ich wyjściowa forma grecka (zachowana w językach Słowian prawosławnych) jest śladem wprowadzanej przez Cyryla i Metodego na Wielkie Morawy liturgii cerkiewnosłowiańskiej, która przez Czechy dotarła do Polski.

2. IMIĘ I KULT ŚWIĘTEGO ŚWIERADA

Na szczególną uwagę zasługuje imię świętego *Świerada* z kilku ważnych względów. Żyjący na przełomie X / XI (ok. 980 – ok. 1030) święty Andrzej-Świerad jest od 1083 współpatronem (wraz ze św. Stefanem, Emerykiem, Gerardem / Gellertem i Benedyktem) Królestwa Węgierskiego, a zarazem głównym patronem Słowacji, czczonym w miejscach swojego pobytu w Trenczynie i Nitrze. Na ziemiach polskich głównym miejscem kultu św. Świerada jest miejscowość Tropie nad Dunajcem z kościołem wzniesionym na przełomie XI / XII wieku i parafią udokumentowaną od początku XIV wieku pod nazwą *Sanctus Sweradus*. Według spisane go ok. 1064 dla potrzeb kanonizacyjnych «*Vita sanctorum Andreae seu Zoera(r)di confessoris et Benedicti martyris eremitarum*» przez bł. Maurusa. Obaj pustelnicy przybyli „de terra *Poloniensium*”, co potwierdzają inne źródła starowęgierskie. Natomiast Jan Długosz pod 998 rokiem odnotowuje fakt, że *Swiradus* qui et *Zoerardus* zasłynął świętością w pustelni nad rzeką Dunajec w pobliżu Czchowa, skąd wraz ze swoim uczniem Benedyktem udali się na Węgry («*Annales*» I, 2: 293). Dzięki kultowi Świętego w kilku średniowiecznych sanktuariach Europy środkowej jego słowiańskie imię pojawia się w polskiej, słowackiej, węgierskiej i niemieckiej postaci fonetycznej w dokumentach łacińskich z XI-XV wieku, co pozwala zlokalizować i schronologizować utrwalone w jego imieniu procesy fonetyczne i substytucje międzyjęzykowe.

Co się tyczy etymologii imienia Świętego, to wyprowadza się je z prasłowiańskiego *Vbъe-radъ ‘wszystkim rad’ z przestawioną po zaniku jeru, a następnie uproszczoną nagłosową grupą *vš-* > *śv-* > *ś-*. Podobna zmiana zaszła w tym imieniu także w czeskim *Všerad* > *Sverad*, dolnołużyckim *Wšorad* > *Schorra(d)t*, serbochorwackim *Vserad* > *Sverad*, a na terenie Polski, głównie południowej, w licznych derywatach toponimicznych (M. Karaś 1957; M. Malec 2001).

Najstarszy zapis parafii Tropie odkrył H. Kapiszewski (1958: 54) w przywileju Władysława Łokietka z 1307: de Santo *Sweredio* (możliwa też lekcja *Sweradio*). W zapisach z XIV wieku najczęstsza jest postać *Swerad-us*, rzadsza *Swirad-us*, która była rozpowszechniona w XV-XVII wieku. W «*Liber beneficiorum*» Długosza parafia nosi nazwę „de Sancto *Swirado* alias *Zorawdo*”, co jest zapewne pomyłką w miejsce *Zorardo, ale stała się ona źródłem postaci *Zorawek* w «*Żywotach świętych*» (1579) Piotra Skargi; w późniejszych wydaniach *Zórawek*, skąd dostało się do tradycji lokalnej.

Również z Małopolski południowej pochodzi większość zapisów imienia *Świ(e)rad* z XIII-XVII wieku (SSNO V: 200) głównie z okolic Sącza, Czchowa, Wojnicza i Bochni. W tym też regionie jest dziś najczęstsze nazwisko *Świerad* (PESEL 689x: Tarnowskie 116x, Nowosądeckie 106x, Rzeszowskie 66x); rzadsza odmianka *Świrad* (PESEL 147x) nie tworzy wyraźnej geografii. Nazwisko *Świradzki* pojawia się w XIII wieku, a w Tropiu od XVI w. do dziś w formie *Si(e)radzki*.

Podobnie nazwy miejscowe od imienia *Wszerad* w różnych odmiankach fonetycznych występują głównie w Polsce południowej: *Sieradza* (1274 koło Żabna nad

Dunajcem), *Sieradzka* (1262 k. Bochni), *Sieradzice* (1382 k. Kazimierzy Wielkiej), *Seredzice* (1470-80 k. Ilży), *Sieradowice* (1470-80 k. Bodzentyna), *Sieradz* (1136 gród), oraz w Wielkopolsce: *Swaradowo* (1383 k. Nakła), lacus *Sieradowice* (1363), pro hereditate *Siradowo* (1398 k. Szamotuł). Nazwy te reprezentują struktury dzierżawcze *Všerad-jb, *Všerad-ov- i patronimiczne **Všerad-(ov)ice*. Jak widać, głównym ich skupiskiem jest dolina środkowej Wisły i Dunajca, czyli wiślańskie terytorium plemienne.

W języku słowackim imię św. Świerada występuje w postaci *Svorad*, poświadczonej pośrednio w węgiersko-lacińskich zapisach z terenu Słowacji: 1158 *Zoerard-us*, 1247 *Zourad-o*, 1290 *Zora(r)d* oraz w nazwisku 1477 *Svorad-sski*. W liturgicznych tekstach łacińskich na terenie Węgier przeważa, poczynając od bł. Maurusa (ok. 1064), grafia *Zoera(r)dus* do XV wieku; w XIII-XV wieku, zwłaszcza w dyplomach, dominuje postać starowęgierska *Zourad / Sourad*; od XIII wieku spotykamy *Zora(r)d*, a dziś *Szórád*. Świadectwem kultu św. Świerada w Oławie na Śląsku (kościół, ołtarz, pustelnia) są zapisy: 1206 *Zoehardus*, 1303 *Swarhardus*, 1376 *Swaracius*, 1378 *Swararzinus*, 1468 *Seohardus* (Oława); 1357 *Soerhardus* (Wrocław). Ta forma imienia Świętego może tkwić w nazwach dwu zaginionych wsi: 1208 *Zuaratouici*, 1218 *Svaratovici*, 1310 *Swaratowicz* (wieś koło Trzebnicy) oraz 1253 *Szarocin*, 1272 *Szarucino*, 1328 *Swaraztin*, 1366 *Szwaraczin* (folwark koło Wrocławia; J. Domański 1967: 39). Natomiast śladem kultu św. Świerada na Morawach jest «Horologium ołomunieckie» z końca XII wieku z dopisanym po 1200 roku pod dniem 17. VII. (święto patronalne św. Świerada w kalendarzu liturgicznym) „*Quirici et Julithe, Suerad-i heremita et mart.*” (R. Holinka 1934: 320-321).

Sumując, utrwalona dzięki kultowi forma imienia Świętego wskazuje jednoznacznie na jego południowopolskie pochodzenie, co potwierdza informację bł. Maurusa, że św. Świerad przybył do klasztoru (benedyktynów) na górze Zobor koło Nitry „*de terra Polontensium*”. W okresie gdy św. Świerad przyszedł na świat (ok. 980), ziemie Polski południowej oraz prowincja Wag (z centrum w Trenczynie) należały prawdopodobnie do schryścianizowanego już Królestwa Czeskiego, a na przełomie X / XI wieku znalazły się pod władzą Bolesława Chrobrego. Wydaje się, że działalność eremicko-misyjną św. Świerada na obrzeżach państwa polskiego należy rozpatrywać na tle powstałych z inspiracji tego władcy misji św. Wojciecha, Pięciu Polskich Braci oraz św. Brunona i łączyć z ruchem misyjno-eremickim zakonu benedyktynów w Europie środkowej (obszerniej: S. Pietrzak 1998; L. Bednarczuk 2001).

3. TABLICZKI Z PODEBŁOCIA

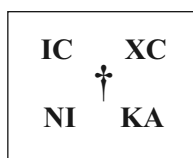
W 1986 roku w miejscowości Podebłocie, położonej ok. 100 km na południe od Warszawy w pobliżu Wisły, w czasie prac wykopaliskowych prowadzonych przez pracowników Instytutu Archeologii UW, znaleziono datowane na IX-XI wiek trzy tabliczki ze znakami, z których pierwsza jest nieczytelna, a druga i trzecia zawierają podobne do siebie sekwencje znaków literowych przypominających majuskułę grecką. Kierownik ekspedycji profesor Jerzy Gąssowski (1987) uznał je za „naj-

starsze wczesnośredniowieczne zabytki pisma na ziemiach polskich”, a prowadząca wraz z nim badania terenowe dr E. Marczak w dalszym ciągu analizowała tabliczki przy udziale uczonych różnych specjalności (1998 i inne). Dotychczas jednak nie otrzymaliśmy kompletnego sprawozdania z wyników badań archeologicznych w Podeblöciu, natomiast w 1987 roku na łamach pism popularnonaukowych («Problemy», «Kultura», «Światowit», «Archeologia Żywa», «Z Otchłani Wieków») wywiązała się ożywiona dyskusja, w której wzięli udział wybitni polscy historycy, archeolodzy oraz językoznawca L. Moszyński. Część uczestników dyskusji odniosła się sceptycznie do samego odkrycia (L. Leciejewicz), a zwłaszcza do uznania go za świadectwo misji cyrylo-metodejskiej w Polsce (L. Moszyński, L. Tyszkiewicz), nie wykluczyli jednak tej możliwości T. Wasilewski, J. Bieniak i inni historycy („Kultura” IV, 1987).

Interpretacji napisów dokonał T. Wasilewski (1987), odczytując na tabliczce nr 2 litery greckie IXCN jako skrót bizantyjskiego I(HCOYC) X(PICTO)C N(IKA) ‘Jezu Chryste zwyciężaj’, a na tabliczce nr 3 napisany dwukrotnie monogram Chrystusa: IX / ICXC.

Dyskutowany tu chrystogram nawiązuje do objawienia, jakiego doznał Konstantyn Wielki (271-337), przed zwycięską bitwą o Rzym: „W godzinach popołudniowych, gdy słońce już chyliło się ku zachodowi, na własne oczy widział na niebie krzyż świetlany, unoszący się pod słońcem, z napisem: ἐν τούτῳ νικά ‘w tym zwyciężaj’. Widzenie to w zdumienie wprowadziło jego samego i wszystkich żołnierzy, którzy szli za nim i na cud ten patrzeli [...] Miał zaś wygląd taki: Długa połączona włócznia miała przecznicę, nadającą jej postać krzyża. U samej góry włóczni był przymocowany wieniec ze złota i drogich kamieni. W nim znajdował się monogram Zbawiciela, a mianowicie duże litery, które jako pierwsze oznaczały imię Chrystusa, tak że litera *P* przechodziła w pośrodku litery *X*. Głoski te zwykł był cesarz później nosić na swoim szyszaku” (Euzebiusza z Cezarei «Vita Constantini» I, 28-31, oprac. A. Bober 1965: 109-110). Chodzi tu więc o znany już w II wieku (z inskrypcji w katakumbach) chrystogram. Z dzieła Euzebiusza i innych autorów oraz monet Konstantyna wynika, że chrystogram ten został umieszczony na sztandarze wojskowym (*labarum*), hełmie Cesarza oraz na tarczach jego żołnierzy.

Chrystogram Konstantyna, poszerzony przez objawione mu: ἐν τούτῳ νικά, znalazł swój wyraz w bizantyjskim symbolu Chrystusa zwycięskiego w postaci liter ΙΣ / ΧΣ – ΝΙ / ΚΑ ‘Jezu Chryste zwyciężaj’, umieszczanych w ramionach krzyża. Znak ten był w czasie nabożeństwa wyciskany przez kapłana na chlebie eucharystycznym (EK XIII, 2009: 165-173, oprac. M. Kruk). Pojawiał się na wizerunkach Chrystusa ukrzyżowanego, napisach wotywnych oraz enkolpionach i wraz z chrześcijaństwem dotarł na Ruś Kijowską, gdzie spotykamy go w inskrypcjach w postaci chrystogramu:

(1) na kamieniach dźwińskich w pobliżu Połocka z prośbą o wspomnienie dla kniazia Borysa, r. 1128 (3razy).

(2) na krzyżu wykutym w kamieniu koło Drucka z 1171 z okazji przyjęcia na chrzcie imienia Vasilij przez ks. Rogwołoda Połockiego, syna Borysa.

(3) w napisie na obrusie mszalnym (antymensie) episkopa nowogrodzkiego Nifonta, r. 1148 (M. Wójtowicz 2005: nr 14-16, 20, ilustracje 44-46, 50). Obok tego spotykamy na Rusi liczne chrystogramy z literami XC = XPICTOC, m.in. na enkolpionach kijowskich z XII-XIII wieku odnalezionych na środkowym Podnieprzu (E. Gródek-Kciuk 1989: 102).

(4) na trzech tabliczkach glinianych znalezionych w Podeblociu (koło Garwolina / Radomia), które T. Wasilewski (1987), odczytał IXCN jako skrót bizantyjskiego I(HCOYC) X(PICTO)C N(IKA) 'Jezu Chryste zwyciężaj'.

Również na terenie Polski odkryto liczne enkolpiony, głównie typu kijowskiego (B. Dąb-Kalinowska 1976; E. Gródek-Kciuk 1989; J. Ginalski 2001). Większość z nich pochodzi z XI-XIII wieku i zostały znalezione na terenie Grodów Czerwieńskich należących w latach 1031-1340 do Rusi (głównie w okolicach Sanoka, Przemysła, Chełma i Drohiczyzna). Jedynie kilka z nich odnaleziono w Polsce centralnej (Ostrów Lednicki, Gniezno, Kraków Nowa Huta). Na dwóch występują chrystogramy: (1) na jednym z pięciu enkolpionów znalezionych w czasie wykopalisk na wzgórzu Horodyszczce nad wsią Trepcza koło Sanoka (J. Ginalski 2001: 362, rys. 10a). Chrystogram znajduje się na medalionach tworzących zakończenia ramion krzyża: pionowo: IC (góra) / XC (dół), poziomo NI (lewy), K(A słabo widoczne), więc IC / XC – NI / KA, jak na niektórych enkolpionach typu kijowskiego.

(2) na enkolpionie znalezionym w latach 60-tych XX w. na Ostrowie Lednickim po prawej stronie ramienia poprzecznego krzyża umieszczone są litery XC (po lewej stronie zatarte puste miejsce, w którym może było IC ?). Jest on datowany na pierwszą połowę XI wieku (B. Dąb-Kalinowska 1976: 116, rys. 10). W latach 1932-1935 znaleziono w jednym z grobów katedry gnieźnieńskiej brązowy krążek z literami greckim ἁγιος 'święty' oraz zaginiony w czasie wojny enkolpion (E. Gródek-Kciuk 1989: 126, nr 11).

O ile mi wiadomo, nikt dotychczas nie zestawiał napisów na tabliczkach z Podeblociu z inskrypcjami greckimi na Rusi Kijowskiej. Wydaje się więc, że są one fragmentami jakichś prawosławnych obiektów sakralnych, na których powinien widnieć znak krzyża. Jak zauważył T. Wasilewski (1987), podwójna linia pionowa pod X na tabliczce nr 2 może być pozostałością po górnym ramieniu krzyża, nad którym były wyciśnięte chrystogramy IXCN (nr 2) i ICXC (nr 3) wzorowane na bizantyjsko-ruskim IC/XC – NI/KA.

W moim przekonaniu znalezione w Podeblociu tabliczki należy łączyć z Rusią Kijowską, a nie z Wielkimi Morawami, gdzie nie znaleziono podobnych enkolpionów. Być może, napisy zostały wytłoczone ręką wyznawcy prawosławia wprowadzonego przez Bolesława Chrobrego z wyprawy kijowskiej w 1018 roku. Jednego z jeńców tej wyprawy znamy z imienia. Był nim Mojżesz Węgrzyn, który według «Kiewopečerskiego paterika» (XIII / XVI w. MPH IV: 700-817; SSS III, 1967: 278) miał złożyć w Polsce potajemnie śluby zakonne na ręce mnicha greckiego z Góry Athos,

a po powrocie do Kijowa osiadł w klasztorze. Z wyprawą kijowską łączą się również wybite w Kijowie lub w Polsce z przeznaczeniem dla odzyskanych w jej wyniku Grodów Czerwieńskich (R. Kiersnowski 1959) srebrne denary w wizerunku władcy i napisem cyrylicy na awersie i rewersie БОЛЪЕЦЛАВЪ. Spośród 13 zachowanych egzemplarzy 9 znaleziono na terenie Polski (obszerniej: L. Bednarczuk 2014a).

VI. PODSUMOWANIE

Jak z przedstawionych obserwacji na temat chrystianizacji Europy i Słowiańszczyzny zdaje się wynikać, chrzest Mieszka w 966 roku był aktem w procesie chrystianizacji Polski, która rozpoczęła się zapewne pod koniec IX wieku, kiedy (według «Legendy Panońskiej») książę Wiślan prześladował w swym państwie chrześcijan – zapewne morawskich misjonarzy, którzy według R. Olescha (1989: 463-468) docierali nawet do Słowian połabskich, a więc może też do Polan (por. wzmiankę u Galla o gościach u Piasta).

Na związki językowe ziem Polski południowej z Wielką Morawą w IX-X wieku wskazują również pewne zmiany fonetyczne. Chodzi o zjawisko kontrakcji, która, jak wykazał J. Marvan (1979: 166), została poprzedzona zanikiem interwokalicznej joty, a dokonała się przed zanikiem jeru słabego (ok. 1000 roku), który powodował wydłużenie powstałej w jej wyniku samogłoski. Centrum jej znajdowało się na obszarze Wielkiej Morawy, bo najpełniej została przeprowadzona w czeskim i zachodniosłowackim (czes. *vévoda*, ale pol. *województwo*); peryferią bliższą była wschodnia Słowacja, Górne Łużyce, północna Słowenia i południowa Polska (czes. *síti*, wsch.słowac. *siat'*, pd.pol. *siać* / pn.pol. *siejać*), a peryferią dalszą – północna Polska, dolne Łużyce, środkowa Słowacja, reszta Słowenii, obszar serbochorwacki. Do grupy ruskiej i bułgarsko-macedońskiej proces ten w ogóle nie dotarł. Przyjmując tę hipotezę, należałoby uznać północny zasięg kontrakcji jako granicę terytorium plemiennego Wiślan, Łędzan i plemion śląskich, związanych w czasie jej działania z państwem wielkomorawskim, a następnie czeskim.

Jak od dawna wiadomo (a udowodniła to ostatecznie M. Karpluk 2001), ogromna większość staropolskiej terminologii i imiennictwa chrześcijańskiego, przyszła do Polski z Czech, a wśród nich liczne cerkiewizmy. Niektóre z nich nie są znane w języku czeskim, por. wyżej *bogostawić*, *miłosirdy*, *oplčenje*, *sąmnienie*, *zbawić*, *zbawiciel*, (?) *gospodza* (J. Siatkowski 1996: 195-225). Ostatnio jednak historyk poznański D. A. Sikorski (2012: 223-272) zabrał głos na temat „rzekomo czeskiej proveniencji polskiej terminologii chrześcijańskiej”, dochodząc do wniosku:

Założenia badaczy, którzy uznali, że polska terminologia kościelna została przejęta z czeszczyzny zaraz na początku procesu chrystianizacji (od X w.), są w świetle aktualnego stanu wiedzy albo niewystarczająco uzasadnione z punktu widzenia językoznawczego, albo opierały się zasadniczo na wiedzy pozajęzykowej, najczęściej historycznej. Uwzględniając dotychczasowe uwagi krytyczne wobec stanu badań nad pochodzeniem polskiej terminologii kościelnej i weryfikację danych polegającą na usunięciu przesłanek historycznych z rozważań etymologicznych, nie można podtrzymać hipotezy misyjnej (X-XI wiek). Wydaje się, że badania nad kształtowaniem polskiego słownictwa kościelnego zostały do tego stopnia zdominowane przez powszechnie przyjmowane po-

glądy, że językoznawcy nie starali się formułować hipotez konkurencyjnych. Można mieć nadzieję, że powyższa krytyka stanu badań ośmieli do dalszych poszukiwań, które być może doprowadzą do rozwinięcia pobieżnie tu zarysowanej propozycji, wiążącej kształtowanie się polskiego słownictwa kościelnego z okresem późniejszym, a jego czeski – w dużym stopniu – charakter z dobrze poświadczonymi wpływami czeskimi na język polski w pełnym i późnym średniowieczu (272).

Z opinią tą trudno się zgodzić, ponieważ czeskie pośrednictwo w powstaniu polskiej terminologii chrześcijańskiej jest faktem bezspornym ze względu na uderzające podobieństwo fonetyczne, morfologiczne, znaczeniowe w setkach leksemów, którego nie da się inaczej objaśnić. Problemem jest jedynie niepewna chronologia wpływów czeskich w języku staropolskim ze względu na XIV-wieczną dopiero dokumentację. Posiadamy jednak szereg wskazówek pośrednich, takich jak: (1) formy z przegłosem $\check{e} > 'a$, $e > 'o$ zakończonym w XI wieku, np. *ofiara*, *anioł*, *kościół*; (2) terminy religijne w funkcji nazw osobowych i miejscowych zapisane w XII i XIII wieku, (3) czechizmy w Kronice Galla (Z. Stieber 1974: 304-306) i powstałej najpóźniej w XIII wieku «Bogurodzicy», oraz (4) bezsporny fakt, że warunkiem chryścianizacji było nauczanie wiernych w zrozumiałym dla nich języku; (5) wreszcie setki zapożyczeń czeskich (nie tylko w terminologii chrześcijańskiej), które miały się pojawić dopiero, jak pisze autor, „w pełnym i późnym Średniowieczu”.

Pozostając więc na stanowisku, że bezpośrednim źródłem ogromnej większości polskich terminów religijnych był język czeski, należy zapytać o dalsze ich pochodzenie. Jak wiadomo, docierały tu od IX wieku kilkoma drogami: (1) z greckiego Bizancjum, może już przez ariańskich Gotów, a następnie misję morawską Braci Soluńskich, (2) z romańskiej Akwilei przez Dalmację i Panonię, (3) z bawarskiego Salzburga i Pasawy (niektóre może przez podalpejską Karantanję) i nieliczne z dolnoniemieckiego (*jalmużna*, *opiora*) i frankijskiego (*cerkiew*, jeśli nie z gockiego).

Drugim źródłem polskiej i słowiańskiej terminologii religijnej są zapożyczenia i kalki z łaciny chrześcijańskiej (kościelnej), których znaczna ilość pochodzi z greki, a niektóre mają nawet swe źródło w hebrajskim. Trudno natomiast wskazać stare bezpośrednie zapożyczenia ze staro(wysoko/dolno)niemieckiego bez udziału czeskiego; pojawiają się one dopiero z epoki średnio-wysoko-niemieckiej. Jeszcze późniejsze są zapożyczenia cerkiewnoruskie, niektóre z fonetyką ukraińską (*batko*, *bajtko*, *czerniec*, *czyr(z)niec*, *diak*, *(i)humen*, *kum(a)*, *maślnica*, *monastyr*, *popadia*, *prażnik*, *plaskur*, *pra/oskura*, *skomroszny*, *sobór*, *soroczny (post)*, *Spas*, *wieńczenie*).

Wreszcie sporo terminów religijnych powstało na gruncie historycznym języka polskiego (np. *baraniec*, *bezmilość*, *bezwinstwo*, *bluźnierz*, *bożyczka*, *duszycza*, *klecha*, *meszne*, *nabożyć się*, *niepokalany*, *-a*, *narodzicielka*, *prosiicielka*, *przebył*, *świętopietrze*, *wszechmogący*, *zapiękląć*, *zmarłychwstać*). Ważnym świadectwem chryścianizacji jest postać fonetyczna (cerkiewnoczeska, gwarowa), geografia i chronologia imion chrześcijańskich, także w postaci nazw osobowych i miejscowych, a odkryte przez J. Gąssowskiego (1987) tabliczki z Podebłocia, najstarsze zabytki pisma na ziemiach polskich, zawierają cerkiewnogreckie symbole wiary chrześcijańskiej, znajdujące paralele na Rusi.

VI. NAJSTARSZE POLSKIE SŁOWA I ZDANIA

I. WPROWADZENIE

Najstarsze polskie zadanie *Daj, *ac ja pobruszę, a ty poczywaj* z «Księgi henrykowskiej» (1270) znają na pamięć nie tylko studenci polonistyki; można je znaleźć w encyklopediach i podręcznikach języka polskiego dla liceum, a w „rodzinnym” Henrykowie (Brukalicach) doczekało się nawet swojego pomnika. Znacznie mniej osób wie, że w XIII wieku zapisane zostało jeszcze jedno polskie zdanie: *Kaję się Bogu* (1285 «Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski», I: 511; por. J. Łoś 1922: 6; SS, III: 220), stanowiące incipit «Spowiedzi powszechnej», nakazanej przez Synod łączycki (1287) do odmawiania w języku polskim wraz z modlitwami codziennymi w czasie mszy. Natomiast tzw. zdania legnickie (9 IV 1241): wezwanie do ucieczki *Biegajcie, biegajcie!* oraz okrzyk Henryka Pobożnego *Gorze się nam stało!* zostały zapisane dopiero w «Annales» Długosza (II: 165; por. S. Urbańczyk 1966, 1968; J. Tyszkiewicz 1968), a w kontekście polskim w XVI wieku: „Owaciem tam jakiś człowiek około obu polskich ufu naszych chodząc straszny głosem jął wołać, *biegajcie, biegajcie!*” (1535 M. Miechowita, SPXVI, II: 126), „Henryk ujrzawszy westchnął i rzekł: *Gorze sie nam zstało*, to jest, źle o nas” (1564 M. Bielski, SPXVI, VIII: 35). Podobnie zbudowane zdanie spotykamy w «Rozmyślanii przemyskim»: *Gorze nam, czso szye ma stać* (SS, II: 462). Inne zdanie zanotowane w XVI wieku (Tomasz Kantzow, «Pomerania» po 1535) odnosi się do wydarzenia, które miało miejsce na Pomorzu Zachodnim w 1124 roku. Według kronikarza, wypowiedział je przodek Bogdałów z Wolina do biskupa Ottona z Bambergu: *Bog dal yzem zia mye zabel* [Bog dał, iżem cię nie zabił], po tym jak rzucił w biskupa włócznią, a następnie się nawrócił. Jeszcze starsze zdanie wypowiedziane (i dlatego zapamiętane?) w wyjątkowej okoliczności, jest zapisane przez M. Bielskiego (1551 / 1597: 171) jako słowa powitania przez ludność Kazimierza Odnowiciela z ok. 1040 roku: „Gdy tedy do granic Polski przyjechał [...] przyjęli go [śpiewając] po staroświecku, *A witajże, witaj, nasz miły gospodynie*”. Jak z powyższego wynika, sprzed XIV wieku rozpoczynającego piśmiennictwo polskojęzyczne, posiadamy nie jedno „henrykowskie”, lecz aż 6 zdań, z tego 4 zanotowane dopiero w XV-XVI wieku.

Nikt natomiast dotychczas nie ustalił, jakie polskie słowa zostały zapisane najwcześniej. W moim przekonaniu można za nie uznać cztery (zachodnio)słowiań-

skie appellativa zanotowane w «Relacji o Słowianach» Ibrahima ibn Jakuba z 965 roku (MPH. NS, I: 52, 54), który wiadomości o Polsce uzyskał na dworze Bolesława Srogiego w Pradze na kilka miesięcy przed chrztem Mieszka, a jego imię zapisał po arabsku jako *M^eško* – król północy [z punktu widzenia Czech]. W dalszej części relacji o Słowianach podróżnik zauważa:

Większość drzew ich sadów, to jabłonie, grusze i brzoskwinie. W nich (żyje) dziwny ptak, o ciemnozielonym nalocie (odcieniu), który powtarza (dosł. opowiada) wszystko, co posłyszysz z głosów ludzi i zwierząt. Zwykł się on znajdować [...], a wtedy polują na niego. Nazywa się po słowiańsku *sb'*. Żyje w nich kura dzika, która się zowie też po słowiańsku *r^etrā*, o smacznym mięsie, której głosy słyhać z wierzchołków drzew na parasangę [ok. 6 km] i więcej. (Istnieją) dwa gatunki ich: czarny i pstry, piękniejszy od pawi [...] Nie mają oni łązni, lecz posługują się domkami z drzewa. Zatykają szpary w nim (=drzewie) czymś, co bywa na ich drzewach, podobnym do wodorostów, (a co) oni nazywają *m^eχ*. Służy to zamiast smoły do ich statków. Budują piec z kamienia w jednym rogu i wycinają w górze na wprost niego okienko dla ujścia dymu. A gdy się (piec) rozgrzeje, zatykają owe okienko i zamykają drzwi domku. Wewnątrz znajdują się zbiorniki na wodę. Wodę tę leją na rozpalony piec i podnoszą się kłęby pary. Każdy z nich ma w ręku wiecheć z trawy, którym porusza powietrze i przyciąga je ku sobie. Wówczas otwierają się im pory i wychodzą zbędne substancje z ich ciał. Płyną z nich strugi (potu) i nie zostaje na żadnym z nich ani śladu świerzbłu czy strupa. Domek ten nazywają oni *al-išbā* (MPH.NS I, 52,54).

Pewien problem nasuwa rekonstrukcja fonetyczna tych wyrazów, ponieważ w X wieku w obu językach dokonywał się proces wokalizacji jerów. Z zapisów Ibrahima zdaje się wynikać, że był on już ukończony. Brzmiały więc one zapewne: *istba*, *mex*, *špak*, *tetrev'*. Na uwagę zasługuje utrwalone przez autora relacji podwójne znaczenie wyrazu *tetrev'* 'cietrzew / głuszc', które zostały udokumentowane w XV-XVI na gruncie polskim (J. Strutyński 1972: 84-85; SS, II: 64, SPXVI, III: 507; IX: 62); również *izba* w znaczeniu 'łaźnia' została poświadczona w XVI wieku (SPXVI, IX: 62). Mamy więc prawo uznać te cztery zapisy u Ibrahima w 965 roku za najstarsze polskie wyrazy pospolite, zanotowane w przededniu chrztu Mieszka.

Powstała w początku XI wieku (przed 1018) «Kronika» Thietmara zawiera szereg łacińskich interpretacji słowiańskich appellatiwów, w tym kilku polskich, za pomocą których kronikarz objaśnia pewne imiona i nazwy. Wprawdzie *Dobrava* „quod teutonico sermone Bona interpretatur” (IV, 55) jest imieniem czeskim, ale epitet *Biela Knęgyni*: „*Beleknegini*, id est pulchra domina” (VIII, 4) odnosi się do żony Stefana Węgierskiego, uważanej przez kronikarza za córkę Mieszka I. Z terenu Polski pochodzi nazwa rzeki *Bóbr*: „*Pober* dicitur Slavonice, Castor latine” (VI, 26).

Podobne interpretacje spotykamy w sto lat późniejszej «Kronice» Galla (1113), który za pomocą polskich appellatiwów objaśnia niektóre imiona i nazwy: „in civitate *Gneznensi*, que nidus interpretatur (1), „de duce *Samo-uitay*, qui dicitur *Semouith*” (3), „de primo Bolezlauo qui dicebatur gloriosus seu *Chrabri* [l. v. *Chabri*]” (6); forma *Chrobry* pojawia się w XIII wieku (SSNO, I: 339). U Galla spotykamy też polskie appellativum *ceber*: „Decem situlae, Sclavonice *cebrī*” (2).

W «Kronice» Wincentego Kadłubka (XII/XIII w.) występują również bardziej i mniej udane „etymologie”, np. „*Lestco*, id est astutus” (I, 11) obok „*Mesca*, id est

turbatio” (II, 9). Pojawia się też appellativum *debrz(a)* ‘parów, kryjówka leśna’: „Premium querunt [...] cunctis hostium in *debr-is* ac speluncis delitescensibus” (IV,19). Spośród późniejszych kronik szereg wyrazów polskich spotykamy w «Kronice wielkopolskiej» (k. XIII w.). Niektóre objaśnione zostały w obrębie pól znaczeniowych:

Pan in Slauonico maior dominus, licet alio nomine iuxta diversitatem linguarum Slauonicarum dicatur *Gospodyzn*, *Xandz* autem maior est quam *Pan* veluti princeps et superior Rex. Omnes autem domini *pan* appellatur. Duces vero exercitus *woyewody* nominantur” (Prolog). Spośród licznych interpretacji „etymologicznych” na uwagę zasługuje nazwa *Polanie* wyprowadzona z eliptycznej frazy zdaniowej „id est *polem na nye*” (13).

Liczne appellativa polskie występują w dokumentach łacińskich doby wczesnopiastowskiej. Z XI wieku pochodzą dwie zapiski z nadań Bolesława Śmiałego zachowane w późniejszych transumptach: (1) dla klasztoru w Mogilnie z 1065 (transumpt i kompilacje z XII-XIII w., kopia z XVII w.): „Ego Boleslaus [...] contulimus [...] cum ipsa villa praenotata, foro, tabernis, *targowe* et cum omni libertate” (MPH, I: 361; Z. Kozłowska-Budkowa 1937: 9-11); (2) dla klasztoru tynieckiego potwierdzone przez legata Idziego: „a Boleslao rege et Juditha regina [...] in Sydina quatuor *surouice* et due taberne et *zamar* de unaquaque sartagine et *dedina* [...] ad magnum Salem quatuor *thargoue* et quatuor taberne et *pecine* [l. v. *petinae*] et quatuor *sredne* [l. v. *seredne*]” (1125 / 1275; «Kodeks tyniecki», I: 2-3; por. T. Wojciechowski 1970: 141-147; SSS, VI: 234-240).

W XII wieku narastają polskie appellativa, by pod koniec stulecia osiągnąć pól setki leksemów. Są to głównie nazwy urzędników i powinności / opłat, które skrupulatnie zanalizował A. Zajda (1970, 1979, 1990, 2001). Wcześniej pewną ilość wyrazów i zwrotów z XII-XIII wieku zgromadzili J. Łoś (1922) i W. Taszycki (1975: 28-31). Prawie wszystkie znalazły się w «Słowniku staropolskim» (1953-2005), który nie uwzględnił jednak nazw zawodów służebnych, nie zawsze dających się odróżnić od nazw osad, por. niżej.

Na przełomie XII / XIII wieku pojawiają się polskojęzyczne napisy na monetach. Najdłuższą jest legenda na brakteatach Mieszka Starego w piśmie hebrajskim MSZKA KROL POLSKI z okresu jego zwierzchności nad Polską (1171-1177). Z początku XIII wieku pochodzi śląski brakteat z napisem MIŁOST, podczas gdy na innych egzemplarzach tej monety występuje łac. CARITAS (R. Kiersnowski 1988: 102-103).

W XIII wieku, zwłaszcza w drugiej jego połowie, spotykamy coraz częściej połączenia frazeologiczne, formy fleksyjne, wyrażenia przymikowe oraz wspomniane wyżej zdania (1270, 1285). Wśród połączeń frazeologicznych przeważają nazwy terenowe, rzadsze są terminy prawne oraz tytuły. Wymienić tu można połączenia *pan* ‘kasztelan; wojewoda’, np. *pan sieradzki* (1293), *panu poznańskiemu* (1299) oraz ‘urzędnik książęcy’: *pan bobrowy* oraz *pan stróże* vel *stróźny* (1275, 1276, 1284) w nadaniach Bolesława Wstydlwego i Leszka Czarnego dla klasztoru cystersów w Wąchocku. Daninę zwaną *stróža* [strossza] ustanowił według «Kro-

niki wielkopolskiej» Bolesław Chrobry (MPH, II: 483 / MPH.NS 1970: 17), można więc przypuszczać, że nazwa urzędnika z określeniem jego kompetencji w formie rzeczownika w dopełniaczu: *pan stróże* i za pomocą przymiotnika *pan stróżny* jak *pan bobrowy* sięgają początków państwa polskiego. Pośrednim świadectwem istnienia w epoce przedpiśmiennej pewnych wyrazów i form nie odnotowanych w późniejszych dokumentach są zapożyczenia (pra)polskie w języku staropruskim (T. Milewski 1947), a z drugiej strony okazjonalne słowa i cytaty polskie w źródłach staroruskich, jak słynny *kierlesz* z «Bogurodzicy»: „Viděvъ že Danilъ Ljachy krěpko idušča na Vasilka, *kerblěšb* pojušča” (1249 «Latopis halicko-wołyński»).

Odrębny problem stanowią nazwy zawodów, utrwalone w licznych nazwach osad służebnych, dobrze udokumentowane w «Bulli gnieźnieńskiej» 1136 *Konarze, Rudnicy, Żerdnicy*; 1155 *Wiązownicy*, 1191 *Sokolnicy* i liczne inne (K. Buczek 1958; K. Modzelewski 2000; K. Rymut 1975; I. Nobis 2013). Spośród nich epoki przedchrześcijańskiej sięgać może nazwa *Jadownicy* (5 miejscowości XIV-XV w.), bowiem Kościół zakazywał stosowania jądów bojowych (SSS, II: 308-309; NMP, IV: 25). Jak wykazali W. Taszycki (1946) i K. Rymut (1975), proces dyferencjacji nazw ludzi (nom. pl.) od nazw miejscowych (acc. pl.), dokonał się w XII-XIII wieku, dlatego niezależnie od kontekstu można traktować je jako pierwotne appellativa osobowe. Niektóre z nich nigdy nie stały się nazwami miejscowymi (*łazęki, narocznicy, smardowie, załazi*); inne jako nazwy zawodów posiadają dokumentację dopiero w tekstach polskich z XIV-XVI w. (*bartnicy, kowale, piekarze, szewcy* itp.).

Wydaje się rzeczą pożyteczną, by wszystkie polskie appellativa zanotowane w X-XIII wieku ułożyć w słownik-indeks chronologiczny, uzupełniając go odpowiednim indeksem alfabetycznym. Pomijając wyrazy gramatyczne, jest ich według moich obliczeń ok. 330 leksemów, z tego X / 4, XI / 1, XII / ok. 50, XIII / ok. 280, w tym ok. 30 połączeń frazeologicznych oraz wspomniane wyżej 2 z epoki (+ 4 później zapisane) zdania. Ze zrozumiałych względów pominięte zostały równe apelatywom nazwy własne (derywaty semantyczne). Włączone zostały natomiast nazwy zawodów służebnych, pominięte częściowo (formacje na *-nik*) w «Słowniku staropolskim», oraz opracowane w nim nazwy obiektów terenowych w związkach frazeologicznych (ok. 20). Obie grupy ulegały procesowi onimizacji (K. Rymut 1975), ale dla XII-XIII w. można je jeszcze interpretować jako appellativa.

Zestawione w ten sposób polskie leksemy doby przedliterackiej zasługują na analizę zarówno ze względów językoznawczych (postać fonetyczna, budowa słowotwórcza, semantyka, frazeologia) jak też historycznych (datacja roczna, a nawet dzienna, lokalizacja, kontekst społeczno-kulturowy) i geograficznych.

Ze słowotwórczego punktu widzenia większość przytoczonych tu derywatów została opracowana przed laty w gramatyce historycznej (II, 1925) J. Łosia, a ostatnio w sposób systematyczny a zarazem systemowy, w znakomitej serii prac na temat słowotwórstwa staropolskiego pod redakcją K. Kleszczowej (1996, 1998, 2003), zaś słownictwo prawnicze przez A. Zajdę (1970, 1979, 1990, 2001). Tam też omówione zostały późniejsze losy interesujących nas tu leksemów. Do najczęstszych formacji należą: substantywizowane przymiotniki na *-e* (*-n-e, -ow-e*), także

prefiksalne z *po-*, *pod-*, rzadziej *na-*, *o-*, *wy-*, *za-*; nazwy służebne na *-nik*. Często jest derywacja paradygmatyczna i semantyczna.

Co się tyczy geografii wyrazowej, to większość leksemów, w tym nazwy danin i terminologia prawna, ma zasięg ogólnopolski, powstała bowiem w okresie kształtowania się państwowości polskiej (K. Modzelewski, 2000). Dają się zauważyć jednak pewne osobliwości regionalne. Tylko na Pomorzu występuje zachowana do dziś w kaszubskim *gościtwa*; zapewne też *przystaje* 'port', oraz nazwy statków: *koga*, *szkuta*, może też *zamróż* wobec *szron* w innych dzielnicach 'danina składana po pierwszym mrozie'. Tylko ze Śląska poświadczono zostały wyrazy *miech* jako nazwa 'daniny rybnej', *opaczyna* 'wiosło flisackie', *brzeżyn* 'rodzaj sieci'. Z Małopolską związana jest terminologia warzelnictwa soli. Problem staropolskiej geografii wyrazowej zasługuje na szczegółowe zbadanie.

II. SEMANTYKA

RZECZOWNIKI

Stanowią ogromną większość utrwalonych w dokumentach wyrazów (296, blisko 90%). Niektóre leksemy poświadczono zostały wcześniej lub wyłącznie w znaczeniu sekundarnym, np. *krowa*, *miech*, *plug*, *szron*, *wojna* jako nazwy danin, które stanowią najliczniejszą grupę semantyczną. Nieco rzadsze są nazwy zawodów służebnych, a poza tym warzelnictwo, rybołówstwo, pszczelarstwo i łowiectwo. Wyrażną grupę stanowi słownictwo prawnicze (czynności, kary), organizacja społeczna (urzędy, tytuły, położenie), gospodarka (miary, handel, transport, rolnictwo, trzebież), budownictwo i ukształtowanie terenu; mniej liczne są nazwy roślin i zwierząt. Pośrednim świadectwem życia duchowego są nazwy służb kościelnych i powinności feudalnych. Najliczniejsze są formacje na *-(n)e*, a obok nich derywaty semantyczne, których wyjściowe znaczenia zostały powtórzone (→...) przy ich podstawowych kategoriach.

Powinności, daniny, opłaty (62), z formantem *-e* (29): *dziewicze*, *godne*, *kłodnicze*, *leśne*, *łanowe*, *mostne*, *mostowe*, *narzazne*, *niwne*, *ogniszczne*, *opolne*, *oprawcowe*, *poduszne*, *podworowe*, *podymne*, *podymowe*, *pomocne*, *poniewolne*, *poradlnie*, *porzecznne*, *powołowe*, *pozewne*, *przysiężne*, *psarskie*, *sokole*, *stanowe*, *świętopietrze*, *targowe*, *treścne*; pozostałe (33): *brzemie*, *cyża*, *dania*, *dannica*, *dań*, *gonitwa*, *gościtwa*, *kolęda*, *krowa*, (?) *kuna*, *miech*, *myto*, *narą/ub*, *narok*, *narraz*, *obraz*, *oprawa*, *osep*, *pobór*, *podjazda*, *podwoda*, *pogoń*, *pokłon*, *przewód*, *sep*, *sokół*, *stróża*, *szron*, *śreżna*, *wojna*, *wymiot*, *wywóz*, *zamróż*.

Zawody służebne (40), z formantem *-nik* (26): *bobrownik*, *dębnik*, *jastrzębnik*, *kobylnik*, *klęczanin*, *kobiernik*, *komornik*, *korabnik*, *łagiewnik*, *miecznik*, *mydlnik*, *niewolnik*, *poprężnik*, *pstrążnik*, *sannik*, *skotnik*, *spądownik*, *słomnik*, *świętąnik*, *świepietnik*, *węgielnik*, *wiązownik*, *wodnik*, *zadusznik*, *zakłodnik*, *żerdnik*; pozostałe (14): *konarz*, *kowal*, *podstolic*, *pracz*, *psarz*, *rataj*, *rybitwa*, *stróż*, *strzelec*, *szewc*, *świniarz*, *tokarz*, *winiarz*, *zdun*.

Rybołówstwo, żegluga *mrzost, miech, opaczyna, śledź, węda; przystań, przystaje; sieci: brzeżyn, kłonia, niewód, przywłoka, ślepnicza, włok; statki: koga, korab, szkuta (→ korabnik, niewodnik, ogniszczne, pstrążnik, rybitwa, więzownik, wodnik).*

Warzelnictwo soli *bałwan, cz(e)ran, koryto, łodnia, pieczyna, słone, solnik, surowica, średnie, szachta, wieża, zamiar (→ solnik).*

Pszczelarstwo *barć, bartodziej, bartnik, mied, nastawa, rozmiar, siepietnik, stan, wieśnica.*

Lowiectwo *gajownik, iskarz (→ bobrownik, jastrzębnik, przelaja, psarz, psarskie, sokół, sokolnik, sokole, strzelec, zakładnik).*

Zwierzęta *bóbr, cietrzew, łoś, szpak, tur (→ krowa, kuna, owca, sokół, śledź).*

Rośliny *bór, bukowina, czosnek, grab, jawor, łoża, mech.*

Teren (37) *bloto, blocko, brzeg, debrz(a), dziedzina, goła, góra, granica, gruda, jaz, jezierko, las, łąg, łąka, mogiła, obszar, objazd, ogród, opole, ostrów, pole, porąb, poręba, porośle, przelaja, przesieka, rzeka, strug(a), strumień, ujazd, ujście, ulica, wieś.*

Budownictwo *brona, buda, istba, istbica, jata, kadłubek, kram, most, stacja, warta, zagroda (→ gród, wieża, zdun, żerdnik).*

Narzędzia, sprzęty *ceber, czasza, jarzmo, koryto, szczyrbiec (→ cz(e)ran, kij, koryto, łodnia, miech, miecz, opaczyna, pług).*

Miary, znaki *ciosno, juro, kita, łan, łaszt, pług, żreb (→ rozmiar, narzaz, obraz, ujazd, zamiar).*

Transport (→ *podwoda, podwód, po(d)wozowe, powóz, podjazda, prowód, przewód, wywóz).*

Handel (→ *kram, targowe, myto, mostne / mostowe, targowe).*

Rolnictwo (→ *jarzmo, juro, łan, łaszt, pług, pole, poradlnie, rataj, ujazd, żreb).*

Pożywienie *ma/eca, mied (→ giza, obiedne, rać; karmnik, kucharz, mącznik, piekarz, winiarz).*

Prawo *chąsba, głowa, grzywna, kij, laska opolna, miecz, młodnik, nagłówna, narok, pozewne, prawo, ślad, środa, zakładnik, zbój (→ nazwy powinności).*

Spoleczeństwo, organizacja: *opole, osada, pstre sto, żupa; położenie: czeladź, kmić, kłodnik, łązeka, narocznik, pstrościc, smard, zalaz.*

Urzędy, tytuły *król, konarski, ksiądz, lanwójt, pan, podkomorzy, podczasze, sędzia, skabnik, stolnik, włodarz, wojewoda, wojski, wo(j)źny, żupan.*

Życie duchowe *bóg, miłość, święty (→ godne, kolęda, poduszne, świątnik, świętopietrze, zadusznik).*

INNE CZĘŚCI MOWY (42)

Przymiotniki (27) *j a k o ś c i o w e: biały, chrobry / chabry, czarny, głęboki, pstry, rudny, stary, suty, wieli, wielki; r e l a c y j n e: bezowy, bobrowy, kamiony, lisi, ławeczny, miejski, opolny, pieszy, podworowy, sokoli, psi, stróżny, stróżewy, tkacki, wilczy, wołowy, żurawi.*

Liczebniki piętna(dzie)ście, siedemdziesiąt, sto, sześć, trzysta.

Zaimki ja, się, ty.

Czasowniki daj, kaję, pobruszę, poczywaj.

III. FRAZEOLOGIA

W XIII wieku, głównie w jego drugiej połowie (najwcześniejsze 1228, 1232, 1237, 1239, 1242), pojawiają się połączenia frazeologiczne. Spośród ok. 30 zapisanych w «Słowniku staropolskim» 19 stanowią nazwy terenowe, składające się z przymiotnika + rzeczownik: *bieły brzeg, bielski las, bebrowa struga, czarny strumień, jata bobrowa, kamiona góra, kamiony jaz, kamieny most, ławeczna deprza, psie pole, rudne błocko, sokola dąbrowa, stara rzeka, tkacka ulica, wiela ląka, wielki ogród, wilcze pole, wołowa struga, żurawie bagno*.

Kilka wyrażen frazeologicznych jest związanych z prawem: *laska opolna, miejskie prawo, pieszy ślad, pstre sto, sześć grzywien et trzysta, rozmiar miodu, świętego Pietra* (świętopietrze). Występują też połączenia wyrazu *pan* jako urzędnika książęcego: *pan bobrowy, pan stróże, pan stróżny* oraz kasztelana + nazwa grodu w formie przymiotnika.

Przedstawione tu fakty i hipotezy pozwalają nieco inaczej spojrzeć na początki języka polskiego i wyróżnić następujące podokresy:

- (1) epoka prapolska IX w. – 966 r. udokumentowana w onomastyce,
- (2) epoka staropolska przedpiśmienna 966–1136,
- (3) epoka staropolska przedliteracka (wczesnopiśmienna) 1136 – koniec XIII w.,
- (4) epoka staropolska literacka od XIV w. do najstarszych druków.

Jak z powyższego widać, moje obserwacje dotyczyły epoki (2) przedpiśmiennej i (3) przedliterackiej. Pozostaje zatem do omówienia z jednej strony (1) okres prapolski w oparciu o najdawniejsze świadectwa onomastyczne, z drugiej zaś (4) staropolska epoka literacka. Jeśli przejmą ten pomysł również inni badacze leksykografii polskiej, to otrzymamy postulowany przez profesora Franciszka Sławskiego pełny thesaurus – indeks (chronologiczny i alfabetyczny) języka polskiego, o którego potrzebie nie trzeba chyba nikogo przekonywać.

IV. SŁOWNIK CHRONOLOGICZNY

Poniższe zestawienia nie są właściwym słownikiem, lecz podwójnym indeksem: chronologicznym i alfabetycznym, opartym na «Słowniku staropolskim», gdzie znajduje się dokumentacja i opis językoznawczy (fleksja, semantyka, frazeologia). Znaczenia podano jedynie przy terminach (prawne, technicznych) odbiegających od znaczeń podstawowych. Dane SS zostały uzupełnieniowe: (1) zapisami Ibrahima ibn Jakuba, (2) legendami na monetach (R. Kiersnowski 1988), (3) polonizmami w wydanych tomach SŁŚP (K. Weyssenhoff-Brożkova 1991: 33-44 eksцерpcje I-IV; oraz maszynopis z t. VI w Pracowni SŁŚP), (4) nazwami zawodów / osiedli służeb-

nych (I. Nobis, 2013). Daty zapisów: oryginalne – bez nawiasów, (...) nie zachowany oryginał, {... }kopia, [...] zapis oryginalny; p. – początek, k. – koniec wieku.

- Ok. 965 *istba* [al-i(š)tbā], *mech* [m^εχ], *szpak* [sbʹ], *cietrzew* [t^εtrā]
 (1065) {XVII} *targowe*
 1113 *ceber* [cebr-i], *ch(r)abry* [chrabri / chabri]
 (? XI/1125) {1275} *dziedzina* [dedina], (?) *pieczyna* [pecina / petinae] *pomocne* [pomochne], *smard* [smar-onibus], *średnie* [średne, seredne], *surowica* [surowic-e], *świepietnik* [suepetnic-i], *zamiar* [zamar]
 1136 *konarz* [conar-e], *rudnik* [rudnic-i], *żerdnik* [sirdnic-i]
 (1145) {XIII} *kita* [kita-as] *narzaz* [naraz], *podworowe* [poduoroue], *powołowe* [povolove], *stróża* [strosa], *zakłodnik* [zacłodnic-i]
 1149 *sokolnik* [socolnic-i]
 1153 *bartodziej* [bartozeg-e]
 1155 *skotnik* [scotenic-i], *wiązownik* [venzovic-i]
 1166 *złotnik* [slotnijk-i]
 1170 {XV } *sannik* [sannic-i]
 (1174) (XIII) *krowa* [croua] (danina); {1240} *podkomorze* [potcomore], *grab* [grab-e]
 1174-1177 MSZKA KROL POLSKI (Mieszka król Polski)
 1176 *strzelec* [strelec]
 (1176-1180) {XIV} *gościtwa* [goztitua], *osep*
 (1181) {1258} *podymne*, *powozowe*
 (1181) {1546} *dania*, *mostne*, *opole*, *powóz* [povoz], *przewód* [prewot], *sokol* [sokol] (daniny)
 1191 *kobiernik* [cobernic-i], *pstrąжник* [pistrasnic-i], *zadusznik* ![ladusnic-i]
 1195 *chorąże*
 1198 *podwoda* [podwod-e], *poradlnie* [poralne]
 k. XII *debrz(a)* [in depr-is], *nastawa* [nastaua], *stan*, {XIII} *narok* [norach] p. XIII *miłość* [MIŁOST]
 1201 *rataj* [radtaj]
 1202 *goła* [gola], *ujazd* [vyazd], *świniarz* [suinar-e]
 1203 *kowal* [kual-e], *miech* (danina rybna), *psarz* [psar], *świętnik* [zuentech]
 1204 *niwne*, *narocznik* [norochnic-i], *podstolic* [podstolic-i], *szczytnik* [scitnic]
 1205 *granica* [greniza]
 1206 *woźnik* [voznici-i]
 1207 *winiarz* [vinar-ie]
 1208 *łąg* [lang], *leśne* [lessne], *mącznik* [machnic-i], *mied* [med-em], *osada*, *pomiot* [pomot], *przewoda* [prevod-am], *treścne* [treschne]
 1210 *kucharz* [cuchar-y]
 1213 *jastrzębnik* [jastrabnycz-e], *łagiewnik* [lageunic-i], *opolne*
 1214 *szkuta* [scuta], *przesieka* [preseca], *śląd* [śląd] (powinność)
 1218 *kobylnik* [kobilnek], *spądownik* [spudownic-i]

- 1220 *dąbrowa* [dambrova], *świętopietrze* [swentopetre]
 1223 *łazęka* [lasank-i], *niewodnik* [neuodnic-i], *powód* [povod], *środa* [szroda]
 (prawo)
 1224 *dannica, kadłubek / ?kadłubka* [cadlubk-a], {XV} *przystaje* [pristaje]
 1226 *opaczyna* [opacin-as] (wiosło sterowe)
 1227 *koga, poprzęznik* [popranznic-i]
 1228 {1260} *bobrownik* [bobrounic-i], *czeladź* [chelad], *konarski, pieszy ślad*
 1229 *ślone* [slone]
 1230 *podjazda* [podiasd-am]
 1231 *kuna / ?kunie* [cun-e] (danina)
 1232 *koryto* [korito], *łosa* [losa], *prowód*; {XVII-XVIII} *świętego Pietra* [swentego Petra]
 (1233) {1357} *gonitwa* [gonythw-am]
 1235 *głowa* [glova] (zabójstwo, kara), *mrzost* [mrost]
 1236 *miera / miara* [mera]
 1237 *korab, skarbnik, kamiony jaz* [kamoni iaz], *żurawie błoto* [sorave błoto]
 1238 *żupa* [zup-am]
 1239 *bartnik* [barthnyk-y], *żupan* [supan-um], *przewóz* [przewoz], *psie pole* [pszye pole]
 1240 *porąb* [poramb], *drwal* [drwal-y], *łoś* [loz-ones]
 1241 *wo(j)źny* [woisiny], daniny: *narąb / narub* [naramb / 1257 narub], (?) *wieśnica* [veznica];
 1242 *łodnia* [łodnia] (rodzaj koryta); daniny: *piętnadzieście, siedmdziesiąt, wymiot* [vimoth], *wywóz* [wiuos], *czarny strumień* [charni strumen]
 1243 *pstrościc* [pstroscic-i], *podwód* [podwod-obus]
 1244 *wojski* [woysky]
 1245 *komornik* [komornic-i], *solnik* [solnic-i]
 1246 *giża* [kyz-am], *kmieć* [cmeth-ones], *niewód* [niwad]
 1247 *podwóz* [poduos]
 1248 *cz(er)an* [chran / 1254 czeran], *włodarz* [włodar]
 1249 *bór* [borr-am], *narzazne* [narazne], *obrzaz* [obrase], *wieś* [wez]
 1250 *brzemie* [brzemo], *jarzmo* [gerzmo], *iskarz* [izscar-e], *kłodnicze* [chłodnice], *tuna* [lun-ae], *ogniszczne* [ogniscne], *rać* [racz]
 1251 *dań* [dan]
 1252 *istbica* [istbiz-am], *mostowe, kobyłanin* [kobyłan-y]
 1253 {1528} *obszar* [obersar], {XVI} *opolna*
 1254 *gaj, gruda, dębniak* [dubniz]; *pstre sto* (urząd, ludzie) *wilcze pole*
 1255 *brona, gajownik* [gajownic-i], *korabnik* [corabnic-y]; daniny / opłaty: *cyża* [cise], *godne, gród* [grod], *kolęda* [colenda], *łanowe, opravcowe, pogoń* [pogon], *rogowe, stacja, wojna*
 1256 *karmnik* [carmnic-i], *śreżna* [sreżna], *załaz* [załaz-i],
 1257 *kram, łowiec* [lovch-e], *poduszne* [poduzne], *piekarz* [peccar-e], *rybitwa* [rybitw-j]

- 1258 *ma/eca* [macza / meza], *przysiężne* [przisesne], *wodnik* [wodnik-y], {XVII} *miejskie* [mesce] *prawo*, *tkacka ulica* [thkachka ulicza]
- 1260 *miecznik* [mechnik-i] (rzemieślnik)
- 1261 *barć* [barc-i], *cieśla* [cesel], *kłodnik* [chlodnik](jeniec, więzień), *plug* [plug-es]
- 1262 *dziewicze* [dzevycze], *myto*, *przelaja* [przelaja], *srebernik* [schribernic], {1357} *radło* [radlo]
- 1265 *przystań* [pristan]
- 1266 *bobry* (danina), *lantwójt* [lanthwoyd], *pracz* [pratsche], *uście* [uscie], sieci: *kłomia* [cloma], *przywłoka* [przywłoka], *słępnicza* [slampnycza]
- 1267 *miodar* [modar-e]
- 1268 *gajowe* [gaiow-ego], *sędzia* [sanda], *wojewoda*, *zamróż* [zamros]; *jata bobrowa*
- 1269 *sokola dąbrowa* [socola dambrova]
- 1270 *daj*, *ac ja pobruszę, *a ty poczywaj* [day, ut ja pobrusa, a ti poziwai]; *jawor*, *bukowina*, *kika* (kikut), *łowczy*, *wieża* [vese] (obudowa solanki); *wielka łąka* [vela lanca], {XVIII} *żreb* [sreb-e]
- 1274 *łan* [lan-os],
- 1275 *pan bobrowy*, *stara rzeka* [reka]
- 1276 *kamiona góra* [kamona gora]
- 1277 daniny: *bobrowe*, *pobór* [pobor], *psarskie*, *sep*, *sokołowe*, *szron / śrzon* [ssron]
- 1278 *pan stróże / stróżny* [stroze vel stroznj]; {XIV-XV}, *pokłon*, *porzeczne* [por-siczne], *szachta* [sachta]
- 1279 *lisi* [lissi], *podworowa* [podvorov-am], *szewc* [szewc-e] {1336} *kamienny most*, *ławeczna debrz*, {1546} *struga*
- 1280 *buda*, *klęczanin* [kluchan-y]; {1569} *strug głęboki* [gleboki]
- 1281 *mogiła* [mugula], *porośle* [porrosle]
- (1282) {1570} *jutro* (mórg) [piethnasczie jutra-s], *rzyszotar* [ryschotar], *suty most*
- 1283 *ciosno*, *stanownik* ![stanovik]
- (1284) *stróżewy* [strosevi], {XVIII} *oprawa*
- 1285 *Kaję się Bogu* [kaje sse bogu]; {1580} *ostrów* [ostrow]
- 1286 *łaszt* [last], *mydlnik* [midlnic], *słomnik* [słomnik]; czynności prawne: {1408} *chąśba* [chanszba], *kij* [kigy], *miecz* [meh], *nagłowna*, *niestanie*; *sześć* [sec] {1547} *wielki ogród*
- (1287) *czasza* [czassa]
- 1288 *podczasze* [podchasse], *posada*, *laska opolna* (rodzaj sądu), *stróż* [stros-e], *tokarz* [tokar]
- 1289 *podstoli*, *poręba* [poramba], *pozewne*, *przelaja* [prelai-am], {XVI} *węgielnik* [wangelnicz-i]
- 1290 *podwozowe*, *zbój*, *zdun* [sdun-y]; *sześć grzywien* et *trista* [zest griwen et trista]
- 1291 *biely brzeg* [beli breg]
- 1292 *objazd*, *rozmiar* [rozmar], *stanowe*, *warta* (strażnica), *bebrowa struga*, {1561} *zagroda*

- 1293 *rozmar miodu*
 1294 *brzeżyn* [bresin] (sieć)
 1295 *balwan* [balvan-os], *owca* (danina)
 1296 *jezierko* [jezerko], *rud[e]ne błocko*, daniny: {1549} *obiedne* [obiedn-ego], *po-niewolne*
 1297 *bielski las* [belski les]
 1298 *tur*, {1447} *włok*
 1299 *wołowa struga*
 k. XIII *bezowa* (od *bez*), *czosnek* [zosnek], *ksiądz* [xandz], *las*, *podymowe*, *szczyrbiec* [sczirbyec], *szczyrbina* [sczirbina], *śledź* [sledz], *udaty* [wdaly], *węda* [wanda]; *polem na nie*.

V. ALFABETYCZNY INDEKS LEKSEMÓW

a 1270	ciosno 1283	granica 1205	kobyłanin 1252
*ać 1270	cyża 1255	gród 1255	kobylnik 1218
bałwan 1295	czarny 1242	gruda 1254	koga 1227
barć 1261	czasza 1287	grzywna 1290	kołęda 1255
bartnik 1239	czeladź 1228	iskarz 1250	komornik 1245
bartodziej 1153	czosnek k. XIII	istba 965	konarski 1228
bezowy k. XIII	cz(e)ran 1248	istbica 1252	konarz 1136
bieły 1291	daj 1270	ja 1270	korab 1237
błocko 1296	dania 1181	jarzmo 1250	korabnik 1255
błoto 1237	dannica 1224	jata 1268	koryto 1232
bobrowe 1277	dań 1251	jastrzębnik 1213	kowal 1203
bobrownik 1228	dąbrowa 1220	jawor 1270	kram 1257
bobrowy 1268/92	debrz(a) k. XII	jaz 1237	krowa 1174
bobry 1266	dębniak 1254	jezioro 1296	król 1174-7
bóg 1285	drwał 1240	jutro 1282	ksiądz k. XIII
bór 1249	dziedzina 1125	kadłubek 1224	kucharz 1210
brona 1255	dziewicze 1262	kaję się 1285	kuna/?kunie 1231
brzeg 1291	gaj 1254	kamio/eny 1237/79	lantwójt 1266
brzeźmię 1250	gajowe 1268	karmnik 1256	las k. XIII
brzeżyn 1294	gajownik 1255	kij 1286	laska 1288
buda 1280	giża 1246	kija 1270	leśne 1208
bukowina 1270	głęboki 1280	kita 1145	lisi 1279
ceber 1113	głowa 1235	klęczanin 1280	łagiewnik 1213
chąsba 1286	godne 1255	kłodnicze 1250	łan 1274
chorąże 1195	goła 1202	kłodnik 1261	łanowe 1255
ch(r)abry 1113	gonitwa 1233	kłomia 1266	łaszt 1286
/chrobry k. XIII	gościtwa 1176-80	kmieć 1246	ławeczny 1279
cieśla 1261	góra 1276	kobiernik 1191	łazęka 1223
cietrzew 965	grab 1174		łąg 1208

- łożnia 1242
 łoś 1240
 łowczy 1270
 łowiec 1257
 łoża 1232
 łuna 1250
 ma/eca 1258
 mącznik 1208
 mech 965
 miera 1236
 miech 1203
 miecz 1286
 miecznik 1260
 mied 1208
 miejski 1258
 miłość p. XIII
 miodar 1267
 mogiła 1281
 most 1279
 mostne 1181
 mostowe 1252
 mrzost 1235
 mydlnik 1286
 myto 1262
 nagłowna 1286
 narą/ub 1241/57
 narocznik 1204
 narok k. XII
 narzaz 1145
 narzazne 1249
 nastawa k. XII
 niestanie 1286
 niewodnik 1220
 niwne 1204
 niewód 1246
 objazd 1292
 obiedne 1296
 obrzaz 1249
 obszar 1253
 ogniszczne 1250
 ogród 1286
 opaczyna 1226
 opole 1181
 opolne 1213
 opolny 1253
 oprawa 1284
 opravcowe 1255
 osada 1208
 osep 1176-80
 ostrów 1285
 owca 1295
 pan 1275
 pieczyna 1125
 piekarz 1257
 pieszy 1228
 piętnadzieście
 1242
 pług 1261
 pobór 1277
 pobruszę 1270
 poczywaj 1270
 podczasze 1288
 podjazda 1230
 podkomorze 1174
 podstoli 1289
 podstolic 1204
 poduszne 1257
 podwoda 1198
 podworowe 1145
 podworowy 1279
 podwozowe 1290
 podwód 1243
 podwóz 1247
 podymne 1181
 podymówek XIII
 pokłon 1278
 pogoń 1255
 pole 1239
 pomiot 1208
 pomocne 1125
 poniewolne 1296
 poprężnik 1227
 poradne 1198
 porąb 1240
 poręba 1289
 porośle 1281
 porzeczne 127
 posada 11288
 powołowe 1145
 powozowe 1181
 powód 1123
 powóz 1181
 pozewne 1289
 pracz 1266
 prawo 1258
 prowód 1232
 przełaja 1289
 przesieka 1214
 przewoda 1208
 przewód 1181
 przewóz 1239
 przysiężne 1258
 przystaje 1224
 przystań 1265
 przywłoka 1266
 psarskie 1277
 psarz 1203
 psi 1239
 pstrąжник 1191
 pstrościc 1243
 pstry 1254
 rać 1250
 radło 1262
 rataj 1201
 rogowe 1255
 rozmiar 1292
 rudnik 1136
 rudny 1296
 rybitwa 1257
 rzeka 1275
 rzeszotar 1282
 sannik 1170
 sep 1277
 sędzia 1268
 siedmdziesiąt
 1242
 skarbnik 1237
 skotnik 1155
 sępnicza 1266
 słone 1229
 smard 1125
 sokoli 1269
 sokolnik 1149
 sokołowe 1277
 sokół 1181
 solnik 1245
 spądownik 1218
 srebernik 1262
 stacja 1255
 stan k. XII
 stanowe 1292
 stanownik 1283
 stary 1275
 sto 1254
 stróż 1288
 stróża 1145
 stróżny 1278
 stróżewy 1284
 strug 1280
 struga 1292
 strumień 1242
 strzelec 1176
 surowica 1125
 suty 1282
 szachta 1278
 szczerbiec k. XIII
 szczerbina k. XIII
 szczytnik 1204
 sześć 1286
 szewc 1279
 szkuta 1214
 szłomnik 1286
 szpak 965
 szron 1277
 ślad 1214
 śledź k. XIII
 średnie 1125
 śreżna 1256
 środa 1223
 świątnik 1203
 świąpietnik 1125
 święty 1232

świętopietrze
1220
świniarz 1202
targowe 1065
tkacka 1258
tokarz 1288
treścne 1208
trzysta 1290
tur 1298
ty 1270
udały k. XIII
ujazd 1202
uście 1266

ulica 1258
węda k. XIII
warta 1292
węgielnik 1289
wiązownik 1155
wielki 1270
wielki 1287
wieś 1249
wieśnica 1241
wieża 1270
wilczy 1254
winiarz 1207
włodarz 1248

włok 1298
wodnik 1258
wojewoda 1268
wojna 1255
wojski 1244
wo(j)żny 1241
wołowy 1299
woźnik 1206
wymiot 1242
wywóz 1242
zadusznik 1191
zagroda 1292
zakłodnik 1145

załaz 1256
zamiar 1125
zamróż 1268
zbój 1290
zdun 1290
złotnik 1166
żerdnik 1136
żupa 1238
żupan 1239
żurawi 1237
żreb 1270

VII. PAN – LOSY POLSKIEGO WYRAZU

I. ETYMOLOGIA

Leksem **panь* powstał na gruncie zachodniosłowiańskim, ale nie posiada jasnej etymologii. W języku polskim pod wpływem przemian ustrojowo-obyczajowych przeszedł ewolucję znaczeniowo-stylistyczną od ‘wysoki urzędnik dworski’ > ‘kasztelan, wojewoda’ > ‘wielmoża, magnat’ > ‘szlachcic, właściciel ziemski’ > ‘gospodarz / pan domu’ po zwrot adresatywny. Już w epoce staropolskiej wyraz *pan* pod wpływem łacińskiego *dominus* nabrał znaczenia ‘władca (państwa, ludzi)’ oraz ‘Bóg’ (w Wulgacie *dominus* pod wpływem greckiego κύριος w Septuagincie, a to z hebrajskiego *Adonai* ‘Pan’ jako synonim niewypowiedzianego imienia Boga *Jahwe*). Wyraz *pan* w znaczeniu ‘gospodarz domu / głowa rodziny patriarchalnej’ zastąpił w XV wieku (por. M. Kułakowska 1995) odziedziczony z prasłowiańskiego **gospodbь, *gospodinь* < pie. **ghosti-potis* = łac. *hospes*, gen. *hospitis* ‘pan / opiekun gości’, paralelne do gr. δε(μ)σ-πότης ‘domu pan’ oraz stind. *viš-pati-* ‘głowa rodu, zwierzchnik’ = lit. *viš-patis* ‘władca’ dziś tylko w odniesieniu do Boga (jak ros. *Gospod’*), zawierające pie. **potis* ‘pan = gospodarz, głowa rodziny’, por. stind. *pati-* ‘pan, właściciel, małżonek’, gr. πόσις ‘małżonek’, lit. *pàts* ‘pan domu, małżonek; sam’, st.pol. *poć-biega* ‘żona opuszczona przez męża’ (J. Pokorny 1949-1969: 842; C. D. Buck 1949: § 19. 41).

Wyraz *pan* ze względu na zachodniosłowiański zasięg i skrajnie wąskie znaczenie wyjściowe jest uważany za zapożyczenie ze staroczeskiego, gdzie wyjściową formę *hpán* wprowadza się z **gьpanь*. Rozwój fonetyczny nagłosu (*g* > *h* > Ø-) zakłada, że forma *pan* powstała na gruncie czeskim i stąd dostała się do pozostałych języków zachodniosłowiańskich. Tak sformułowana hipoteza rodzi jednak dwa pytania: (1) skąd pochodzi i co znaczył pierwotnie wyraz **gьpanь?*, (2) jak objaśnić deirywaty zachodniosłowiańskie (polskie *panic, pani, panna, paniec, panek / panko* i kilka innych), które wyglądają na dziedzictwo epoki przedhistorycznej: czy też jako pożyczki ze staroczeskiego, czy jako rezultat paralelnego rozwoju? Niektóre z tych formacji poświadczane zostały w toponimii połabsko-pomorskiej już w XII w., np. *Paniz* (1194 Meklemburgia), *Pankowiz* (1171 okolice Vismaru; por. M. Jeżowa (1962: 33, 36), gdzie nie było zapożyczeń staroczeskich. Na gruncie polskim wyraz *pan* pojawia się w nazwach osobowych na początku XIII w. *Panik* (1202 Śląsk), *Panoch*

(1210 Małopolska; por. SSNO, IV: 185, 186). Póki na te pytania nie otrzymamy przekonującej odpowiedzi, należy brać pod uwagę również inne hipotezy na temat etymologii i rozpowszechnienia interesującego nas tu wyrazu.

A. Brückner (1927: 393, 667-8) uważa wyraz *pan* (podobnie jak *olbrzym*) za pozostałość panowania Awarów, wyprowadzając go z formy *župan* ‘urzędnik chana awarskiego wybierający daniny’. Forma ta jego zdaniem uległa skróceniu na **žpan*, skąd starowęgierskie *span-i* ‘capitanei’ nowsze *ispán* ‘naczelnik komitatu’, dziś ‘gospodarz’. Świadectwem kolejnego stadium fonetycznego jest staroczeskie *hpán*, które zmieniło się w *pan*, a w staropolskim zmodyfikowało znaczenie na ‘urzędnika grodowego, tj. kasztelana’. Słabą stroną tej etymologii jest nieregularne uproszczenie nagłosu przy równoczesnym zachowaniu w czeskim i słowackim formy podstawowej *župan* (st.pol. *župnik*) i niejasny stosunek derywacyjny do wyrazu *župa* ‘kopalnia soli’; w południowosłowiańskim ‘okręg administracyjny’, *župan* ‘jego zarządca’.

V. Machek (1968: 431) traktuje formę *pan* jako derywat od *pani*, identyfikując etymologicznie tę ostatnią z greckim *πότνια*, staroindyjskim *pātnī* ‘ts’, której męski odpowiednik praindoeuropejski **potis* został zastąpiony w słowiańskim przez *gospodb* ‘ojciec wielkiej rodziny’. Nagłosowe *h-* w staroczeskim *h-pán*, *h-pani*, *h-panna* uważa za wpływ ówczesnej lokalnej niemczyzny, przytaczając wtórne *h-* w wyrazie *h-bratr*, por. też *h-moždž* itp. Jednak przeciw tej etymologii przemawia fonetyka (słow. *a* z pie. *ō*) oraz mało prawdopodobne pochodzenie formacji masculinum od femininum.

M. Vasmer (1953-1958, II: 308) wyraz *pan* łączy z *župan*, ale inaczej niż A. Brückner traktuje oba wyrazy jako odmianki apofoniczne, przyjmując dla *pan* jako wyjściową formę **gьpanь* ze względu na staroczeskie *hpán* i wokalizację jeru w przyimku *ode pana* z **odь* **gьpana*. A z kolei formację *županь* zestawia ze staroindyjskim *gōpāyāti* ‘strzec, ochraniać’. Oba więc wyrazy uważa za rodzime, co z różnych względów wydaje się mało prawdopodobne.

O. Trubačev (ESSJ, VII: 197-198) uważa prazachodniosłowiańskie **gьpanь* za pożyczkę ze staroiraniańskiego (scytyjskiego), rekonstruując prototyp **gu-pāna-* / **gau-pāna-* w oparciu o afgańskie *γōbā* ‘pasterz krów’ i inne composita z *pāna-* ‘ochrona, strażnik’. Wyraz ten traktuje jako dialektyzm prasłowiański, zwracając jednak uwagę stare derywaty jak **gьpanьji*, **gьpanьskь*, które mogłyby powstać w epoce prasłowiańskiej. Przy tak dawnej pożyczce należałoby jednak oczekiwać form z *g-* w pozostałych językach zachodniosłowiańskich (a nie wtórnej pożyczek ze staroczeskiego po przejściu *g- > h-* i jego zaniku). Brak dokładnego odpowiednika i dyskusyjny charakter wpływów scytyjskich w prazachodniosłowiańskim (por. J. Reczek 1985) przemawia przeciwko etymologii irańskiej. Ważnym natomiast jest odkrycie archaiczności niektórych derywatów od wyrazu **(gь)panь* niezależnie od tego, jak zrekonstruujemy ich nagłos.

Jak z powyższego widać, żadna z dotychczasowych etymologii interesującego nas wyrazu nie jest w pełni przekonująca, ale sumując pozytywne i negatywne ustalenia wydaje się wysoce prawdopodobne, że mamy tu do czynienia (jak przy

większości słowiańskich terminów dotyczących władzy) z zapożyczeniem, i że pierwotną była postać z nagłosowym *p*-. Inne próby etymologii wyrazu **panъ* są jeszcze mniej prawdopodobne.

Również proponowana głównie przez nie językoznawców identyfikacja wyrazu *pan* z południowosłowiańskim *ban* nie da się wyjaśnić na gruncie fonetyki słowiańskiej. Hipoteza ta jednak zasługuje na rozpatrzenie ze względu na (1) bliskość znaczeniową obu wyrazów ‘wysoki urzędnik królewski, zarządca prowincji, naczelnik grodu; wielmoża, osoba zasługująca na szacunek’, (2) podobną derywację (patronimicum **b/pan-itjo-*, przymiotniki **b/pan-jь*, **b/pan-ьskъ*, czasownik **b/pan-ovati*), (3) dopełniającą się geografiją językową, (4) podobieństwo fonetyczne mimo różnicy w nagłosie. W rachubę wchodzi możliwości pożyczki (dokonanej niezależnie do obu grup) z języka, w którym dźwięczność spółgłosek w pewnych pozycjach nie była fonologiczna. Tak właśnie rzecz się przedstawia w językach tureckich (tureckich), które pierwotnie, jak stwierdza N. Baskakov (1966: 24-25), miały w nagłosie tylko jeden fonem wargowy /p/ realizowany w zależności od sąsiedztwa jako [p], [b], [φ], [w], [m], [f], [v]. Wahania dźwięczności w nagłosowej spółgłosce zwartej (nie tylko wargowej) zachodzić mogą w tym samym języku, np. tureckie osmańskie *b/pašmak* ‘sandał’, *b/pars* ‘bars, ryś’, *b/päküz* ‘syrop’; dwóch bliskich sobie etnolektach, np. tatarskie (krymskie) *bazar*, *bačyk* ‘grzędzawisko’ – osmańskie *paazar*, *pačyk*, albo obejmować całą zespół języków lub dialektów. Przy czym nagłosowe [p] przeważa w grupie wschodniej (zwłaszcza ujgurskiej), a postać [b] w większości pozostałych języków tureckich, dlatego spotykamy je w zapożyczeniach słowiańskich, np. *b/pulat* ‘stal’, *b/palta* ‘topór’, *b/porsuk* ‘borsuk, szare zwierzę’, *b/pulan* ‘łoś, koń maści jasnożółtej’, por. też *b/purył* ‘burył’, *b/paš* ‘głowa’, *b/patman* ‘rodzaj miary’, *b/pačurgan* ‘barszcz (roślina)’, *b/puzau* ‘napój boza’ itd. (por. E. Sevortjan 1978, [II]; dla rosyjskiego A. Šipova 1976). Do dziś w tureckich językach Syberii opozycja /p/ – /b/ jest mało wyrazista, co ujawniają m.in. zapożyczenia ze słowiańskiego, np. z jednej strony hakaskie *polsevik* ‘bolszewik’, a z drugiej jakuckie *bielak* ‘Polak’ (M. Räsänen 1949 / 1955: 145-149; N. Dmitrijev 1955: 270-271; W. Sieroszewski, 1935, XI / 1: 259).

Według powszechnej opinii badaczy wyraz *ban* jest w południowosłowiańskim zapożyczeniem z jakiegoś języka turecko-mongolskiego, najprawdopodobniej z okresu panowania Awarów (poł. VI – pocz. VIII w.), którymi w latach ok. 565-602 rządził chagan o imieniu *Bajan*. Wyraz *ban* zestawia się z ogólnotureckim appellativum *b/paj-an* ‘bogaty, bogacz’ wtórnice ‘człowiek możny, godny szacunku, wielki pan’ (por. E. Sevortjan 1978, [II]: 28-29); z tego samego źródła pochodzi zapewne imię legendarnego poety na Rusi *Bojan* (M. Vasmer / O. Trubačev 1964, I: 203 jako słowiańskie; J. Šipova 1976: 73 z tureckiego). Turecko-mongolskie appellativum z nagłosowym *p*- występuje dziś w językach saryg-jugurskim i łobnorskim grupy ujgurskiej oraz w czuwaskim *pujan* ‘bogaty’ – języku będącym pozostałością Bułgarów kamskich, łączonych w jeden zespół z Połowcami, Pieczyngami, Bułgarami dunajskimi i Awarami (por. N. Baskakov 1962: 188-200). Możliwym śladem wahania dźwięczności spółgłosek w języku awarskim jest dwójaka percepcja tytułu

ich władcy *chagan*: w źródłach greckich *χαγάνος*, w źródłach łacińskich *chacanus*. Przejęty od Awarów do południowosłowiańskiego tytuł *ban* został zapisany u Porfirogenety w «De administrando imperio» (955) przy opisie Chorwacji dwukrotnie: (1) *βοάνος* jako zarządca żupanii Krbava, Lika i Gacka; (2) *βοέαν-ου* (gen. sg.), kiedy ok. 950 r. ban Pribina (przywódca wojska?) obalił księcia Mirosława. Według W. Swobody (TNDS 1995, III: 465) i innych badaczy w obu miejscach chodzi o tę samą osobę – pierwszego historycznego bana Chorwacji. Z należytą ostrożnością trzeba przypomnieć tutaj informację Porfirogenety o obecności w Chorwacji Awarów, którzy zdaniem N. Klaić (1975: 137, por. W. Swoboda, TNDS 1989, II: 348), przetrwali tu do X wieku w zarządzanych przez *bana* żupaniach Krbava, Lika i Gacka.

Po włączeniu Chorwacji do państwa węgierskiego w XII wieku, tytuł *ban(us)* noszą namiestnicy pogranicznych prowincji (oprócz Chorwacji: Sławonia, Bośnia, Transylwania i in.) oraz naczelnicy twierdz nadgranicznych i inni dostojnicy Królestwa Węgierskiego, por. zapisy „Cledin [...] princeps huius provinciae et *banus*” (1116 r.), „Belus comes palatinus et *ban*” (1146 r.), także w antroponimii starowęgierskiej (MNTES 1967, I: 236). Z węgierskiego wyraz ten dostał się do innych języków, m.in. słowackiego, czeskiego i polskiego (R. Wołosz 1989: 229).

W języku serbochorwackim rozwój znaczeniowy wyrazu *bân* przypomina w ogólnych zarysach ewolucję zachodniosłowiańskiego *pan* ‘zarządca prowincji’ > ‘naczelnik grodu (kasztelan)’ > ‘(wielki) pan, zwierzchnik, osoba godna szacunku’ > ‘tytuł grzecznościowy – pan’ (w Dubrowniku i Czarnej Górze), także ‘gospodarz’, ‘silny (fizycznie) człowiek’ itp. (RSJ 1959, I: 280; P. Skok I: 104-105). W historycznym odniesieniu wyrazy *bân*, *bânski*, *banovina* ‘prowincja zarządzana przez bana’ zostały przejęte do języka słoweńskiego (M. Snoj 1997: 23), a w znaczeniu ‘wielki pan’ *ban* znany był w XIX wieku w folklorze bułgarskim (N. Gerov 1895, I: 25).

Przyjmując awarską proveniencję południowosłowiańskiego *ban* < *boean- (X w.), można go wyprowadzać bezpośrednio od appellativum *b/pajan* ‘bogacz, osoba wysoko postawiona’ poświadczonego w historycznych językach tureckich, albo od imienia słynnego chagana awarskiego *Bajana*, który dla Słowian (jak wcześniej Juliusz Cezar, a później Karol Wielki) mógł stać się synonimem ‘władcy nad jakimś terytorium’, ‘przywódcy wojowników’, i znaczenie to mogło zachować się u Chorwatów w Dalmacji, skąd tytuł *ban* rozszerzył się na całą Słowiańszczyznę południową i Królestwo Węgierskie.

Co się tyczy samych Awarów, to pozostawili oni po sobie liczne świadectwa w kulturze materialnej i źródłach historycznych; znacznie mniej wiemy o ich języku. Wśród badaczy przeważa dziś opinia, że język ten był bliższy raczej starotureckiemu (J. Harmatta, J. Németh, O. Pritsak) niż mongolskiemu (P. Pelliot, K. H. Menges), por. A. Parzymies 1994: 90-122. Problem przedhistorycznych kontaktów między językami słowiańskimi a turecko-mongolskimi zasługuje na gruntowną i krytyczną analizę, podobną do tej, jakiej dokonał J. Reczek (1985) dla językowych stosunków słowiańsko-irańskich.

W Słowiańszczyźnie zachodniej za jedno z nielicznych zapożyczeń awarskich uważano dotychczas appellativum *obъrъ ‘olbrzym’, por. czeskie *obr*, słowackie *obor*, górnołużyckie *hobr*, staropolskie *obryzm*, nowsze *olbrzym*, oraz słoweńskie *ober* ‘olbrzym’ identyfikowane z etnonimem *Obrin* ‘Awar’, pl. *obri* z «Povesti vremennyx let» (por. M. Vasmer / O. Trubačev: 1971, III: 107-108 gdzie starsza literatura). Jedynie A. Bańkowski (2000, II: 352-353, 407) zakwestionował tę etymologię, m.in. ze względu na *-l-* w *olbrzym* (od XVI w.). Za źródło tego wyrazu uważa on średnio-górno-niemieckie **ober-brīm-*, co zakłada jednak skomplikowany rozwój fonetyczny i oddziela appellativum zachodniosłowiańskie od etnonimu staroruskiego. Mimo wszystko bardziej przekonująca wydaje się tradycyjna etymologia „awarska”. Poprzez język ten mógł dostać się również do zachodniej Słowiańszczyzny staroturecki wyraz *b/pajan* w postaci z nagłosem bezdźwięcznym **pajan-*, co po kontrakcji w IX w. (J. Marvan 1979), dało zachodniosłowiańskie *pān* (w czeskim długość w całym paradygmacie, więc nie wzdłużenie zastępcze), podczas gdy na południu Słowiańszczyzny uogólniono odmiankę z nagłosem dźwięcznym **boean-* > *bān*. Natomiast wyjściowe znaczenie ‘zarządca prowincji, naczelnik grodu, wysoki urzędnik państwowy’ oraz starsze derywaty są podobne w obu dopełniających się areałach językowych.

II. FRAZEOLOGIA, STYLISTYKA

Połączenia frazeologiczne wyrazu *pan* pojawiają się wcześniej niż zredagowane po polsku teksty. Trzy najstarsze spotykamy w dokumentach łacińskich drugiej połowy XIII wieku: (1) *pan* ‘kasztelan’ + przymiotnik na *-ski* od nazwy grodu, zachowany jako tytuł honorowy do końca dawnej Rzeczypospolitej; dwa następne są nazwami urzędników dworu książęcego: (2) *pan bobrowy* i (3) *pan stroże / strożny*. Kolejne tytuły dostojników królewskich spotykamy w XV-XVI wieku: (4) *pan czelny*, (5) *pan stołeczny*, (6) *pan(owie) rady / rada*. Tytułem wojskowym jest wyrażenie (7) *pan chorągiewny*.

1. *Pan* w połączeniu z przymiotnikiem na *-ski* od nazwy grodu jako tytuł kasztelana występuje w dokumentach od XIV wieku: *Pan Syracz-ski* (1393 r.), *Panu Ponsnan-skemu* (1399 r.). W kolejnych stuleciach liczba przykładów rośnie. Według nowszych badań organizacja kasztelanii u Słowian zachodnich została oparta na wzorach karolińskich, a jej początki w Polsce przypisuje się Bolesławowi Chrobremu (SSS, II: 388-390). W łacińskich tekstach średniowiecznych termin (*comes*) *castellanus* występuje od XII wieku (SŁŚP, II: 226). Można więc z dużym prawdopodobieństwem przypuścić, że połączenie „*pan* + przymiotnik relacyjny na *-ski* od nazwy grodu” jako tytuł kasztelana sięga początków państwa polskiego.

Godnym uwagi jest fakt, że struktura gramatyczna tytułu kasztelańskiego przypomina tzw. nazwisko szlacheckie na *-ski*. Jak wykazał J. Matuszewski (1975), powstało ono w XIV-XV w. pod wpływem zachodnim, a innowacją języka polskiego było zastąpienie formacji analitycznej „przimek nobiliarny z (łac.-rom. *de*, niem. *von*) + nazwa posiadłości”, przez przymiotnik relacyjny od tej nazwy na *-ski*. Nie

można więc wykluczyć, że właśnie tytuł kasztelański stał się wzorem strukturalnym dla nazwiska szlacheckiego „(imię właściciela) + toponim *-ski*”, do którego od XV wieku coraz częściej dodaje się *Pan*. Różniły się one od siebie tylko funkcją, dlatego na przykład *Pan Swanthoslaw Kaliski* jest tytułem kasztelana, a *Pan Jan Czepurski* – nazwiskiem szlacheckim (por. SS, VI: 17, 20).

2. *Pan bobrowy* pojawia się w nadaniu Bolesława (Wstydliwego) dla klasztoru cystersów w Wąchocku, wystawionym 11.VI.1275 w Stopnicy. W dokumencie tym książę uwalnia poddanych klasztoru od daniny pobieranej przez urzędnika dworskiego zwanego „dominus castorum dictus vulgo *pan bobrowi*” (MMAe, 1886, IX: 136). Ten sam fragment w zmienionej tylko pisowni *pan bobroui* zostało powtórzone w dokumencie potwierdzającym poprzednie nadanie dla klasztoru, wystawionym 22. I. 1284 w Osieku (ibidem: 158). Jak wynika z dokumentu i innych źródeł, wyrażenie *pan bobrowy* było, zacytowaną w obu dokumentach w polskim brzmieniu, nazwą urzędnika książęcego, który pobierał daninę zwaną w prawie polskim *bobrowe* (SS, I: 117-118).

3. *Pan stroże* vel *strożny* jako nazwa urzędnika książęcego pobierającego daninę o nazwie *strożne* pojawia się w XIII wieku kilkakrotnie. W obu wymienionych wyżej przywilejach z 1275 i 1284 oraz XVI-wiecznej kopii dokumentu z 1276 występuje w kontekście „a domino custodie, qui dicitur vulgo *pan stroze* vel *strozny*”, a w odwróconej kolejności „*stroze pan* vel *strozny*” w przywileju z 1278 zachowanym w odpisie z XVIII wieku (por. SS, VI: 17; VIII: 475). Według «Kroniki wielkopolskiej» Bolesław Chrobry ustanowił w Polsce daninę zwaną *stroża* [strossza], którą od pługa lub radła składano do spichrza królewskiego w postaci jednej miary pszenicy lub owsa (MPH, II: 483 / 1965: 71). W średniowiecznym prawie polskim powinność o nazwie *stroża* lub *strożne* była już opłatą pieniężną (por. SS, VIII: 475), ale z podstawowego znaczenia tego wyrazu wynika, że pierwotnie był to obowiązek *stróżowania* na dworze (książęcym, kasztelańskim). Można więc przyjąć, że również nazwa urzędnika z określeniem jego kompetencji w formie rzeczownika w dopełniaczu: *pan stroże* i za pomocą przymiotnika relacyjnego *pan strożny* jak *pan bobrowy* sięga epoki wczesnopiastowskiej.

4. *Panowie czelni* ‘barones’ XV w. jeden zapis bez kontekstu; XVI w. ‘optimates’ (3 zapisy) w «Biblii» Leopolda i «Kronice» M. Bielskiego: „Gdy król obleczon był, wyszli naprzód z kaplice czterzej *panowie czelni*” (329). Na znaczenie przymiotnika *czelny* rzucają światło XVI-wieczne wyrażenia *panowie czelniejszy* / *czelniejszy panowie* i synonimiczne *przedni(ejszy) panowie* ‘magnates, optimates, principes, proceres’ (SPXVI, XXIII: 122, 124). Nazwa pochodzi od (*na*)*czelnego* miejsca w orszaku władcy, z czasem stała się określeniem *naczelnych* urzędników państwowych.

5. *Stoleczny pan* ‘optimas’, zanotowane jeden raz ok. 1500 roku. Według «Słownika staropolskiego» (VIII: 451) była to nazwa dostojnika świeckiego lub duchownego zasiadającego w radzie królewskiej.

6. *Panowie rady* / *rada*. Termin ten został poświadczony w tekstach polskich z XIV-XV wieku w Koronie, gdzie po śmierci Kazimierza Wielkiego odbywały się

conventiones, w skład których wchodziłi *consilarii regis*: biskupi, wojewodowie i kasztelani. W połowie XV wieku instytucja ta przekształca się w senat, w którym po unii lubelskiej zasiadali duchowni i świeccy dostojnicy Korony i Litwy (S. Kutrzeba 1913, I: 208-211).

7. *Pan chorągiewny*. Wyrażenie jest znane jedynie z «Wiersza o zabiciu Andrzeja Tęczyńskiego»: „*Pana swego wielkiego, chorągiewnego, zabiliście chłopy!*”. Niewiele wiemy o zamordowanym w 1461 roku Andrzeju Tęczyńskim, ale nie był on na pewno kasztelanem (por. A. Gąsiorowski (red.) 1990, IV / 1: 363). Z tekstu pieśni nie wynika, co oznacza *pan chorągiewny*. Ale skądinąd wiadomo, że *pan chorągiewny* ze swej posiadłości wystawiał *chorągiew* wojska (S. Kutrzeba, 1913, II: 61; S. Lazutka, 1973: 119-124). Wyrażenie to pojawia się w fonetyce ruskiej w «Kodeksie Olszewskim»: „wszystkim prałatom, książątom, *panom choruhewnym*, wielmożnym rycerzom, powyższej szlachcie, wszemu pospolstwu i ich poddanym a tuteszniej ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego” (1550 M. T. Lizisowa, 200: 227). Wyrażenie *pan chorągiewny* znajduje odpowiednik w staroczeskim, gdzie oznaczało, jak wynika z przykładów, ‘wolnego od powinności właściciela ziemskiego’: „*Býti svobodným a korauhewnym panem*”; „*Páni korouhevni zemšti*” (J. Gebauer, II: 108), „*pan koruchewny* neb rytieř znamenitý” («Nowy Gebauer», V: 41), skąd zapewne *pan chorohewny* u Reja: „Jeden mowił, iż mało żydow a kapłanow, a k temu też szlachcicow, *chorohewnych* panow” («Figliki», SPXVI, XXIII: 125). Może więc *pan chorągiewny* jest w Koronie, a stąd w Wielkim Księstwie, rezultatem wpływu czeskiego?

Omówione tu połączenia tworzą stałe związki frazeologiczne i mają charakter terminów, stanowią bowiem oficjalne tytuły dostojników państwowych, pierwotnie dworskich (książęcych / królewskich). Najstarsze z nich (1-3), zwłaszcza analityczne określenie ‘kasztelana’, może sięgać epoki wczesnopiastowskiej. Cztery kolejne (4-7) powstały pod koniec średniowiecza, żaden z nich jednak poza uświęconą tradycją nazwą ‘kasztelana’ nie przetrwał XVI wieku. Wszystkie wykazują względem siebie podobieństwo strukturalno-semantyczne: po wyrazie *pan* stoi przymiotnik wskazujący na cechę trwałą. Natomiast w nowszych, luźnych i łączliwych wyrażeniach frazeologicznych, przymiotnik stoi z reguły przed rzeczownikiem: *dobry pan*, *dziedziczny pan* (obok częstszego *pan dziedziczny*) *miły pan*, *ubogi pan*, *wiel(i)ki pan*, *wielmożny pan* (SS, VI: 18-21). Równolegle forma *pan* rozpowszechnia się w XV wieku jako tytuł grzecznościowy przed nowszymi nazwami urzędników staropolskich: *pan chorąży*, *czeńnik*, *łowczy*, *miecznik*, *podkomorze*, *podśędek*, *sędzia*, *starosta*, *stolnik*, *wojewoda* (op. cit. 19) i w takich połączeniach przetrwał do XIX wieku.

Jako zwrot grzecznościowy wyraz *pan* w dawnej Polsce odnosił się głównie do szlachty, ale okazjonalnie mógł być użyty również w stosunku do przedstawicieli niższych stanów, np. „*panie wojcie*, daj mi porządzenie” (SS, VI: 20); „A chłop głową kiwając rzecz do sąsiada: Słyszysz *panie Marcinie*, toć tam była biada” (M. Rej «Figliki», SPXVI, XXIII: 137). Natomiast rozmówcy stanu szlacheckiego zwracali się do siebie *panie-bracie* (przykłady od XVI wieku). Zwrot ten był tak bardzo roz-

powszechniony w dawnej Polsce, że został zapożyczony do sąsiednich języków wschodniosłowiańskich, litewskiego, niemieckiej pruskiej a nawet języka jidysz (por. niżej IV. 1-5).

Wyraz *pan* od najdawniejszych czasów występuje w kontekstach o różnym nacechowaniu stylistycznym. W dawnej polszczyźnie są one na ogół aksjologicznie pozytywne, nie brak jednak określeń negatywnych, jak u Mikołaja Reja *hardzi pani* i zwrot adresatywny *panie czarcie!* (SPXVI, VI: 120, 139). Bogatego materiału w tym względzie dostarczają przysłowia, np. *głupi pan*, *hardy pan*, *lichy pan*, *srogi pan*, *zły pan* (NKP II: 780-808). W XIX wieku negatywne nacechowanie wyrazu *pan* nabiera wymiaru polityczno-obyczajowego. Początków tego procesu należy dopatrywać się w czasach wielkiej rewolucji francuskiej, kiedy to zastąpiono arystokratyczne *monsieur* przez republikańskie *citoyen*. Najstarszym polskim przykładem takiego użycia wyrazu *panowie* ‘szlachta, magnaci’ jest pieśń rewolucyjna Gustawa Ehrenberga «Szlachta w roku 1831»: „O, cześć wam, *panowie*, magnaci, za naszą niewolę, kajdany...”. Literackim echem tej ideologii, a zarazem proroczą zapowiedzią obyczajowości epoki socjalizmu, jest znany fragment «Nie-Boskiej komedii» (1835) Zygmunta Krasińskiego:

MAŻ: Tych lubię – przynajmniej nie wspominają ani o honorze, ani o filozofii – *dobry wieczór pani*.

PRZECHRZTA (cicho): Jw. panie, mów *Obywatelko*, lub *Wolna Kobieta*.

KOBIETA: Cóż znaczą ten tytuł, skąd się wyrwał? – fe – fe cuchniesz starzyzną.

Adresatywne użycie wyrazu *obywatel* rozpowszechnia się w końcu XIX wieku w kręgach lewicowo-partyjnych, zwłaszcza w okresie rewolucji 1905 roku. Nie ominęło nawet w początkowym okresie Legionów Piłsudskiego, por. «Sprawozdanie *Obywatela* Komendanta Głównego Mieczysława wobec oficerów Związków i Drużyn Strzeleckich w Krakowie dnia 1. VI. 1913». Tak zwracali się do niego najbliżsi oficerowie jeszcze po wojnie. Forma *obywatel* (obok *towarzysz*) obowiązywała przez cały okres istnienia PRL. Natomiast zwrot adresatywny *pan* w propagandzie partyjnej był wyśmiewany, jak to utrwalił Andrzej Braun w powieści «Lewanty» (1954: 8):

– *Proszę pana...* zagadnął Markowski. Siedzący spojrział nań z nieukrywaną ironią. – *Panowie* w Londynie kozy pasą... Wy do kogo *obywatelu*? Michał stracił pewność siebie, ale natychmiast usiłował poprawić się. – *Do towarzysza...*

W tytulaturze i korespondencji urzędowej wyraz *pan* był zakazany, o czym przypominał jeszcze w latach 70-tych pewien gorliwy rektor podległym mu pracownikom. Mimo tego zakazu wyraz *pan* pozostawał przez cały ten czas w powszechnym użyciu i nawet Julian Tuwim zwracał się w liście do słynnego kata UB Józefa Różańskiego: *Szanowny i drogi Panie Pułkowniku!* (facsimile listu z 22. IV. 1951, [w] B. Fijałowska, «Borejsza i Różański», Olsztyn 1995: 191).

Rzeczownikom *pan*, *pani* na tle współczesnej sytuacji genderowo-seksistowskiej poświęcił obszernie studium M. Łaziński (2006), opatrując je podtytułem: „Polskie rzeczowniki tytułarne i ich asymetria rodzajowo-płciowa”. Wcześniej w odrębnym artykule zanalizował zwroty typu *pan ksiądz* (M. Łaziński 2000), gdzie

określa ich funkcję jako lekceważącą, cytując osławiony zwrot rabina Menachema Joskowicza z 11. VI. 1999 roku: „Mam prośbę do *Pana Papieża*”, i inne: *pan ksiądz* (m.in. Jerzy Owskiak, Izabella Sierakowska, Kazimiera Szczuka), *pan Glemp* (Jan Krzysztof Bielecki), *pan prałat Jankowski*, *pan Rydzyk*, także w formie wołacza *panie* + nazwisko duchownego: *panie biskupie*, a nawet: *panie Dziwisz*, *panie Gądecki*, *panie Hoser* itp. Pamiętać jednak należy, że w XIX wieku wierni zwracali się do duchownych unickich *Pan Ksiądz* w odróżnieniu do prawosławnego *Batuszka*, nierzadko dla nich nacechowanego negatywnie.

Bogatego materiału dostarczają tytuły utworów literackich. Najstarszym przykładem jest Mikołaja Reja «Krótka rozprawa między trzema osobami, Panem, Wójtem a Plebanem...» (1543), ale w rozbudowanym tytule *Pan ‘szlachcic’* nie jest wyrazem kluczowym. Nieco inaczej rzecz się ma w powieści Ignacego Krasickiego «Pan Podstoli» (1778-1803), gdzie wyraz *pan* jest określeniem honorowym już w XVIII wieku godności urzędowej. Dopiero w tytule «Pan Tadeusz» (1834) pojawia się neutralne określenie grzecznościowe *pan* przed imieniem. Natomiast Juliusz Słowacki, chcąc zapewne uniknąć pomówienia o naśladownictwo tytułu pominął *pan* w «Beniowskim» (1841), choć w tekście Poematu pojawia się już w trzeciej oktawie określenie *pan Beniowski*: „Przez całą młodość *pan Beniowski* bujnie / Za trzech ludzi czuł, a więc żył potrójnie”, podobnie jak *pan Pułaski* i nazwiska konfederatów barskich w «Pamiętkach Soplicy» (1839-1845) Henryka Rzewuskiego. W połączeniu z nazwiskiem lub imieniem wyraz *pan* występuje u Aleksandra Fredry «Pan Geldhab» (1818), «Pan Jowialski» (1832), «Pan Benet» (1859), a później u Elizy Orzeszkowej «Pan Graba» (1872), Józefa Blizińskiego «Pan Damazy» (1878), Henryka Sienkiewicza «Pan Wołodyjowski» (1887-8), Marii Konopnickiej «Pan Balcer w Brazylii» (1910) i wreszcie Zbigniewa Herberta «Pan Cogito» (1974), by wymienić najważniejsze spośród kilkuset (figurujących w katalogach BJ i BN) pozycji książkowych zawierających słowo *pan* w tytule.

III. DERYWATY I NAZWY WŁASNE

W języku literackim i gwarach wyraz *pan* tworzy liczne, zróżnicowane pod względem znaczeniowym, stylistycznym i geograficznym derywaty. Niektóre z nich znajdują odpowiedniki w pozostałych językach i dialektach zachodniosłowiańskich tworząc z nimi wspólne arealy; najstarsze są dziedzictwem epoki przedhistorycznej.

W opracowaniu tym wzięte zostały pod uwagę appellativa osobowe utworzone od wyrazu *pan* oraz te nazwy własne, które rzucają na nie dodatkowe światło (postać fonetyczna, budowa słowotwórcza, frekwencja, chronologia, geografia) z pominięciem typowych formacji nazwiskowych. Poszczególne derywaty zostały omówione według kategorii słowotwórczych: patronimica i feminativa, deminutiva, hipocoristica, a w ich obrębie według gniazd wyrazowych: *panic(z)* – *paniczek* – *paniczki*; *panna* – *panienka* – *panieneczka*; *panaszek* – *panuszek* /-ka – *panyszek* /-ka – *paniszka* itd. W analizie zwrócono uwagę na semantykę, nacechowanie stylistyczne i odniesienie przedmiotowe derywowanych leksemów.

PANIC(Z). Pisownia staropolska nie pozwala ustalić wymowy końcowej spółgłoski, od XVI wieku przeważa zdecydowanie <cz> (SPXVI, XXIII: 153, *panicz* 34x, *panic* 4x), ale w nazwiskach w znacznym zakresie zachowuje się <c>. W języku staropolskim określenie *panic(z)* odnosi się najczęściej do ‘młodego szlachcica’; znacznie rzadziej wyraz ten występuje w czystej funkcji patronimicznej ‘syn *pana*’. W XVI wieku przeważa znaczenie ‘młodzieniec (zwykle rodu szlacheckiego)’, wtórnie ‘ukochany, zalotnik’, a z drugiej strony ‘osoba żyjąca w celibacie’, por. wyrażenie: *panicz czysty* oraz *Niebieski Panicz* – Chrystus. Słownik Lindego jako podstawowe znaczenie podaje ‘syn pański, pan jeszcze młody’. Również w pismach Adama Mickiewicza *panicz* odnosi się zwykle do ‘młodego szlachcica’, a w funkcji onimicznej jest on używany wymiennie z imionami własnymi (*Tadeusz, Hrabia*). W drugiej połowie XIX w. grzecznościowe formy szlacheckie rozpowszechniają się w środowisku mieszczańskim: *pan – pani, panicz – panienka*. W XX w. wyraz *panicz* nabiera odcienia pejoratywno-ironicznego ‘elegan, fircyk, lalus’ (SJP, VI: 72). Natomiast w gwarach *panic(z)* w końcu XIX w. (J. Karłowicz, SGP, IV: 26-27) oznaczał ‘mężczyznę nieżonatego, zwykle młodego’, niekiedy ‘szlachcica’, np. „Jeszcze mogłam być po dziś dzień *panienką*; ja *panienką*, a ty *panicem*” (ibidem, Górny Śląsk). Wyraz *Panic(z)* w funkcji miana osobowego w epoce staropolskiej w zasadzie nie występuje (SSNO jeden niepewny przykład), a dziś w funkcji nazwiska pojawia się głównie na Śląsku (PESEL *Panic* 477: Katowickie 295, Opolskie 92; *Panicz* 774: Opolskie 281, Katowickie 136, Częstochowskie 83), a więc w regionie gdzie nie było polskiej szlachty i wyraz *panic(z)* nie posiadał odniesienia przedmiotowego.

W funkcji patronimicznej *panic* występuje we wszystkich językach zachodniosłowiańskich. W staroczeskim oznacza ‘syna *pana*, władcy, młodzieńca rodu szlacheckiego, (młodego) członka drużyny władcy’, a w tekstach religijnych ‘młodzieńca zachowującego czystość’. To ostatnie znaczenie zachowało się do dziś z odcieniem ironicznym. Natomiast w gwarach, m.in. morawskich, *panic* oznacza ‘młodzieńca, kawalera’, np. „Tancovaly štyry panny, a štyře *panici*” (F. Bartoš 1906: 280). W dawnym języku słowackim (XVII-XVIII w.) określenie *panic* odnosi się głównie do ‘nieżonatego, zwykle młodego mężczyzny, zachowującego niewinność’ (HSSJ, III: 462); dziś znaczenie to dominuje, ale jak w czeskim z odcieniem ironicznym. Formacja *paniček*, odpowiadająca strukturalnie polskiemu *paniczek*, została poświadczona w języku czeskim (PSJČ, IV / 1: 62, w powieściach historycznych A. Jiráska).

W języku górnołużyckim wyraz **panic* zachował się tylko w nazwach miejscowych, np. *Panschwitz* < **Pančicy* (H. Schuster-Šewc, HEWS, XIV: 1039) w regionie Kamenz. Natomiast staro-dolno-łużycka forma *paniczowe* [panicowje] u Jakubicy (Mt. XIX, 12) może być polonizmem. Formacja ta poświadczona została również w połabsko-pomorskich nazwach miejscowych: *Paniz* (1194 r.), *Panitz* (1230 r.) w Meklemburgii (M. Jeżowa 1962: 33). W oparciu o powyższą dokumentację można formację *panic* < **panitjo-* traktować jako zachodniosłowiańskie patronimicum od wyrazu **panъ*.

W języku polskim od wyrazu *panic(z)* utworzono dwa derywaty: *paniczek* i *paniczyk*, w których dominuje odcień pejoratywno-ironiczny; spotykamy też formacje nazwiskowe: *Paniczak* i *Paniczko*.

PANICZEK. W znaczeniu ‘młodzieniec rodu szlacheckiego’ pojawia się w epoce staropolskiej (dwa zapisy), później z odcieniem ironicznym, np. „Gdy sobie twarz wymuszcze *paniczek* łaskawy” (SPXVI, XXIII: 153, B. Paprocki), „Do serca wkradł się *paniczek* warszawski” (SJP, VI: 72, F. Zabłocki). Natomiast w gwarach *paniczek* odnosi się głównie do ‘nieżonatego młodego mężczyzny’ (J. Karłowicz, SGP, IV: 24; B. Sychta, SGK, IV: 24 *pańičk*, też ironicznie). W funkcji nazwiska podobnie jak *Panic(z)* występuje się głównie na Śląsku (PESEL 122: Katowickie 90, Opolskie 20).

PANICZYK. Pojawia się w XVIII w. z odcieniem ironicznym (S. B. Linde, IV: 36, Teatr). U Mickiewicza posiada nacechowanie wyraźnie pejoratywne: „Zaraz do tronu zrodzony *paniczyk* ma [...] za zabawkę szabelkę i biczyk” («Dziady III», Przegląd wojska: 178-180); „Gdy raptem *paniczyki* młode z cudzych krajów wtargnęły do nas hordą gorszą od Nogajów” («Pan Tadeusz», I: 417-418).

PANICZAK. Formacja ta w funkcji nazwiska występuje śladowo (PESEL 5 zapisów).

PANICZKO. Jako nazwisko spotyka się głównie na Podlasiu (PESEL 176: Białostockie 121, Łomżyńskie 18, Suwalskie 17), jest więc pochodzenia białoruskiego.

PANI. Wyraz *pani* zawiera rzadkie zakończenie w rzeczownikach rodzaju żeńskiego -i (por. scs. *aldii* ‘łódź’, *alnii* ‘łania’), wykazujące pewną produktywność na gruncie zachodniosłowiańskim w połączeniu z formantem -yni. Wzorem dla *pani* mogły być bliskie znaczeniowo **bogyni*, **kńęyni* > *ksieni*, **gospodyni*, zawierające sekwencję fonetyczną [-n-i]. Rozwój znaczeniowy leksemu *pani* jest mutatis mutandis paralny do *pan* ‘żona *pana*: kasztelana, wielmoży, szlachcica’, a z drugiej strony: ‘gospodyni, królowa, Matka Boska’. Od XVI w. *pani* może być użyta jako forma grzecznościowa wobec obcej kobiety nie tylko zamężnej, a w XX w. z odpowiednią przydawką honoratywną staje się składnikiem tytułu zawodowego kobiety.

PANNA. Została utworzona od *pani* za pomocą przyrostka „matronimicznego” -*na*, podobnie jak odziedziczone z epoki prasłowiańskiej *księżna* (pierwotnie ‘córka księcia’, por. rosyjskie *knjaźna*) i staropolskie *krolewna*. Wyraz *panna* oznaczał pierwotnie ‘(niezamężną) córkę *pana*’. Z czasem rozwinęło się znaczenie ‘młoda kobieta wysokiego rodu, szlachcianka’, a z drugiej strony ‘oblubienica; dziewczica (por. *panna czysta; panieński, panieństwo*); NMP’. W gwarach wyraz *panna* może przybierać nowe znaczenia na zasadzie podobieństwa (kształty, kolory, zachowanie) jako nazwy różnych kwiatów, owoców, grzybów, owadów itp. Podobnie w języku czeskim, gdzie zachowuje się dawne znaczenie ‘dziewica’, por. też słowackie *Panna Orleńska* (SSJ, III: 20).

PANIENKA, PANIENECZKA. Obie formacje pojawiają się w XVI wieku w podstawowym znaczeniu ‘bardzo młoda panna, dziewczynka’, jako derywat hipokorystyczny od *panna* ze wskazaniem na młodość, szlacheckie pochodzenie i nie-

winność, por. *panieneczka czysta, Święta Panienska*. Podobny rozwój miał miejsce w języku czeskim, gdzie dawne ‘dziewica; młoda, miła panna’ (SČS, XV: 44) zmieniło się w dzisiejsze ‘dziewczynka’, wtórnie ‘laleczka, kukielka’ oraz nazwa kilku roślin. W słowackim jest to wyraz rzadki, pojawiający się głównie w wyrażeniach *krásna / švárna panenka*. W obu językach jak w polskim odnosi się do NMP – *Panienka Maria*.

PANICZKA. Występuje tylko w polszczyźnie gwarowej. Formacja ta została utworzona za pomocą przyrostka deminutywnego *-iczka* (A. Zaręba 1988: 411-415) od *pani* według proporcji: *siostra –siostrzyczka, dusza –duszyczka*. Posiada silne nacechowanie ekspresywne; w zapisach gwarowych z końca XIX w. oznacza ‘żonę *pana*; gospodynię we dworze’ oraz ‘młodą (zamężną lub nie) kobietę wiejską’. P r z y k ł a d y: „Dajże, Panie Boże, żeby się zdarzyła [pszenica], iżby nas *paniczka* na żniwo prosiła”; „Jużcić *paniczka* kluczykami szczyrka”, a z drugiej strony „Ja kawaler z *paniczkami*, a ty wdowa z dzieciątkami” (J. Karłowicz SGP, IV: 27). Dziś w Małopolsce występuje głównie z odcieniem pejoratywno-ironicznym; według informacji J. Kobylińskiej w okolicach Mszany oznacza elegantkę wiejską (ubiór, sposób chodzenia, zachowanie); podobnie na Podhalu: „Nale beli i *panockowie* i *panicki*, co *panów* i *panie* strugali nadaremno” (ustnie: G. Szmiełik).

Wyraz *paniczka* występuje głównie na Wileńszczyźnie oraz w Polsce południowej, tworząc tu wspólny areał z językiem czeskim oraz słowackim, gdzie w starszych tekstach (XVII-XIX w.) zachowały się znaczenia: ‘młoda kobieta, panna z dobrego rodu, zakłeta księżniczka’ (HSSJ, III: 462). Formacja *panička* pojawia się w staroczeskim (1 przykład): „Budú li *panie* veliké hrdé, kteréž *panyczky* u nich bývají” (SČS, XV: 48), a dziś oznacza ‘młodą mężatkę’ w gwarach ‘żonę’ oraz jak w Małopolsce z odcieniem ironicznym ‘paniusię, damulę’. Geografia i wyjściowe znaczenie tego wyrazu ‘ktoś niższy pozycją społeczną od *pani*’ (por. przykład staroczeski oraz opozycję znaczeniową *pan –panek*) przemawia za jego dawnością, zastanawia jednak późna gwarowa na gruncie polskim dokumentacja.

PANEK / PANKO; PANECZEK / PANECZKO. Wprawdzie w «Słowniku staropolskim» nie figuruje hasło *panek*, ale leksem ten został zapisany w szeregu *włodika panek* (SS, X: 253). Z badań historyków (O. Balzer 1911; Z. Wojciechowski 1948) wynika, że oba te terminy oraz bliski im znaczeniowo *panosza* w Polsce piastowskiej odnosiły się do drobnej szlachty (zwykle bez herbu i ziemi), która pod koniec XV wieku zniknęła jako odrębny stan, przechodząc do szlachty lub chłopów. Proces ten widoczny jest w staropolskim imiennictwie osobowym, gdzie miano *Pan(i)ek* (miękkosć [ń] może pod wpływem *Paniec*) noszą przedstawiciele różnych grup społecznych. Odmianka *Panko, Pańko* pojawia się najczęściej na Rusi Czerwonej. P r z y k ł a d y: *Laboriosi Panyko* [Pańko] alias *Panyecz*; *Pane[l]k* kmeto de Sandouice; *Panek* hered(em) de Mirzeyewo; *Nobil(i)* [...] *Panko*; *Alberto Panyek* dicto, opidano Warcensi (SSNO, IV: 184-185).

W XVI wieku appellativum *panek* nabiera odcienia pejoratywno-ironicznego, por. dialog: „Szołtys: Nie miej za złe, *panku mój*, żem cię tak przywitał [...] Klecha: Patrże tego szołtysa, jak sobie duruje, *pankiem* mię *swym* nazywa” (SPXVI, XXIII:

142). Podobnie rzecz się ma w stuleciach następnych, również w języku Adama Mickiewicza (SJAM, VI: 35). Jedynym wyjątkiem jest użyte w «Panu Tadeuszu» (I: 41) wyrażenie *młody panek* z nacechowaniem dodatnim. Wprawdzie jego w tym miejscu obecność mogła być podyktowana potrzebą rymu do *ganek*, ale nasuwa się podejrzenie, że odcień ten pojawił się tu pod wpływem białoruskiej formy hipokorystyczno-grzecnościowej *panok*. W każdym razie jest to jedyny znany mi z literatury polskiej od XVI do XX w. przykład użycia wyrazu *panek* w kontekście pozytywnym. U późniejszych pisarzy posiada on wyraźne nacechowanie ironiczno-pogardliwe, zachowane do dziś (SJP, VI: 68; PSWP, XXVII: 315).

W gwarach wyraz *panek* pojawia się rzadko na ogół z zabarwieniem pejoratywnym, a poza tym w znaczeniu przenośnym np. „Śtérech *panków* pod jednom cápkom stojom” [zagadka o nogach u stołu] (J. Karłowicz, SGP, IV: 24). Natomiast deminutiva drugiego stopnia *pan-ecz-ek*, *pan-ecz-ko* pełnią funkcję hipokorystyczną, np. „Jakie łóžeczko miało *Paneczko*” (ibidem). Formacja ta pojawia się również w derywatach nazwiskowych pochodzenia zachodnioruskiego: *Paneczko* – ukraińskiego (PESEL 5: Olsztyńskie 15, Zamojskie 8), *Panieczko* – białoruskiego (PESEL 42: Elbląskie 11, Toruńskie 10, Gdańskie 8). Natomiast derywat w formie rodzaju męskiego *paneczek* w gwarach i w antroponimii pojawia się śladowo. Nazwisko *Panek* jest rozpowszechnione na południu Polski (PESEL 11.138: Katowickie 1.096, Krakowskie 582, Tarnowskie 649, Rzeszowskie 590, Tarnobrzeskie 508).

Drugim ośrodkiem jego rozpowszechnienia jest Pomorze, gdzie posiada bogatą dokumentację współczesną i historyczną. Jak stwierdza B. Sychta (SGK, IV, 20), *pónk*, gen. *panka* to ‘gospodarz, najczęściej pochodzenia szlacheckiego zwłaszcza na południu Kaszub, posiadający większe gospodarstwo i mieszkający we dworku, zwykle w pewnym oddaleniu od reszty wsi’. Wyraz ten w funkcji apelatywnej (w różnych odmiankach fonetycznych) występuje również na obszarze Gochów, Zaborów i Kociewia. W funkcji przymiotnika dzierżawczego spotykamy formę *pónkòv*, bogato udokumentowaną w toponimii pomorsko-połabskiej. Jak wykazał E. Breza (1986: 162-163) w swych studiach nad przydomkami szlachty pomorskiej, w XVI-XVIII wiekach istniało w rejonie bytowsko-lęborskim skupienie nazwisk zapisywanych jako *Pancke*, *Pahnke*, *Pahncke*, a wcześniej w okresie panowania krzyżackiego szlachtę tamtejszą nazywana *Pahnen*, zaś jej dobra *Panen-güter*. W kartotece «Słownika nazw terenowych Pomorza Zachodniego» znajduje się kilkanaście zapisów od podstawy **panъk-*: *Pank-* 3x, *Pank-ov-* 6x, *Pank-en-* 7x (informacja listowna E. Rzetelskiej-Feleszko).

Toponimy od podstawy **panъk-ov-* występują również na obszarze połabskim: por. *Pankow* (r. 1311 dzielnica Berlina, terytorium plemienne Stodoran); *Pankowiz* (r. 1171 koło Vismaru, terytorium Obodrytów; M. Jeżowa 1962: 36). Zachowane do dziś na południu Kaszub realia językowo-gospodarcze dotyczące *Panków*, wydają się być dziedzictwem stanu przedhistorycznego na obszarze pomorsko-połabskim, gdzie z powodu zwierzchnictwa brandenbursko-krzyżackiego nie powstała rodzima warstwa szlachecka. Zapewne podobne stosunki panowały na Łużycach, gdzie rozpowszechnione są nazwiska *Pank*, *Panke*, *Pänke*; w języku dolnołużyckim zacho-

wało się appellativum *pank, panko* ‘młody szlachcic’ (E. Muka SDR, II: 16, III: 80; H. Schuster-Šewc HEWS, XIV: 1039).

Natomiast w języku staroczeskim, podobnie jak od XVI wieku w polskim, wyraz *panek* posiadał w zasadzie nacechowanie negatywne, np. „Stydiece se [rodiče], aby v světě nebyl [syn] malým *pankem*”, por. antonimy *panek světa – pán nebeský*, szereg *panek* aneb *panoška*. Jedynie żona do (umierającego) męża mogła powiedzieć ze współczuciem: „*Panku*, mysl o sobě spieše, aby sě mohl zpoviedati” (SČS, XV: 44). Zanotowano też miano osobowe *Panek* oraz toponim *Pánkov*. Dziś jako appellativum *panek* w czeskim nie występuje. Natomiast w języku słowackim spotykamy odmiankę *panko* (jak w Polsce na pograniczu ruskim), który pierwotnie miał nacechowanie dodatnie, por. zwroty: *mladý páňko, milostivý páňko*; wobec księdza: *velebný páňko*. Dziś jednak przeważa odcień pejoratywny, np. „chudučký, drobný, oholený a plešivý, asi 50-ročný *páňko*” (SSJ, III: 20).

W języku polskim w XVIII-XIX w. wyraz *panek* pojawia się w kilku złożeniach: *pół-panek, pod-panek* i *niedo-panek*, np. „Mam ja tu *pod panem* jeszcze mieć *panków* i *półpanków*” (Linde, IV: 32, Teatr), „Gdzieniegdzie jakiś zamożniejszy *pół-panek*, jak szczur w gronie drobnych myszy, imponuje drobniejszej szlachcie” (SJP, VI: 1377, W. Syrokomla); w okolicach Tykocina: ‘posiadacz kilku włók ziemi, człowiek pośredniej zamożności’ (Z. Gloger 1893), na Kaszubach: *półpank* ‘niby szlachcic niby gbur; szlachcic zubożały’ (J. Karłowicz, SGP, IV: 332); „Był to *pod-panek*, z dumą i próżnością swej klasie właściwą” (SJP, VI: 693).

PANAK, PANACZEK. Świadectwem appellativum *panak* na gruncie polskim jest nazwisko *Panak*, derywat *panaczek* oraz odnotowane w „Indeksie SGP” hasło *panak*. Jak wiadomo (W. Taszycki, 1933), przyrostek *-ak* jest rozpowszechniony w funkcji strukturalno-deminutywnej w Polsce północnej, a nazwisko *Panak* dziś jest najczęstsze na lewobrzeżnym Mazowszu (PESEL 289: Skierniewickie 152, Łódzkie 39, Warszawskie 29). Staropolskie zapisy tego miana osobowego odnoszą się do mieszczan: Nicolaus *Panak* – consul civitatis Kazimirie (trzykrotnie, XV w.); domus [...] Jacobi *Panak* (SSNO, IV: 183). W zabytkach staroczeskich wyraz *panák* nie został poświadczony. We współczesnym języku jest to pogardliwe określenie (młodego) mężczyzny: ‘fircyk, paniczyk’, a wtórnie: ‘kukła, chochoł, strach na wróble, snopek lnu, figura w kartach, kwatereka wódki’ (PSJČ, IV / 1: 51-52). W podobnych znaczeniach wyraz ten występuje w języku słowackim (SSJ, III: 17), a w łużyckim tylko jako nazwisko *Panak, Panach* (E. Muka, SDR, III: 80; H. Schuster-Šewc, HEWS, XIV: 1039).

W języku polskimi hipokorystyczne *panáček* [panocek] występuje w gwarach, głównie na terenie Małopolski południowej, Śląska i Wielkopolski. Jako zwrot adresatywny stosuje się go wobec starszych, godnych szacunku włościan; rzadziej ironicznie do przybyszów z miasta; dawniej tworzył opozycję znaczeniową w stosunku do *pana* – szlachcica, por. „Nie pódé za *pana*, tylko za *panocka*” (J. Karłowicz, SGP, IV: 24). Również w gwarach czeskich wyraz *panáček* posiada nacechowanie pozytywne; na Morawach jest określeniem grzecznościowym księdza (F. Bartoš, 1906: 279). Z odcieniem ekspresywnym został poświadczony w dawnym

języku słowackim, np. „Luther, Cwinkl, Kalwin a ginj gim podobnj ewangeličtj *panáčkowé*” (XVIII w. HSS, IV: 460). Najczęściej jednak wyraz ten w funkcji deminutywnej odnosił się do ‘(małego) pańskie dziecko’, a jako hipocoristicum do ‘ukochanego mężczyzny’, np. „Ach můj milý *panáčku* a małżele verný” (XVII w.).

Późna dokumentacja appellativum *panak* i niejasne znaczenie wyjściowe wobec produktywności i strukturalnego charakteru formantu *-ak* przemawia za jego paralelnym powstaniem na gruncie poszczególnych języków zachodniosłowiańskich. Zwraca natomiast uwagę wspólny areal pdz.polsko-morawsko-słowacki derywatu *panaczek* z jego funkcją hipokorystyczno-grzecznościową w odniesieniu do kogoś, kto nie jest w pełni panem, ale ma coś z nim wspólnego (poważny gospodarz, duchowny, dziecko pańskie).

PANIK, PANOWNIK. Wyraz *panik* funkcji miana osobowego został zapisany dwukrotnie w epoce staropolskiej: *Panik-a* (1202, Śląsk, gen. sg.), *Panik* (1470-80, SSNO, IV: 185, Małopolska); dziś jako nazwisko występuje śladowo (PESEL 2: Katowickie I, Koszalińskie I). Jako appellativum odnotowany został w „Indeksie SGP”. W funkcji deminutywno-hipokorystycznej *panik* pojawia się jako archaizm w folklorze łużyckim, np. „Jechał *panik* do Dolan” (informacja ustna: H. Schuster-Šewc; por. też E. Muka, SDR, II: 16).

Natomiast formacja *panownik* ‘władca’, poświadczona w kaszubskim (J. Kasprowicz, SGP, IV: 28, Ramuń), staro-dolno-łużyckim (E. Muka, SDR, II: 17, Jakubica), (staro)czeskim oraz słowackim (XVIII w. też feminina *panovnica*, *panovníčka*) została utworzona od podstawy czasownikowej *panow-ać* pod wpływem języka niemieckiego według proporcji: *Herr* – *herrschen* – *Herrscher* ‘władca’ = *pan* – *panować* – *panownik*; prawdopodobnie niezależnie od siebie w poszczególnych językach (w słowackim pod wpływem czeskim?).

PANIEC. Jak wynika z badań B. Lindert (1967), formant *-ec* występuje w większości języków słowiańskich poza obszarem polskim. W funkcji patronimicznej appellativum *pańc* spotykamy w kaszubszczyźnie w odniesieniu do ‘syna’ lub ‘potomka szlachcica’ a dziś głównie do ‘wytwornego kawalera’. B. Sychta (SGK, IV: 23) odnotowuje w Kępie Swarzewskiej odpowiednie hipocoristicum *pańck*, którego prototyp prasłowiański miałby (gdyby istniał) postać **pan-ьk-ьkь*. Za rodzimością formacji *paniec* w dialektach Polski lądowej może przemawiać geografia nazwiska *Paniec* (PESEL 92: Tarnobrzeskie 25, Radomskie 15, Kieleckie 11, Warszawskie 8 wobec Gdańskiego 10) i zapis w „Indeksie SGP”. W epoce staropolskiej jako miano osobowe z określeniem „laboriosus” zostało poświadczone na Rusi Czerwonej (SSNO, IV: 185). Z języka staroczeskiego pochodzi jeden zapis miana osobowego *Panec* (SČS, IV: 43). W odróżnieniu od innych derywatów od podstawy *pan* wyraz *paniec* jest to formacja rzadką; jeśli odziedziczona, to pierwotnie patronimiczno-deminutywna.

PANIE, PANIĄTKO, PANIĄTECZKO. Zgodnie ze znaczeniem kategoryalnym klasy na *-nt-* rzeczownik *panię* odnosi się do dzieci (obojga płci); wtórnie także dorosłych potomków *pana*, a nawet jego samego, np. w «Legendzie o św. Aleksym»: „w Rzymie jedno *panią* było [...] Eufamijan jemu dziano, wielkiemu temu

panu”; por. też miana osobowe: Stanislaus de Cracouia alias *Panyq*; Ian filius *Pan-anthe*; patronimicum oddeminutywne *Pan-ięc-ic*; heraldyczne „de nido sive domo *Panyqczqtha*” (SSNO, IV: 185).

Deminutivum drugiego stopnia *pan-iqt-ko* pojawia się w XVI wieku, zwykle z odcieniem dodatnim jako ‘młodzieniec z pańskiego rodu’, np. „Sprzeciwią sie *paniqtko* bogatszemu *panu*, a ziemianin *panięciu* nad sie bogatszemu”(SPXVI, XXIII: 152). W XIX-wiecznych kolędach spotykamy deminutivum trzeciego stopnia *Pan-iqt-ecz-ko*. Natomiast gwarowe *panię* J. Karłowicz (SGP, IV: 27) interpretuje jako ‘panicz, kawaler’(kontekst niejasny).

W języku staroczeskim zostało poświęcone miano osobowe *Pañata* (pluralis?), hipokorystyczne *pañátko* = pol. *paniqtko* oraz *páncě* ‘pan, władca’ powstałe zapewne z kontaminacji **paně* z *panec*. W języku nowoczesnym *pañátko* oznacza ‘młodzika, podrostka’. We współczesnym języku słowackim formy *páña* (gen. sg. *páñaťa*), *páňča* są nazwami pejoratywnymi dzieci pańskich, a funkcję hipokorystyczną pełnią deminutiva drugiego stopnia *páňátko*, *páňčako*. Na podstawie powyższego można uznać deminutivum **paně* za innowację zachodniosłowiańską; również hipocoristicum **paněťko* mogło powstać w epoce przedhistorycznej.

PANOSZA. Losy tego wyrazu na tle zachodniosłowiańskim omówił skrupulatnie A. Siudut (1953: 318-325). Punktem wyjścia jego rozważań stało się zacytowane w łacińskim tekście A. F. Modrzewskiego (1551) polskie przysłowie: „lepssy rycerz niż *panossa*”, które C. Bazylka (1577) zinterpretował, „że zaniejszy jest stan rycerzá niż *prostego sláchcica*”. Na podstawie analizy innych przykładów z XVI w., autor doszedł do wniosku, że jest to pozostałość średniowiecznego znaczenia tego leksemu ‘sługa, domownik, członek orszaku zamożnego szlachcica (*pana*)’, łac. *cliens*, *domi(ni)cellus*, por. wyrażenia *prosty / ubogi panosza*, łac. *nobilis inferior / simplex / minor*. W wyniku przemian społecznych warstwa *panoszków* w końcu XV w. przestała w Polsce istnieć, a pozbawiony odniesienia przedmiotowego wyraz zaczął w tekstach literackich XVI w. oznaczać ‘człowieka wysokiego stanu’, por. *szczytny panosza* (Bartłomiej z Bydgoszczy), «*Panosza* – to jest wysławienie panów i paniąt ruskich» (tytuł dzieła B. Paprockiego, 1575); z odcieniem krytycznym: „rzadki *panosza* bez jedwabiów [...]” (P. Skarga «Kazania sejmowe»). Z XVII wieku Słownik Lindego podaje znaczenie ‘hardy bogacz’(F. Birkowski). Nacechowanie negatywne posiada już w XVI w. derywat czasownikowy *panoszyć* (*się*), także z prefiksem *s-*, *ws-* ‘wzbogacać się, dodawać (sobie) znaczenia, postępować w sposób zachłanny’. Formacja ta w częściowo zmienionym znaczeniu zachowała się do dziś, podczas gdy rzeczownik *panosza* wyszedł z użycia w XVII wieku.

Jako staropolskie miano osobowe, obok omówionego tu *Panoszy*, występuje forma rodzaju męskiego *Panosz* (SSNO, IV: 186, jeden zapis) znajdująca odpowiednik w języku czeskim. W funkcji tej pojawia się też deminutivum *panoszka*: „*Vernaculus panoska* aut *sluga*” (SS, VI: 31). Spośród sześciu zapisów tej formacji w dwóch przypadkach jest to przezwisko szlachcica: „*Martinus*, filius Stanisłai dicti *Panoszka* de Mentow”; „*Nobilis Andreas Caczkowski* dictus *Panoska*”(SSNO, ibi-

dem). Nazwiska *Panosz*, *Panosza* dotrwały śladowo do końca XX w. (PESEL 0); dziś jedynym świadectwem jest w zgermanizowanej pisowni forma *Panoscha* (PESEL: Katowickie 3x).

Natomiast na gruncie staroczeskim wyraz *panošē* wykazuje niezwykłą produktywność. W XIV-XV w. oznacza m.in. 'niższego szlachcica, zbrojnego sługę, giermka, pazia, młodzieńca' i występuje w licznych derywatach: *panošic* 'syn panoszy', *panošinka* 'żona', deminutivum *panoška* = st.pol. *panoszka*. W języku współczesnym i w słowackim uogólniona została nieznana w staroczeskim forma *panoš* 'sługa szlachecki, giermek, paż'. To ostatnie znaczenie spotykamy w górnołużyckim *panoš* i słoweńskim *panož* – oba zapożyczone z języka czeskiego (A. Siudut, ibidem). W języku słowackim w XV w. dwukrotnie zanotowano wyrażenie w postaci rodzimej *słowutne panossa* i w czeskiej transpozycji *slovútný panosse* (F. Ryšánek, 1954: 410-411). Ze względu na zestawione wyżej fakty oraz obecność appellativum *panosza* w rotach staropolskich należy ten wyraz (i grupę społeczną w epoce piastowskiej) uznać za rodzimy, a nie pożyczkę czeską, i traktować jako wspólne dziedzictwo epoki przedpaństwowej.

W gwarach polskich spotykamy serię derywatów drugiego stopnia utworzonych od wyrazu *pan* za pomocą sufiksów z podstawowym *-sz-*, do którego dodano zdrabniające *-ek / -ka*. Powstałe w ten sposób formacje *panaszek*, *panuszek*, *panyszek* – *panuszka*, *panyszka*, *paniszka* wobec braku podstawowych **panasz*, **panusz*, **panysz*, **panisz* posiadają z opisowego punktu widzenia formanty *-aszek*, *-uszek / -uszka*, *-yszek / -yszka*, *-iszka*, które w gwarach, nie różniąc się od siebie funkcją, tworzą różnego rodzaju areale.

PANASZEK. Formant *-aszek* w funkcji deminutywnej jest rozpowszechniony w południowej i zachodniej Polsce (W. Cyran, 1977: 103). Wyraz *panaszek* [panosek] został udokumentowany w słowniku Karłowicza z różnych części Małopolski (Beskidy, Krakowskie, Kieleckie), dziś jest już archaizmem. W funkcji nazwiska pojawia się głównie na pograniczu Małopolski, Śląska i Wielkopolski (PESEL 86: Sieradzkie 34x, Częstochowskie 18x, Katowickie 10x).

PANUSZEK / PANUSZKA. Formant *-uszek / -uszka / -uszko* W. Cyran (1977: 58-59) uważa za północnopolski. Derywat *panuszek* cytuje za J. Karłowiczem (SGP, IV: 24, 26), u którego spotykamy kaszubskie [panúszk] i femininum [panúszka] 'panna' zaczerpnięte z Hilferdinga, Pobłockiego i Ramuła, nie ma więc pewności, czy chodzi tu o etymologiczne [ũ], czy też kontynuant pozostałych wysokich samogłosek krótkich. Na możliwość istnienia w przeszłości appellativum *panuszek* w języku polskim wskazują nazwiska *Panuszko* (PESEL 27: Suwalskie 19), pośrednio *Panuszewski* (PESEL 74: Ostrołęckie 25, Skierniewickie 19) oraz domniemana podstawa derywacji **pan-usz-*, o ile reprezentuje ją nazwisko *Panusz* (PESEL 253: Opolskie 208).

PANYSZEK / PANYSZKA. Formant *-yszek / -yszka / -yszko*, jak wykazała M. Karplukówna (1968: 147-154), jest rozpowszechniony na Pomorzu i w Wielkopolsce wraz z Kujawami, Łęczyckiem, Sieradzkim oraz w języku dolnołużyckim (K. Dejna, 1972: mapa 48), a poza tym na Rusi. Jak zauważa autorka, tworzy on

głównie nazwy przedmiotów małych, znacznie rzadziej osób, np. *chłopyszek*, *parobyszek* i pochodzący z Kaszub *panyszk* (bez wskazania źródła). Podstawa derywacji **panysz* oraz kilka formacji dalszych formacji zostały poświadczone w nazwiskach *Panysz*, *Panyszek*, *Panyszka*, *Panyszak* (PESEL, śladowo).

PANĚŠK / PANĚŠKA. Według dokumentacji B. Sychty (SGK, IV: 23) obie formacje w przeszłości posiadały znaczenie: *paněšk* 'gospodarz domu; pan (jako forma grzecznościowa)', *paněška* 'córka' rzadziej 'żona szlachcica; pani (w sensie grzecznościowym)'. Obecnie żywa jest tylko forma *paněška* jako określenie głównej postaci pochodzącej z wigilijnego przynoszącej dary, zaś w liczbie mnogiej *paněški* odnoszą się do całego orszaku przebierańców zwierzęcych towarzyszących *paněšce*. Być może obrzęd ten jest jakąś pozostałością pierwotnych wierzeń (por. bałtyckie demony kobiece życzliwe ludziom, jak litewska *laūmė*), o ile nie jest to późny wpływ germański. Pierwotne brzmienie tej formacji nie jest pewne ze względu na różne możliwości pochodzenia [ĕ], które może kontynuować dawne [ū], [ÿ], [i]. Jednakże geografia formantu *-yszek/-yszka/-yszko* przemawia za tym, że *paněšk / paněška* są kaszubskimi odpowiednikami fonetycznymi północno-zachodnio-polskich *panyszek / panyszka*.

PANISZKA. Odnotowana w „Indeksie SGP” *paniszka* i poświadczone śladowo (PESEL 0) nazwisko *Paniszko* są jedynym świadectwem tej formacji, choć derywaty na *-isz* i przyrostek *-iszek/-iszka/-iszko* zostały poświadczone na gruncie polskim.

PANOCH(A), PANIOCHA; PAN(I)UCH(N)A, PANICHA. Formacja *Panoch* w funkcji miana osobowego została zanotowana w początku XIII w. (1210, SSNO, IV: 186). Nieco późniejsza, ale częstsza jest odmianka *Panocha* (ibidem, 5 zapisów z XIV-XV w. miana kmieci i mieszczan). Obie formy w funkcji nazwiska zachowały się w nazwiskach do dziś: *Panoch* (PESEL 16: Katowickie 15), *Panocha* (PESEL 96, głównie na południu Polski). Znane są też jako miana osobowe w staroczeskim (SČS, XV: 50), co skłania do hipotezy, że antroponim **Panoχ(a)* paralelny do appellativum **panoš(a)*, oba z nacechowaniem pejoratywnym, są wspólną innowacją z epoki przedhistorycznej.

Nowszego, ale również ekspresywnego pochodzenia, są formacje gwarowe na *-uch- /' -uch-*: *panuch*, *paniucha*; z przymiotnikowym *-n-*: *pan(i)uchna*, *paniuchno*; *paniczuchna* oraz śląskie *panuchniczka* (por. formant *-chny/-chna /-chno*; W. Cyran 1977: 55, 106-107). Jak zauważa J. Karłowicz (SGP, IV: 26), forma *panuchna* odnosiła się do zamężnych, godnych szacunku kobiet. „Indeks SGP” notuje *paniocha* oraz zapewne wschodnie *panicha*. W funkcji nazwiska zostały poświadczone: *Panioch*, *Pan(i)uch*, *Panicha*, *Paniechno* oraz *Pan(i)uchno* (PESEL 29), to ostatnie głównie w Polsce centralno-północnej, podobnie jak *paniuchna*.

PAŃCIO / PAŃCIA, PAN(I)UŃCIA. Wyrazy *pańcio*, *pańcia*, *pan(n)uńcia* notuje Z. Kurzowa (1985: 118) w polszczyźnie lwowskiej w funkcji hipokorystycznej. Spośród nich forma *pańcia* ma dziś zasięg ogólnopolski ale nacechowanie ujemne, żartobliwie ironiczne (PSWP, XXVII: 344). Formacja *pan(i)uńcia* pojawia się w 2. połowie XIX w. z odcieniem poufale spieszczającym (SJP, VI: 75), a w gwarach

polskich okolic Lwowa *pan(i)uńcie* to były „takie krasne kobiety, które czyhają, by porwać dziecię z łona jeszcze matki” (J. Karłowicz, SGP, IV: 26). Wyraz *pań-cia* zawiera przyrostek *-cia*, który w języku potocznym i gwarach tworzy deminutiva o funkcji spieszczającej, np. *córcia*, *kumcia*, *krówcia* (W. Cyran 1977: 50). Natomiast *pan-(i)uń-cia* jest deminutivum drugiego stopnia, w którym *-cia* dodano do nie zaświadczonego **pan-(i)unia*. Formanty z podstawowym *-ć-* spotykamy w nazwiskach *Pańcio*, *Pańciak*, *Pańcik*, *Pańcikiewicz* (PESEL, po kilka zapisów).

PAN(I)UŚ / PAN(I)USIA, PANIŚ / PANISIA; PAN(I)USIEK / PANIUŚKA; PANOSI(E)CZEK / PANIUSIECZKA. Są to formacje nowszego (brak nazwisk), kolokwialnego pochodzenia głównie z zabarwieniem spieszczającym, niekiedy żartobliwie-ironicznym. W gwarach nie tworzą wyraźnej geografii. Godne uwagi jest konsekwentne różnicowanie rodzajowe i trzypięniowy system hipokorystyczny: (1) *-ś-*, (2) *-ś-k-*, (3) *-ś-cz-k-*.

PANULO / PANULA; PANULEK / PAN(I)ULKA, PANILEK / PANILKA; PANULECZEK / PANIULECZKA. Zwraca uwagę paralelizm do formacji z sufiksalem *-ś-*: samogłoska sufiksalna *-u-/-'u-* (*-i-* ograniczone do jednej pary), różnicowanie rodzajowe, „stopniowanie”: (1) *-l-*, (2) *-l-k-*, (3) *-l-cz-k-*; podczas gdy wcześniej powstałe derywaty na *-sz-* i *-ch-* są pod tym względem mniej regularne. Formy *panulo*, *panuleczek* zapisano na Mazowszu (J. Karłowicz, SGP, IV: 24). Rzadkie nazwiska *Paniel*, *Panieluk* (PESEL bez wyraźnej geografii) wskazują na pośrednictwo litewskie, gdzie do zapożyczonego z polskiego *pan* > *ponas* dodano zdrabniające *-elis* i powstały w ten sposób derywat *ponelis* ‘młody pan’ wrócił w postaci nazwiska *Paniel*, przez pośrednictwo białoruskie *Panieluk*.

PAN(I)ENIEK / PANEŃKA / PANEŃKO; PANIENEŃKA. Formanty z podstawowym *-ń-k-* po twardej są w języku polskim pochodzenia ukraińskiego, a w gwarach są najbardziej rozpowszechnione na południowym wschodzie (W. Cyran, 1977: 51-52). Postać *panieniek*, utrwalona w folklorze: „Wracaj *panieńku*, są u pani gości” (J. Karłowicz, SGP, IV: 24, O. Kolberg od Zwolenia), jest rezultatem adaptacji formy *panieniek* do fonotaktyki polskiej: [pańeńek] jak [pańenka], [pańeński]. Deminutivum drugiego stopnia *pan-ien-eńka* notuje Indeks SGP (IJP).

PANIĘGA, PANIAGA, PANIUGA, PANIUKA. Zawierają rzadkie formanty augmentatywne, w przypadku dzisiejszego *paniaga* z odcieniem hipokorystycznym. Jedynym śladem formacji **panięga* jest miano osobowe chłopca z XV w. „*kmetho Panyaga*” (SSNO, IV: 185, Poznańskie). Fonetycznym odpowiednikiem staropolskiego **panięga* jest ukraińskie *panjaha*, które B. Hrinčenko (III: 94) notuje z Łemkowszczyzny, odsyłając do *panjuha* (zgrubienie od *pan*). Obie formy zostały przejęte do regionalnej polszczyzny. Według Z. Kurzowej (1985: 214) lwowskie *paniaga* to ‘wielki, bogaty pan’ (z ekspresywnym odcieniem uznania, szacunku, poważania); w podobnym kontekście wyraz ten występuje dziś na Podkarpaciu (m.in. Krośnieńskie, Sądeckie). Appellativa *paniuga* (= ukr. *panjuha*) i *paniuka* notuje „Indeks SGP”; druga z tych formacji może pozostawać w związku z zachodnioruskim patronimicum, poświadczonym w Polsce jako nazwisko *Paniuks* (PESEL 34x bez wyraźnej dziś geografii).

PANISKO. W derywacie tym augmentatywny przyrostek *-isko* pod wpływem znaczenia podstawy nabiera odcienia dodatniego (poufałość, politowanie, współczucie, uznanie). Formacja pojawia się w XVIII wieku: „Masz teraz, mój *panisku*, dla się przyjaciela” (SJP, VI: 75, F. Zabłocki), por. wyrażenia *biedne / dobre / zacne / eleganckie panisko* (ibidem). W podobnym odcieniu używa go w «Panu Tadeuszu» (II: 190-1; 207-8) Gerwazy: „Mopanku, *panisko*”. Dziś w języku potocznym wyraz ten może być użyty z odcieniem pejoratywnym, np. „*panisko* szpanuje” (PSWP, XXVII:325).

Omówione tu derywaty osobowe od wyrazu *pan* dostarczają materiału do refleksji nad stosunkami socjolingwistycznymi i kulturą obyczajową w Polsce, ale dla pełnego obrazu trzeba również uwzględnić semantykę i frazeologię kluczowego terminu *pan*. W tym miejscu ograniczę się do kilku najważniejszych wniosków na temat słowotwórstwa, semantyki i etymologii zanalizowanych derywatów.

Ze słowotwórczego punktu widzenia reprezentują one (obok nazw stopni pokrewieństwa *panic(z)*, *pani* i *panna*) w większości deminutiva, głównie w ich funkcji hipokorystycznej z właściwościami semantyczno-stylistycznymi tej kategorii (por. K. Heltberg 1964: 94-102; R. Laskowski 1966: 76-110). Jak wiadomo, jej wykładnikami są kilkumorfemowe formanty „piętrowe”, tworzące deminutiva II stopnia, np. *pan-icz-ek*, *pan-ecz-ek*, *pan-asz-ek*, *pan-usz-ek*, *pan-ysz-ek* itp. oraz mniej liczne III stopnia, np. *pan-ul-ecz-ek*, *pan-ien-ecz-ka*, *pan-iqt-ecz-ko* itp. Natomiast deminutiva I stopnia, wskazujące na „mniejszość” derywatu, ze względu na semantykę podstawy nabierają zabarwienia pejoratywnego, nazywając osoby postawione niżej *pana* w hierarchii społecznej, np. *pan-ek*, *pan-ak* (staropolskie miana osobowe mieszczan), zapewne też *pan-ik*. Z tych samych względów augmentativa *panisko*, *paniaga* nabierają odcienia hipokorystycznego.

Z punktu widzenia semantyki interesujące są pewne przeskoki znaczeniowe. Wyraz *panosza* w średniowieczu określał ‘sługę, niższego rycerza’, a gdy ta grupa społeczna zniknęła i leksem stał się pusty, użyto go w XVI w. na oznaczenie ‘bogacza’. Wyraz *panna* w dialektach polskich i czeskich może oznaczać różne przedmioty, owoce, kwiaty, owady ze względu na zewnętrzne podobieństwo (kształt, kolor, strój, zachowanie). Z kolei hipocoristicum *paniuńcia* zostało przeniesione (jako tabu?) na ‘demona kobiecego’.

Dla etymologii ważna jest chronologia i geografia derywatów. Na całym obszarze zachodniosłowiańskim zostało poświadczone patronimicum **panitjo-* i deminutivum **panькъ/-ko*. Epoki przedhistorycznej sięgają nieznanne w połabsko-łużyckim **pani*, **panьna* i **panę(t)-*. Innowacją polsko-czesko-słowacką jest ekspresywne (pierwotnie pejoratywne) **panoša*, zapewne też **panьсь* oraz nowszego pochodzenia południowo-(zachodnio-)polskie, czeskie i słowackie: *panak* (też łużyckie), *panaczek*, *paniczek*, *paniczka*. Tylko w polskim i w łużyckim występuje formacja *panik*. Kalką z języka niemieckiego jest kaszubsko-łużycko-czesko-słowackie *panownik*. Rezultatem wpływu ukraińskiego są południowo-wschodnie *paneniek/-eńka/-eńko*; *pan(iun)cia* oraz dziś nazwiskowe *pańko*, a także augmentativa *paniaga* i *paniuga*. Do rodzimych innowacji gwarowych należą: południowe *panaszek*, północne *panuszek/-ka/-ko* oraz północno-zachodnie *panyszek/-ka/-ko*.

IV. WYRAZ PAN POZA GRANICAMI POLSKI

1. LITWA

Na gruncie języków bałtyckich wyraz *pan* jako forma adresatywna i w pozostałych znaczeniach ‘gospodarz, szlachcic, wielmoża, władca, Bóg’ wszedł na trwałe tylko do języka litewskiego. Natomiast w łotewskim w funkcji adresatywnej występuje wyraz *kungs*, zapożyczona z germańskiego nazwa ‘władcy, księcia’ (lit. *kūnigas* jak w polskim ‘książe’ > ‘ksiądz’), a rzadki wyraz *pans* pojawia się tylko w odniesieniu do polskich *panów* z czasów dawnej Rzeczypospolitej. Pruską nazwą ‘pana’ jest również zapożyczony z germańskiego *rikis* ‘władca’ (lit. *rykūnė* ‘gospodyni we dworze; dojarka’). Natomiast polskiego *pan-* jako podstawy słowotwórczej można dopatrywać się w kilku pruskich antroponimach: 1255 *Paninte*, 1394 *Pancze* < pol. *panię*, gen. *panięcia*; *Panote* < **pan-* z pruskim formantem antroponimicznym *-ōt-* (por. R. Trautmann 1925: 74); 1255 *Panache* / *Panacke* < pol. *panaczek*. Wyraz *panatzke*, *panitschke* występował w XIX w. w niemieckich gwarach Prus Wschodnich w znaczeniu ‘wędrowny rzemieślnik, zajmujący się naprawą garnków i kotłów’ (E. Riemann, IV, 1982: 276).

W języku litewskim *põnas* został poświadczony w większości znaczeń wyrazu *pan* w języku polskim: ‘wielmoża, szlachcic, właściciel ziemski, gospodarz domu; męska forma adresatywna’. Najstarszy zapis *panv mvsu* (acc.) ‘Pana naszego’ pochodzi z *Credo* ze zbioru modlitw codziennych zapisanych w «Tractatus sacerdotalis» (Strassburg, 1503). Ze względu na pewne archaizmy są one datowane na XV wiek, mogą więc sięgać czasu chrztu Litwy (J. Lebedys, J. Palionis 1963: 110-135). W piśmiennictwie religijnym XVI-XVII w. *põnas* jest ekwiwalentem łacińskiego *dominus* w znaczeniu ‘gospodarz, pan domu / służby, zwierzchnik, władca, Pan Bóg’, np. *Asch essmi Panas Dievas tawa* ‘Ja jestem Panem Bogiem twoim’ (M. Mažvydas, w którego Katechizmie z 1547 r. wyraz ten pojawia się wielokrotnie), podobnie jak u innych pisarzy starolitewskich (P. Skardžius 1931: 172).

Również z języka polskiego została zapożyczona do starolitewskiego forma *pani* > *ponià*, gw. *poni*; *panna* > st.lit. *panna*, *ponna*, dziś *ponà* (z uproszczeniem obcej językowi litewskiemu geminaty *-nn-* i częściowym utrzymaniem polskiego wokalizmu *-a-*) oraz inne derywaty: *pa/onstvà* < *państwo*, dziś *pon(v)stà* ‘władza, pańskość; pańszczyzna’, *ponavõnė* < *panowanie*, *panavóti* < *panować*, *põnskas* < *pański*, *põnsčizna* < *pańszczyzna* oraz znaczenia związane z ustrojem i obyczajowością Rzeczypospolitej (P. Skardžius 1931: 172-173; LKŽ X, 1976: 422-431). Na Litwie Pruskiej, podobnie jak w Wielkim Księstwie, wyraz *põn(a)s* oznaczał ‘ziemianina, właściciela majątku’; często u Donełajtisa, np. *ar būt bürs*, *ar pons įsirėmęs* ‘tak chłop jak i pan nadęty’ («Metai» I, 101). Osobliwością znaczeniową języka litewskiego jest użycie wyrazów *põnas*, *ponià* na oznaczenie ‘króla’ i ‘damy’ w kartach.

W języku literackim i w gwarach wyraz *põnas* tworzy liczne derywaty, niektóre z nich są kalkami strukturalnymi z języka polskiego: *pon-aitis* = *pan-icz*, fem. *pon-aitė* = *pan-ienka*; deminutywne *pon-ėlis*, fem. *pon-ėlė*, rzadsze *pon-ālis*; piętrowe

pon-ait-ēlis ‘niemowlę, małe dziecko pańskie’, fem. *pon-ait-ēlē* o nacechowaniu ekspresywnym. Formacja *pon-aič-iūkas* jest strukturalno-znaczeniowym odpowiednikiem polskiego *pan-icz-yk*. W gwarze Zdzięciola (J. Rozwadowski 1995: 160) wyraz ten ma postać fonetyczną *pon-ait-ukas*, a odpowiednie femininum brzmi *pon-ait-ykė* ‘panienka’, natomiast *pon-ēlē* znaczeniowo jest najbliższe polskiemu *paniusia*. Inne hipocoristica od *ponià* > *pon-iukė*, *pon-ytė*, *pon-yt-aitė*, *pon-yt-elė*. Deminutiva ekspresywnym (nierzadko ironiczne): *pon-ekas* ‘paniątko’, *pon-iakas*, *pon-iukas* oraz piętrowe *pon-el-iuokas* ‘paniąteczko’, *pon-iuk-štis* ‘synalek pański’. Rzadsze, osobliwe formacje *pon-ukis* ‘zebranie, (na)rada, rozmowa (panów)’, *pon-už(el)is* poetyckie ‘miły, szanowny, dobry pan’, *pon-umas* ‘były pan’, *pon-uomenė* ‘pan i pani’, w tym znaczeniu też collectivum *pon-ija* oraz pluralis *pon-ai*; *pon-ysta* = *ponystė* = *pon-ybė* ‘pańskość’. Przymiotnik: *pon-inis* ‘odnoszący się do pana / pani’; *poningas* ‘o dużej ilości panów’ np. *poninga parapija* ‘parafia jw.’. Jako podstawa derywacji *pon-iškas* ‘pański’ > *pon-iškis/-ė* ‘chłop pańszczyźniany’; *pon-išk-ybė* ‘pańskość / kultura pańska’ = *pon-išk-umas* ‘wytworność, zachowanie się, wygląd pański’, *pon-išk-au-ti* ‘robić się panem’, intrasitivum *pon-išk-ė-ti* ‘zachowywać się jak pan’; *pon-au-ti* ‘panować, panoszyć się’, polonizm *pon-avoti* ‘ts.’ > *pon-av(oj)-imas* ‘pańskość, wytworność, dostojność’; *pon-ė-(k)ti* ‘stawać się panem’.

C o m p o s i t a: *Pon(a)dievas* < *Ponas Dievas* ‘Pan Bóg’ (skrócone gw. *Pon-dzie(v)s*, *Pondź/zius*, wykrzyknik *pondie(s)!*); *pon-vaikas* < *pono vaikas* ‘syn pana, panicz’; *pon-bernis* ‘pana sługa’; *ponedoris* < *ponas nedoras* ‘pan niedobry’, *pon-palaikis* ‘lichy pan’; *pon-galis*, *ponėgala* < *ponas ne galimas* ‘(pan nie mocny); zły pan’, *pon-vietė* < ‘(pańskie miejsce), rezydencja’; dawne *pon-ubagis* < pol. *pan ubogi*; *dvar-ponis* < *dvaro ponas* ‘(dworu pan); ziemianin’, w Prusach *pon-butis* < *ponų butis* ‘pańska majątność’.

Bardzo liczne przezwiska oparte na wyrazie *põnas*, *ponià* oraz ich derywaty i związki frazeologiczne odnoszą się do obyczajowości wsi litewskiej dwu ostatnich stuleci (od czasów pańszczyźnianych po nowość techniki i TV) i świadczą o niezwykłej spostrzegawczości i poczuciu humoru jej mieszkańców: *Ponas* ‘bogacz, człowiek wspianiały, wyniosły, elegancki, dogadzający sobie’; *Ponas Šėtonas* ‘zły pan z czasów pańszczyzny, okrutnik’; *Ponų Ubagas* ‘nie umiejący gospodarzyć’ (*pański biedak); *Ponas Sportininkas* ‘komentator sportowy w TV, osoba związana ze sportem’; *Pon-iak-as* ‘ktoś bogaty, osoba nosząca wąsy i chodząca w białym kapeluszu’; *Pon-ek-as* ‘chodzący w kapeluszu’; *Pon-yt-is* ‘który pierwszy zaczął chodzić w kapeluszu’; *Pon-ait-is* ‘wyniosły jak jego pan, pyszny, ładnie wyrosły (wypielęgnowany), delikatny’ (pol. *paniczny*); *Pon-el-is* ‘biedny ale wyniosły, osoba o wyglądzie pańskim, wyrażający się w sposób wyszukany; chodzący z laseczką, noszący kapelusz; ożeniony z bogatą wdową, osoba majątna, były rządca dworski’; *Pon-el-iuk-as* ‘krawiec; osoba zamożna’, *Pon-iuk-as* ‘dobrze sytuowany; uprzejmy; chodzący z laseczką, używający tego wyrazu, tak sam siebie nazywający; skąpy, pyszny’; *Pon-uk-as* ‘były oficer policji kryminalnej’; *Pon-ut-is* ‘pyszny, dumny’; *Pon-aič-uk-as* ‘człowiek, którego ojciec był przezywany *Ponas*’, *Ponai-Vyrai* ‘osoba używająca tego wyrażenia’.

Ponia ‘nie bogata, ale wysokiego wzrostu; zachowująca się jak pani; pracująca i chodząca po woli; osoba używająca tego wyrazu’; *Pon-iut-ė* ‘o wyglądzie inteligentki, zwracająca się przez *poniut*; grzeczna, uprzejma; ubierająca się wykwintnie; pyszna, dumna; nosząca się po pańsku; nie pracująca, leniwa’; *Poniškoji* ‘kobieta służąca kiedyś u pana i tym się pyszniąca (*pańska)’; *Pon-išk-as-sis* ‘mąż tej kobiety’; *Pon-yt-el-ė* ‘kobieta używająca tego wyrazu’; *Ponia Samograika* ‘rozpustnica’ (por. pol. *samodajka*).

Wyraz *põnas* w znaczeniu ‘szlachcic, ziemianin’ pojawia się w zwykle nacechowanych ironią przysłowiach: *kaip ponas* ‘niezawodnie, naprawdę’; *giriiasi kaip ponas* ‘chwalisz się jak pan’; *kaip penkų pilių ponas / poni* (pyszniący/-a się); *Sėdi pasipūtęs kaip ponas pastalėj* ‘siedzi nadęty jak pan za stołem’; *kaip ponas dvaro netekęs* ‘jak pan bez dworu’; *kaip ponas iš dievo malonės* ‘jak pan z bożej łaski’; *durnas kaip ponas, plikas kaip ubagas* ‘głupi jak pan, goły jak biedak’; *kaip iš ubago ponas* ‘jak z chłopa pan; coś nieudanego’.

Podobnie w liczbie mnogiej: *Globoja kaip mūsų ponai / savo dvarus, savo turtus*; *giminės* ‘opiekuje się jak nasi panowie swoim dworem / majątkiem; rodziną (krewnymi)’ – ironicznie *Globoja kaip Lietuvos ponai miškus* ‘opiekuje się jak panowie litewscy lasami’ (nie zajmuje się); *Daužuosi kaip ponai po Kauno karčemas* ‘rozbija się jak panowie po karczmach w Kownie’; *Džiaugasi kaip Biržų ponai pupų apsivalgę* ‘weseli jak panowie birżańscy najadłszy się bobu’; *nususo kaip ponai Lietuvos* ‘zbiedniali jak panowie litewscy’; *Grynas kaip Rudaminos ponai* ‘biedny jak panowie z Rudomina’.

Natomiast *ponaitis* ‘panicz’ może, jak na białoruskim Polesiu (por. niżej), odnosić do ‘diabła bagiennego’: *mandras kaip pėlkės ponaitis* ‘pyszny jak panicz z bagna’; *gražus kai ponaitis iš pjaunio* ‘piękny jak panicz z podmokłej łąki’. (Dokumentacja: WLS III: 173-175; LKŽ X: 422-431; LPŽ II: 352-353; LKPŽ, 213-214).

2. BIAŁORUŚ

W dokumentach ruskich WKL wyraz *pan* pojawia się w tytułach wojewodów, kasztelanów, starostów, marszałków, wchodzących wraz z biskupami i prałatami do Rady Hospodarskiej, istniejącej już w czasach Witolda: 1383, 1388 *s pany radami našimi*; 1468 *i on imajet panom rade našej žalovati*; 1506 *prelaty, panove rada Velikego Knjazstva Litovskogo* (S. Lazutka 1973: 137-143, M. T. Lizisowa 2000: 227).

Podobnie w «Kodeksie dyplomatycznym Katedry i Diecezji Wileńskiej», np. 1454 *A pri tom byli knjazь Ivan Dmitrovič a pan Jan Totvil’ a pan Juško Čižь a pan Kondrat*; 1470 *Pan Jakub Hordyna i eho pani i jeho deti i potomki budučiye*; 1500 *My Aleksandr Božeju miłostju korol polskij [...] i innyx pan i dedič* (Indeksy 1994: 191).

Bogatego materiału dostarczają dokumenty «Metryki litewskiej» z XV-XVIII wieku. Spotykamy tam liczne związki frazeologiczne wyrazu *pan*. Niektóre z nich zostały przetransponowane (morfemowo, semantycznie – kalki) z języka polskiego.

Obok najczęstszego *pany/-ove rada/-y* spotykamy *pan (naš) miłostivyj, najasnejšyj* ‘król’; *pan vilenskij, trockij, menskij* ‘wojewoda lub kasztelan jw.’; *pany litovskije; panove (rada) koruny polskoje / ljadskije; pan ħoruge/ovnyj* ‘chorągiewny’, *dedičnyj / dediznyj* ‘dziedziczny’, *otčiznyj, prirožonyj* ‘rodzimy’, *šljaħetnyj, učivyj* ‘godny’, *vysokij, zacnyj, znamenityj; pany ħrestijanskije / poganskije* i inne (por. indeksy wydanych tomów «Metryki litewskiej»).

Podobnie w innych tekstach z tej epoki: *laskavuja pany bratija! miłostivyje panove; pani anelskaja, pani matka, pani staraja, pani mołodaja; panna zakonna; zacna i urodiva panenka; rok panskij, deń gvevu panskoho*; zapożyczone z polskiego: *panič / panic; pan-ičyk* oraz rodzime hipocoristicum od *pani* – *pan-juška* (HSBM, XXIII: 421-443).

W współczesnym języku białoruskim i w gwarach obok transpozycji polskich: *panič, pani* (ze zmianą deklinacji *panja*), *panenka, panjat-a/-y* ‘panięta, dzieci lub rodzina pana’, *pann-ica* spotykamy bardzo liczne derywaty rodzime, głównie w funkcji grzecznościowo-spieszczającej: *pan > pan-ok > pan-oč-ak; pan-ič > pan-ič-ok; pani > pan-ič-ka; pan-en-ka > pan-en-oč-ka* (gw. *pan-in-oč-ka*). W podobnej funkcji występują na południowym wschodzie formacje *pan-ejko* (Polesie Turowskie), *pan-ič-eńka* (Mohylewskie). Transpozycją fonetyczną z polskiego *panięta*, pl. *panięta* jest zachodnie *panja*, pl. *panjat-a /-y* ‘dzieci, rodzina pańska’, np. *jako panjata vyħovany byli* (HSBM, XXIII: 443), *Chto z panou, taho dzieci paniata* (M. Fedorowski 1935, IV: 216). Na gruncie białoruskiej deklinacji spółgłoskowej w wyniku kontaminacji tematów *-en- ∞ -nt-* powstała formacja *pan-en-ja*, pl. **pan-en-jat-a*, oznaczająca na Polesiu Turowskim ‘grzeczne dziecko’, np. *Olenka, na jabłuko, a vona smeicca, by toje panenja* (TS, IV, 1985: 12). Ze względu na brak wołacza w funkcji adresatywnej występuje nominativus, np. *Ci pan čuješ, što jon kažeć* (I. Nosovič 1870: 392). W «Przysłowiacz» M. Fedorowskiego pojawia się często jako wtrącenie forma *paneńku* w okolicach Wołkowyska (IV, 1935: 217). Z polskiego pochodzi zestawienie: *pani-matka* ‘matka, gospodyni domu’, a zwrot *panie-bracie* został przekształcony w compositum *pani-bractva* ‘bezceremonialność, poufałość obyczajowa’.

W gwarach białoruskich wyraz *pan* i derywaty uległy wielokierunkowym zmianom znaczeniowym. Na Polesiu Turowskim *panič* może (jak w litewskim *ponaitis*) odnosić się do ‘diabła o wyglądzie szlachcica’: *Panič vyħoźić z bołota u čornom župane z bliskučymi guzami* (TS, IV, 1985: 12). Na Grodzieńszczyźnie wyraz ten jest nazwą grzyba ‘podosiniaka’ (T. Scjaškovič, 1983: 335), a w okolicach Oszmiany: *hryb nazyvajecca panenka, bo jon toneńki, douhi* (SPNZ III, 1982: 389-390). Natomiast koło Lidy *panenka* jest nazwą ‘ozdobnej chusty kaszmirowej w kwiaty’, np. *Pajeżjaš u hosci, zavjaży na hołau panenku* (SRLH, 1999: 87). Z kolei *panna, panenka* w gwarach pdw. białoruskich oznaczają ‘gatunek gruszki’.

Widoczne jest to również w przysłowiacz, w których ujawnia się psychologia etniczna Białorusinów, np. *Kab panam byu, sało ł ożkaju jeuby, a u sałomi kaczausieb, a bułki z zapazuchi nikolib ni wychodzili; Pana wiaduć wieszać, muzyk szapku ski-daje; Panna młoda jak kałoda, panna družka jak kaduszka, pani swacha – czere-*

pacha; Pan, szto ū sałomi spić, a zubami błochi bije (o psie) (M. Fedorowski IV: 216-219). W języku literackim żywe jest do dziś przejęte z polskiego *vidać / vidno pana pa χaljawaχ (χaljaukaχ)* oraz *χvarujeć na pana* (TSBM II, 1993: 151).

Po rewolucji październikowej w oficjalnym języku białoruskim wyraz *pan* uległ poważnym zmianom znaczeniowym. Obok rzadkiej dziś funkcji adresatywnej (głównie do obcych i oficjalnych przedstawicieli: *Paważanyja damy i pany!*) i historycznego ‘osoba uprzywilejowana, właściciel majątku, gospodarz domu’, wyraz *pan* w epoce sowieckiej nabrał nacechowania ujemnego ‘wyzyskiwacz, próżniak’, np. *Ik pryšli Bałšavike, dyk use pane paŭcjakali da Varšavy; ze muzyku zdorava, tam panu śmierć* (M. Šaternik 1929: 200). *Ni pana njama, ni slugi, ne honjać narod bizuny* (TSBM III, 1979: 458); *Byŭ u adnym majontku taki liχi pan. Ja tolki ne zekavaŭsja z ljuzej! Ne odnaho na smerć zasek* (ibidem).

Współczesne przemiany obyczajowe ujawniają cytaty: *Jon šće paničom χaća być: ażene kamizelku, galife i kapjaluš na łysinu nasune; Naša panenka farsova, každy żeŭ na tancy novu sukenku kłaže* (SCB: 284).

3. UKRAINA, MOŁDAWIA

Wyraz *pan* pojawia się na Rusi Czerwonej już wkrótce po przyłączeniu jej do Polski przez Kazimierza Wielkiego (1340) jako nazwa urzędnika królewskiego (wojewody, kasztelana, starosty), np. 1352 *ljubo vojevoda, lubo pan učinit ispravu is nim*; 1434 *pan a starosta halicky*; 1499 *kъ knjazem i kъ panom ruskim*, oraz szlachecki tytuł dziedziczny, np. 1349 *svědci pan Dm<i>tr, pan Petr, pan Sudivoj*. Również polskie związki frazeologiczne wyrazu *pan* są oddawane w dokumentach ruskich: *Pan naš najmiłostivejšyj korol, pan znamienityj, uroženýj pan, pan velikij / velikij pan*. Spotykamy też połączenia rodzime, np.: *panom vładyčnym, vernyj pan* (SSUM, II: 125-126).

Tytuł ten rozpowszechnia się na wszystkich ziemiach ukraińskich Rzeczypospolitej oraz w przyległych księstwach rumuńskich. Posługiwało się nim całe „towarzystwo” kozackie na Zaporozżu i w innych częściach Ukrainy: *Oj obozvetsja pan Xmelnyckyj otaman, bat’ko čyhyrynskyj* (B. Hrinčenko, III: 91); *pan esaul, pan pidpołkownik* (SUM, IX: 41).

Jak zauważa K. W. Wójcicki (1840), „opryszkwowie wodza swego nazywają *panem*” (M. Brzezina 1992: 198). Podobnie w gwarze huculskiej: *Baba wzięła prosyty (opryszkiw) „Pany czesni ta lubi, abyste trewały! Panciu sribni ta złotni”*. Natomiast do księdza (unickiego) Huculi zwracali się przez *pan otec, pan otczik* (J. Janów, 2001: 155).

Z czasem forma *pan, pane!* stała się w języku ukraińskim powszechnym zwrotem adresatywnym, żywym do dziś mimo sowieckich prób jego eliminacji (jak w białoruskim do przedstawicieli obcych państw, np. *pan posoł, pan ministr*, por. SUM, IX: 41). Występują też liczne frazeologizmy: *panove svatove, panove mołodci, pane dobrodiju, pane brate; pani-brat* ‘(za) pan brat’ skąd *pani-brat-yt-sja* ‘brać się’, *pani-bractvo* ‘towarzystwo’.

Na gruncie ukraińskim od wyrazu *pan* powstały liczne derywaty. Niektóre z nich są transpozycjami morfemowymi z języka polskiego *pan-ek* > *pan-ok*, *pod-panek* > *pid-panok* ‘drobny, uboższy pan’; paralelne z białoruskim piętrowe spieszczenie *pan-oč-ok*, *pan-n-oč-ka*. Z polskiego *panię/-ęcia*, *pan-iaq-ko*, *pan-iaq-ecz-ko* przejęto *pan-enja* (gen. *-aty*), *pan-en-jat-ko*. W roli hypocoristicum występuje (m.in. w gwarze huculskiej) formacja *pan-čik*, a forma neutrum *panča*, gen. *pančaty* (= pol. **pańcię*) w formie żeńskiej weszło do polszczyzny lwowskiej jako *pańcia* (Z. Kurzowa, 1985: 118). Innowacją ukraińską są ekspresywne formacje *pan-jaha*, które B. Hrinčenko (III: 94) notuje z Łemkowszczyzny, odsyłając do *pan-juha* (zgrubienie od *pan*). Obie formy zostały przejęte do regionalnej polszczyzny. Tylko w folklorze poświadczona została kolektywno-etniczna *pan-jan-e*, np. „skażut miščane: idut *pan-jane*” (B. Hrinčenko, l. c.). Ze zmian znaczeniowych wymienić można huculskie *panyč* ‘żandarm; strażnik skarbowy’, a poza tym ‘syn popa’, oraz tabuistyczne *pania* ‘żmija, żaba’, np. *kazaty na hadynu pania*, *tej ny me kusaty* (J. Janów 2001: 156).

W dokumentach ruskich odnoszących się do Gospodarstwa Mołdawskiego (Mołdawia, Bukowina) wyraz *pan* pojawia się w tytułach dygnitarzy i urzędników (*ghetman*, *logofăt* ‘kanclerz’, *pârčălab* ‘burgrabia’) oraz większych i mniejszych właścicieli ziemskich, np. 1388 *Pano Petr vojevo(da) mołdav(ski)*; 1407 *is nașy zemljany i pany mołdavskymi*; 1433 *Pan Andrej Dčusa maršałok naș*; 1468 *Panu nașix velikiŭ i małyŭ*; 1500 *Nașumu vernumu Panu, tutuloŭi logofetu*. W dokumentach (rumuńskich i ruskich) powstałych na terenie Mołdawii, rzadziej Siedmiogrodu i Wołoszczyzny, *pan* jest zwrotem grzecznościowym głównie wobec bojarów, np. 1374 *Naș viernoŭi pan*; 1591 *Pan Stroici mare logofăt*; XVII w. *Punu-lui Simion ghetman și pârčălab de Suceava* (SSUM, I: 555, II: 125, H. Tiktin II: 1113, S. Łukasik 1938: 332, E. Lința, 1974: 53).

Zapożyczone z polskiego *mości pan(ie)* na terenie Mołdawii *moțpan* ‘bojar’, nabrał w języku rumuńskim nacechowania negatywno-ironicznego, a w gwarach oznacza ‘zarozumiałca, kobieciarza, nicponia, złodzieja’ (E. Lința, l. c.). Również forma żeńska *moțpan-că* ‘żona bojara’ posiada dziś nacechowanie ironiczne.

4. ROSJA

Na Rusi Moskiewskiej tytuł *pan* pojawia się głównie w odniesieniu do przedstawicieli szlachty polskiej i litewskiej: 1386 *panъ Bogdanъ Ljaškovskij*; ok. 1390 *panъ litovskij* (T. Skulina 1974, II: 151, 164); XV w. *Xristoljubivyje knjazi i pany*; 1549 *Prijezzajut torgovati svedency smolnjane i pany moskovskije*; 1638 *Litovskogo Knjażestva posoľ, panъ Kočlevičъ Kuranty*; XVII w. *Moskovskogo gosudarstva služiloŭ panъ imenijemъ Savastjanъ* (SRJ XI-XVII, 14: 143).

W okresie „wielkiej smuty” nazwa *pany* / *panove* staje się określeniem wojsk Rzeczypospolitej: 1613 *Vojevali nas [...] Pany i Čerkasy i Jurtoŭskija Tatarove*. Obie formy polskiego pochodzenia z końcówką *-ove* występują w bylinach: *pan-ove*, *tatar-ove*, *ułano-ove*, a końcówkę honoryfikatywną nom. pl. *-ove* B. Unbe-gaun (1935: 161-2) tłumaczy wpływem języka polskiego.

Innym świadectwem językowym tych wydarzeń są nazwy kurhanów *pany*, *panki*, *panskije mogilki* na Powołżu. Z drugiej strony mieszkańcy Wielkiego Księstwa Litewskiego deportowani po najeździe w 1655 r. do Guberni Niżegorodzkiej byli w XIX wieku przez swych rosyjskich sąsiadów nazywani *Litovcami*, *Polakami*, *Budakami* lub *Łukjanovskimi Panami* (L. Trube 1985: 231). Znaczenie to potwierdza Słownika Dala (III: 16) *Pany – Ljaxy i Litva, pereselennyje v davnija vojny v vide ssyłki*.

Podobnie jak w językach zachodnioruskich spotykamy w gwarach wielkoruskich różne typy hipokorystycznych formacji piętrowych tego leksemu: *pan-(j)ok* > *pan-(j)on-ok*; *pan-ič* > *pan-ič-ok* / *pan-č-yk*; *pan-ja* > *pan-jan-ka* > *pan-jan-oč-ka* itp. Liczne derywaty i związki frazeologiczne wyrazu *pan* spotykamy w gwarach smoleńskich: *pana-bratja* ‘przyjaciele’, *mużovja-panovja* ‘mężczyźni uczestniczący w obrzędzie weselnym’, *pan-ica*, *pani-matka* ‘gospodyni’, *pan-jat-oč-ka* ‘panieneczka’, por. pol. *pan-iąt-ecz-ko*, ukr. *pan-en-jat-ko*. Jako określenie *pan* w gwarach rosyjskich może odnosić się do ‘władcy, przywódcy szajki’, ‘inteligenta nie-rosyjskiego pochodzenia’, a w liczbie mnogiej do ‘obcokrajowców, z którymi prowadziło się wojnę’. W znaczeniu przenośnym *pan* służy do określenia ‘czegoś wielkiego’: *pan-voda*, *pan-drevo*, *pan-zyk* ‘wielki palec’ (w grze w bierki); w zagadkach, np. *Vsje pany skinuli kaftany* (żupany), *odin pan ne skinul kaftan* (drzewa liściaste – sosna). Oznacza też dorodne okazy grzybów (borowik), ryb (sum, siemga), samca-pasikonika, który: *U pana gołova tołstaja, sinjaja s zelenym, a stroga poton’she da podlinneje* (SRG XXV: 191-203, V. Dobrovolskij 1914: 574-576).

Do rozbiórów i w pierwszej połowie XIX w. *pan* nie miał jeszcze nacechowania negatywnego. W twórczości Aleksandra Puszkina wyraz ten pojawia się głównie w utworach historycznych, np. *litovskix panov* («Boris Godunov»); *pan getman* («Połtava»), rzadziej w znaczeniu przenośnym bez odniesienia polskiego, np. *Čto naši literaturnyje pany, i čto svołoč?* (SJPu III: 273). W kontaktach Rosjan z Polakami decydowała emocjonalna postawa nadawcy, jak widać to w «Panu Tadeuszu». W ustach kapitana Rykova *pan* ma konotację pozytywną: *Pan Podkomorzy! Oj wy! Pan zawsze ciekawy* (I: 509-510), *Ja, Panie Podkomorzy! Wasz przyjaciel będę* (IX: 750). Natomiast u majora Płuta jest już inaczej: *Ha, Pany Polaki! Ja was nauczę buntu! Ha szlachta łajdaki!* (IX: 136-137); *Więc Płut do Tadeusza krzyknął z wielkim gniewem: Panie Polak! wstydz się pan, chować się za drzewem* (IX: 597-598); *Mospanie Sędzio! Dobry kruczek i na ciebie* (IX: 178). Dopiero jednak po powstaniu styczniowym wyraz *pan* ‘szlachcic’, także w funkcji adresatywnej, nabiera w oficjalnych wypowiedziach rosyjskich ironicznej konotacji, m.in. na antypowstańczych karykaturach: *Prošu panov do ljasu / Prošu panov z ljasu* (S. Strumph Wojtkiewicz 1973: 215). W literaturze pięknej (m.in. u Dostojewskiego, wcześniej u Gogola) epitet *pan* staje się wykładnikiem postawy polonofobicznej autorów; odwrotnie rzecz się ma w twórczości życzliwych Polsce pisarzy rosyjskich, zwłaszcza w okresie I wojny światowej.

W publicystyce socjalistycznej negatywne nacechowanie wyrazu *pan* nabiera wymiaru społecznego, np. „Obščestvo po-preżnemu ostajetsja razdelennym na dva

vraždebnyx łagerja: zdeś – *pany*, gospoda, tam *χοłopy*, *mużyki*” (G. Plechanov, Przedmowa do «Manifestu komunistycznego», 1882). Po rewolucji październikowej pojawiają wyrażenia *jasnie-panskaja*, *beło-panskaja Polša* (m.in. «Krótki kurs historii WKP(b)», r. VIII, 4; «Bołšaja sovetskaja encyklopedia», XXXIV: 92). Wyras PAN na plakatach (1920) staje się skrótowym określeniem Polski, a adresatywne *pan!* przez adideację do ‘szlachcic, ziemianin, wyzyskiwacz’ nabiera odcienia pogardliwie-ironicznego.

Widoczne to jest w literaturze z epoki. W utworze «Konarmija» I. Babla (1926) komisarze i kozacy Budionnego zwracają się do Polaków i Żydów przez *pan*. W powieści N. Ostrowskiego «Roždennyje burej» (1937/1989: 177) spotykamy taki dialog: „Skažite, *pane* Pšigodskij, čto nas ožidajet – voľnujaś, tižo zagovorila ona. – Ja ne *pan*, a konjuχ, grafinja! [...] Kak že vas nazyvajet’, prikažete?– My zovem drug druga tavarisčami [...] No vy sami ponimate, čto ja vam ne tavarisč”. Podobne zwroty w ustach czerwonoarmistów cytuje z autopsji S. Rembek «W polu» (1937/1987: 161, 387, 389, 454): „Ne strelaj, *pan!* [...] *Pan* oficer! astanoviś nemnoško [...] Sdajteś *panyč*, ne ujdjote! [...] Zagraχatali, oχ kak našije-da puški-da. A *pany* v okopaχ zaaχoχali”.

W odpowiedzi na książkę M. Tuchaczewskiego «Wyprawa za Wisłę» (1923) przeciwko *Panskoj Polši* J. Piłsudski w «Roku 1920» (1924/1989:140) zauważa: „*Pańska Polska!* Przypomina mi to bardzo piękną anegdotę. Mianowicie jeden z rosyjskich „radykałów” twierdził, że Polska tak jest przesiąknięta *pańską* kulturą i *pańskim* wstrętnym sposobem myślenia, że nawet do Boga zwraca się przez *Pan*, a zwyczajny tufiel (‘pantofel’) nazywa *pan-tufiel*”.

Na przyłączonych w 1939 roku do ZSRR ziemiach Rzeczypospolitej wyraz *pan* został w funkcji adresatywnej zakazany, a o sposobach i konsekwencjach posługiwania się tym zwrotem świadczą utrwalone przez Józefa Mackiewicza w «Drodze donikąd» (1955/1990: 21) rozmowy z okresu II okupacji sowieckiej (21.VII.1940 – 22.VI.1941) między przedstawicielami obu niezrozumiałych dla siebie cywilizacji: (Przed wejściem na dworzec kolejowy w Wilnie) „*Panie!* – zawołała jakaś kobieta – Niech *pan* zlitui się, mnie dzieci czekają w domu... – Nie ma tu żadnych *panów* – odburknął. Kobieta cofnęła się bezradnie: Jak do niego cholera mówić? – rzuciła szeptem zapytanie. Wiadomo jak, podpowiedziała inna: *towarzyszu* trzeba mówić”. A oto inne świadectwo literackie tych dni: (22. VI. 1941, Niemcy bombardują Wilno, oficer Armii Czerwonej do Polki): „Wówczas podszedłem ja do nauczycielek i pytam: „Maria Iwanowna, moja droga, co to się dzieje?” – „A czy *pan* jeszcze nie wie ?!” Nie zrugąłem ja jej za *pana* i dalej grzecznie z tą zarazą rozmawiam” (S. Piasecki «Zapiski oficera Armii Czerwonej» 1957/1990: 84). Inny dowcip z epoki: Przedstawiciel władzy sowieckiej pyta Polaka: „Kakova vaša familija?” odpowiedź: *Pankracy Pankiewicz* – „Čto? kakij *pan*, piši: *Kracy Kevič!*”.

Pamiętać należy, że po 1945 roku oficjalne kontakty Rosjan z Polakami posiadały głównie charakter międzypartyjny, gdzie obowiązywała forma *tavarisč* – *towarysz*, ale już przy spotkaniach uczonych usłyszeć można było wypowiedane po rosyjsku: *pan prafiesor!* itd. Po 1989 r. forma adresatywna *pan!* ze strony osób mó-

wiących po rosyjsku do Polaków znów wchodzi w codzienne użycie, zarówno na przygranicznych bazarach, np. sakramentalne: *Pan kupi!*, jak też w komunikatach oficjalnych: na granicznej stacji Bruzgi białoruski dyspozytor przez megafon zwracał się do polskiego maszynisty pociągu Grodno – Białystok: *Pan, pajexali!* (zasłyszane latem 1993 roku).

5. NIEMCY, EUROPA ZACHODNIA

Systematyczne badania nad dziejami języka polskiego za granicą zapoczątkował S. Wędkiewicz pracą o wyrazach polskich w języku szwedzkim (1919) i tematyką polską w publicystyce francuskiej (1928). W przypadku Szwecji pochodzą one wbrew oczekiwaniom nie z epoki «Potopu» lecz z późniejszej o kilkadziesiąt lat wojny północnej, a dotyczą głównie życia codziennego, np. *Clopietz daitze vina rentko, rentko (prentsko)*, czy bardziej dosadne: *Idi (Itz) do diabla skurwisin; so-kurfwissinne Schwede*. Wśród nich zanotowana została najczęstsza spośród używanych przez polską szlachtę forma adresatywna *panie bracie!* w różnych wariantach graficznych: *Panie (Pani, Panni) Bratzi (Bratz, Brasche)*. Od początku XVIII wieku tytuł i zwrot adresatywny *pan, pani* jest w języku szwedzkim w odniesieniu do realiów polskich spotykany do dziś. Również w języku duńskim poświadczono zostało wyrażenie *polsk Pan* na określenie ‘Polaka’ (S. Wędkiewicz 1919: 4-5, 30-31).

Przybywających do Polski cudzoziemców fascynowała obyczajowość szlachecka, której językowym wykładnikiem od XVI wieku był vocativus adresatywny *panie bracie!* (SPXVI, XXIII: 127, 124-135; NKP, I: 196-197) i żywe do dziś określenie predykatywne (*być z kims*) *za panie bracie / za pan brat* (NKP, I: 196-197). Podobnie jak w językach ruskich, na obszarze Prus Wschodnich występuje forma *pan-jebratsch* ‘poufały, bezpośredni’, skąd wtórnie ‘niezgrabny, pospolity, ordynarny’ (PW, IV: 275; bogata dokumentacja z XIX-XX w.). Tam też zostały poświadczone polskie formy gwarowe *panaczek, paniczek* w postaci *Panatzke, Panitschke* na określenie ‘wędrownego rzemieślnika, zajmującego się naprawą garnków i kotłów’ (PW, IV: 276). Z kolei wyraz *panicz* jako podstawa derywacji występuje w gwarach dolnoniemieckich Pomorza i wyspy Rugii w złożeniu *Panitschen-schauh* ‘lekkie, z cienkiej skóry buciki taneczne’ (R. Herrmann-Winter 1985: 224).

W ogólnym języku niemieckim wyraz *pan* w formie wołacza jest używany w odniesieniu do Polaków co najmniej od końca XIX wieku, także w funkcji tytułu grzecznościowego: *Da kommt ja der Panie Hofmann* (S. Wędkiewicz 1928: 25). Ale swoistą karierę forma ta zrobiła w czasie pierwszej wojny, kiedy wojsko i okupacyjna administracja niemiecka na terenie zaboru rosyjskiego zetknęła się z ludnością polską, z której ust (zarówno w zagrodzie wiejskiej, we dworze, jak i w mieście) Niemcy słyszeli najczęściej zwrot adresatywny *panie!* i sami zaczęli się zwracać do ludności wiejskiej w formie *Panje!* lub w zniekształconej postaci *Pomje!* Pojawiły się wówczas hybrydalne composita polsko-niemieckie: *Panje-bauer, Panje-frau, Panje-pferd, Panje-wagen, Panje-haus, Panje-wirtschaft* i *Panje-land* (A. Danysz 1916: 293-295).

Wyraz ten stał się tytułem opublikowanego w piśmie «Daheim» reportażu, przetłumaczonego na język polski w krakowskim «Czas» (1915, nr 185). Korespondent wojenny stwierdza:

Pomje odpowiada niemieckiemu Herr, ale my tym ogólnym mianem obdarzamy wszystkich włóścian polskich. Jeśli czegoś chcemy od któregoś z tych poczciwców, wołamy po prostu: *He, pomje*, a on w lot rozumie, że to się do niego odnosi. Małe, o wąziutkiej kolei, wózki chłopskie nazywają się w naszej gwarze *Pomje-wagen*, strzechą kryte chałupy *Pomje-häuser*; mówi się także *Pomje-frauen* i o *Pomje-wirtschaft*. Żołnierze nasi idą jeszcze dalej: gwoli zabawy obrzucają się przewiskiem *Pomje*, jeńców zaś moskiewskich nazywają *Pomje ruski*” (A. Danysz 1916: 294).

Wraz z działaniami wojennymi forma *panje* dotarła w latach 1915-1918 na Wiłęszczynę, którą (zapewne nie bez udziału miejscowego ziemiaństwa polskiego, z jego deliberatywnym *panie! panie!*) Niemcy nazwali *Panje-land* i jak pisze Helena Romer-Ochenkowska w swej powieści «Tutejsi» (Warszawa, 1931: 106): „Niemcy za okupacji używali, nawet w oficjalnych raportach, określenia *Panje-land*, *Panje-pferd*, *Panje-wagen* do wszystkiego co tutejsze”.

Spośród wymienionych formacji na trwałe do języka niemieckiego weszły *Panje-pferd* i *Panje-wagen*, natomiast zwrot adresatywny i „tytuł” *Panje* występuje w gwarze żołnierskiej w okresie obu wojen światowych na oznaczenie (1) polskiego i rosyjskiego żołnierza, zwykle wziętego do niewoli, skąd określenie (2) Polaka-inteligenta w obozie koncentracyjnym ze strony współwięźniów Niemców jako przewisko: *panje-panje* (W. Kuraszkiewicz 1947: 10). Według H. Küppera (1994: 590) forma *panje* była używana (3) jako żartobliwy zwrot adresatywny między żołnierzami Wehrmachtu jako ekwiwalent ‘Kamerad’. Zapewne już przed pierwszą wojną *Panje* było (4) potoczną nazwą chłopca polskiego (z zaboru rosyjskiego), wtórnie ‘chłopca rosyjskiego’ (Duden, V: 1943; H. Küpper, 1994: 590; G. Wahrig, 1986: 967). A w wydany w czasie II wojny popularnym Brockhausie «Deutsches Bildwörterbuch für jedermann» (1944: 460) wyraz *Panje* jest określony jako ‘półżartobliwa nazwa dla Polaków i Rosjan’.

Zanotowano go też okazjonalnie w językach szwedzkim, duńskim i francuskim (S. Wędkiewicz 1919), a przede wszystkim w jidysz, gdzie występuje w licznych derywatach i połączeniach frazeologicznych: *pan(e)*, *panele*, *panske(r)*, *pani-brat*, *panske χ(v)arobe*, *zajn a gance pani-matke* ‘być szanowaną osobą’, itp. (A. Astravux, 2008: 659).

Sumując, wyraz *pan* zaświadczony już w tekstach łacińskich w drugiej połowie XIII wieku i zapożyczony do języków sąsiednich jako tytuł i zwrot adresatywny dzielił losy narodu i państwa polskiego w wymiarze politycznym i kulturowo-obyczajowym. Właśnie on został utrwalony w tytule najbardziej znanego napisanego po polsku utworu «Pan Tadeusz», przez którego liczne przekłady wszedł do literatury światowej.

VIII. POGRANICZA POLSZCZYZNY

A. POGRANICZE PÓLNOCNO-WSCHODNIE

0. UWAGI WSTĘPNE

Naukowe badanie polszczyzny na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego rozpoczęli wywodzący się stąd uczeni – Jan Karłowicz (SGP „ustnie z Litwy”), Halina Turska (1930; 1939 / 1982), Olgierd Chomiński (1928-1933 / 2010) i Józef Trypućko (1955-1957). Po II wojnie mowę przybyszów z różnych części Wileńszczyzny i Nowogródzkiej udokumentował Alojzy Adam Zdaniukiewicz (1957-1959 / 1999), wydając monografię gwary rodzinnej wsi Łopatowszczyzna koło Rudomina (1972). Równolegle w Mińsku Vjačesław Verenič z grupą współpracowników rozpoczął badania terenowe polskich gwar w ZSRR (PG, 1973), publikowane od 1982 przy współudziale Janusza Riegera w «Studiach nad Polszczyzną Kresową». Równocześnie pracownicy Instytutu Sławiastyki PAN w Warszawie – Iryda Grek-Pabisowa, Irena Maryniakowa i Elżbieta Smułkowa oraz ich współpracowniczki z Polski (Halina Karaś, Anna Zielińska, Małgorzata Ostrówka) i Białorusi (Iryna Budźko, Olga Guščeva, Helena Kazanceva) rozpoczęły dokumentację gwar polskich na Białorusi, Litwie i Łotwie. Poza Warszawą polszczyznę wileńską badali – Zofia Kurzowa, Monika Szpiczakowska, Maria Teresa Lizisowa, Krzysztof Tekielski (Kraków), Jolanta Mędelska, Zofia Sawaniewska-Mochowa, Marek Marszałek (Bydgoszcz), Tadeusz Lewaszkiewicz, Alicja Pihan (Poznań), Katarzyna Węgorowska (Zielona Góra), Elżbieta Koniusz (Kielce). Na wymienienie zasługują również prace najmłodszego pokolenia uczonych urodzonych na Litwie i Białorusi – Mirosław Dawlewicz, Barbara Dwilewicz, Kinga Geben, Katarzyna Konczewska, Krystyna Rutkowska, Irena Masojć, Henryka Sokołowska, Krystyna Syrnicka i inni. Wspomnieć należy o odkryciach polskich wysp językowych na Litwie przez zespół Valerija Čekmonasa z Wilna (Ireny Adamovičūtė-Čekmonienė, Laumy Grumadenė, Marii Krupoves) oraz o socjolingwistycznych studiach Koji Morita z Japonii.

I. KALENDARIUM WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO (WKL)

1009 Misja i męczeństwo św. Brunona z Kwerfurtu: „in cofinio Rusciae et *Lituae*” («Roczniki kwedlinburskie»). Bałtycka nazwa tego regionu *Lietuva* została

- w epoce przedhistorycznej zapożyczona do języka staroruskiego w formie *Lit̃va* z transpozycją *ie > i* oraz *ŭ > ь*, skąd dostała się do języka polskiego.
- XII w.** Wzmianka o Litwie w «Słowie o pułku Igora»: „Dvina bołotom̃ tečetỹ, onym̃ groznum̃ Rołocanom̃ rod̃ klikom̃ *poganyčь* (tj. Litwinów). Jedyñ že Izjaslaṽ syñ Vasilykoṽ rozvoni svoimi ostrymi meči o šelomy *litovskija*; pritrepa słavu dědu svojemu Vseslavu, a sam̃ rod̃ čt̃lenymi ščity na krovavĕ travĕ pritrepañ *litovskimi* meči” (225-230).
- 1253** (?) Nowogródek, „Mindowe dei gratia rex *Lettowie* [...] nos fecit coronari in regem *totius Lettowie*” (Mindowe rex Lithowiae in litteris et testimoniis, (ed.) Źlutka A., Miensci 2005, nr 2).
- 1279** ks. Bolesław II Płocki poślubił (córkę ks. Trojdena) *Gaudemunda Lithuana*. Ich syn *Troydzen, Treyda, Troyde/inus* (1284-1341) nosił imię swojego dziadka i przekazał je z kolei swojemu wnukowi Trojdenowi II (1380 lub 1415-1427).
- 1323** Wilno, „Gedyminne Dei gratia *Letphanorum* Ruthenorum-que rex [...] Volumus enim episcopus, sacerdotes, religiosos ordinis cuiuscunque colligere, praecipue de vestris, quibus iam ereximus duas ecclesias in civitate nostra regia, dicta *Vilna*, et aliam *Novgardia*, ad quas nobis hoc anno quatuor fratrem scientes *polonicum*, semigallicum [tzn. litewski] ac ruthenicum ordinetis, tales ut nunc sunt et fuerunt” (Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedyminne illustrans, [ed.] Rowell S. C., Vilnius 2003, nr 21).
- 1385** Krewa, „Nos Jagalo virtute Dei dux magnus *Liwanorum* Russiae-que dominus [...] promittit terras suas *Litvaniae* et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare” (AUPL, nr 1).
- 1569** Lublin, «Constitucie sejmu koronnego lubelskiego, *oboygá narodu Polskiego i Litewskiego*» (druk).
- 1791** Warszawa, Zaręczenie wzajemne obojga narodów: „Ojczyźnie swej *Rzeczypospolitej Polskiej* [...] *obydwoch narodow, tak Korony Polskiej, jako i Wielkiego Księstwa Litewskiego*” (AUPL, nr 177).

Określenie ‘wielkie księstwo’ pochodzi od tytułu władcy ‘wielki książę’, który został przeniesiony na Ruś Kijowską z Bizancjum (μέγας βασιλεύς). Tytuł *velikij knjaź* w stosunku księcia-seniora rozpowszechnia się na przełomie XII / XIII na Rusi, skąd został przeniesiony na Litwę, której władcy są określani w źródłach z XIII-XIV w. jako *summus, magnus, supremus; grosir, obirster; velikij, starejšij*, a państwo *terra Lethovia / Lithuania*. Twórcą państwa litewskiego był Mendog (lit. *Mindaugas*), który w 1251 przyjął chrzest, a dwa lat później koronował się na króla Litwy. Tytuł Wielkiego Księcia pojawia się w połowie XIV wieku w gramocie z 1351 Olgierda (*Algirdas*), na którego pieczęci w dokumencie z 1366 widniał rycerz z mieczem – POGON, herb WKL (A. Naruszewicz, Teka nr 8: 245-247, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie); obszerniej: L. Bednarczuk (2010: 38-40, 100-108).

II. WSPÓLNOTA KOMUNIKATYWNA WKL

WKL miało przez cały czas swego istnienia charakter wieloetniczny. Obok Litwinów, którzy stworzyli ten organizm państwowy i nadali mu swoją nazwę, spotykamy tu również inne etnosy bałtyckie: zamieszkujących obrzeża Wielkiego Księstwa Łotyszów i Prusów oraz resztki ludności jaćwieskiej, których możliwym śladem są tzw. „Pogańskie gwary z Narewu”. Na terytorium WKL wyodrębnia się z dialektów plemiennych Krywiczów, Dregowiczów i Radymiczów język białoruski, urastając tu do rangi oficjalnego języka państwowego. Rozpowszechniający się po unii lubelskiej język polski kształtuje na ziemiach WKL swą odmianę północno-wschodnią, podniesioną do poziomu literackiego przez Adama Mickiewicza i jego następców. Od początku XIV wieku z wybrzeży krymskich napływają tu tatarscy Muślimowie, a pod koniec stulecia Karaimi – wyznawcy religii mojżeszowej, domniemani potomkowie Chazarów; a także prześladowani w innych częściach Europy Żydzi oraz Cyganie. Jeśli dodamy do tego przybywającą do miast ludność niemiecką (przeważnie protestancką) i opuszczających od końca XVII wieku państwo moskiewskie rosyjskich Staroobrzędowców; wreszcie rozsianych w sąsiadujących Inflantach ugro-fińskich Estończyków i Liwów, to nasunie się pytanie, jak wyglądała wzajemna komunikacja tych wszystkich grup etnicznych i jakie procesy językowe jej towarzyszyły. Nie ulega wątpliwości, że było tu rozpowszechnione zjawisko dyglosji, a raczej poliglosji, czyli używania różnych rejestrów (języków, dialektów) w zależności od miejsca i sytuacji komunikatywnej: urząd, świątynia, szkoła, rynek, dom. Wielojęzyczność mieszkańców tego państwa (z wyjątkiem części wiejskiej ludności litewskiej i białoruskiej) wynikała z faktu, że każdy czynny społecznie jego mieszkaniec musiał znać język urzędowy (zachodnioruski, później polski), a w przypadku mniejszych grup etnicznych – język otoczenia wiejskiego, niekiedy też język religijny (łacina, cerkiewnoruski, hebrajski, arabski) danej społeczności. Wielojęzyczność ta wytwarzała z jednej strony poczucie odrębności językowej (świadomość różnic), z drugiej zaś w wyniku interferencji prowadziła do wzajemnego zbliżenia, którego rezultatem stała się wspólnota komunikatywna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Językowymi przejawami tej wspólnoty były: (1) wzajemne wielokierunkowe zapożyczenia tworzące wprawdzie wąski (słownictwo państwowo-prawne, wojenne, handlowe, nazwy realiów), ale w znacznej mierze wspólny zasób leksykalny; (2) podobne systemy nazewnicze oraz formanty imion i nazwisk; (3) skonwencjonalizowane substytucje fonetyczne w przejmowaniu apelatywów, imion własnych i nazw miejscowych (w językach blisko spokrewnionych, jak polski i białoruski, oparte na wspólnej etymologii); (4) innowacje gramatyczne, m.in. rozwój korelacji palatalności, zmiana barwy samogłosek w zależności od akcentu, swoisty kontur prozodyczny wypowiedzi, modele derywacyjne, kalki składniowe i związki frazeologiczne.

III. JĘZYK LITEWSKI

Jak wspomniano wyżej, nazwa Litwy w jej słowiańskim brzmieniu pojawia się w 1009 roku, a nazwy jej terytoriów plemiennych występują od XIII wieku. W opinii H. Łowmiańskiego (1932 / 1985: 65-88) przedhistoryczna granica między Żmudzią / *Žemaitija* a Auksztotą / *Aukštaitija* przebiegała na wschód od Niewiaży. W skład tej ostatniej wchodziły: Nalszczany / *Nalšia* na wschodzie (powiat powilejski, później oszmiański), Dziawołtwa / *Déltuva* – między rzeką Świętą a Żejmianą i dalej na wschód (pow. zawilejski, później wilkomierski i brasławski), Litwa / *Lietuva* – w widłach Niemna i Wilii (z Trokami i Wilnem) i stąd ta nazwa została rozszerzona na całe Wielkie Księstwo. Od wschodu Litwa graniczyła z Rusią, która oddziaływała na nią pod względem cywilizacyjnym; towarzyszyła temu ekspansja militarna i demograficzna na ziemię litewskie. Imię księcia Włodzimierza zapożyczone do litewskiego *valdymieras* oznaczało ‘władcę’, a herb – POGOŃ, wyobraża prawdopodobnie św. Jerzego, patrona Rusi. W XIII-XV wiekach książęta litewscy (*kunigaiščiai*) podporządkowują sobie kolejne ruskie grody-księstwa w walce z Tatarami: Mińsk (XII w.), Grodno, Nowogródek, Pińsk (XIII w.), Połock (1307), Witebsk (1318), Mścisław (1359), Brjansk (1361), Kijów (1363), Smoleńsk (1395).

Włączane do Wielkiego Księstwa Litewskiego kolejne ziemie ruskie były prawosławnymi od dawna i właśnie od nich rozpoczęła się chrystianizacja Litwy etnicznej. Dowodzi tego najstarsza warstwa litewskiej terminologii kościelnej. Osadnictwo ruskie ziem litewskich rozwija się ze strony Połocka, Mińska z Zaslawiem, Turowa, Wołkowyska i Grodna (gdzie w XII wieku istniały już dwie cerkwie). Z kolei rozpoczęte w XIII wieku litewskie zdobycze terytorialne na Rusi doprowadziły do kolejnych prób prawosławnej chrystianizacji Litwy za Mendoga i jego syna Wojsiełka, który przyjął prawosławie. Świadectwem szerzenia się prawosławia na dworze wielkoksiążęcym Olgerda w Wilnie jest męczeństwo w 1347 roku trzech jego dworzan „Joanna, Antonija, Eustafija. *Litovskaja* że im imena *Kruglec, Kumec, Nežiło* [...] Sii bjaχu ot męsta *litovskogo*” (D. Baronas 2000: 268), co wskazuje na ich białoruskie pochodzenie. Onomastycznym tego świadectwem są prawosławne imiona osadzanych na Rusi książąt litewskich oraz zachodnioruski (starobiałoruski) język dokumentów Wielkiego Księstwa Litewskiego (Ch. Stang 1935; 1939). Upoważnia to do wniosku, że chrystianizacja Litwy wyszła od strony prawosławnej Rusi w XII-XIV wieku, a bezpośrednim źródłem zapożyczeń był etnoлект krywicki języka starobiałoruskiego.

Język litewski prawie w całości rozwijał się na terytorium Wielkiego Księstwa, na którego podziały administracyjne nałożyły się główne izoglosy gwarowe, a sąsiedztwo słowiańskie wzbogaciło słownictwo i przemodelowało strukturę gramatyczną. Historyczna granica Żmudzi, przebiegająca wzdłuż rzeki Szuszwy i Niewiaży, oddziela dialekt zachodnioauksztajcki, który wraz z zachodniodzukowskim (w obu zachowane *e/aN*) obejmuje dawną dzielnicę Kiejstuta (późniejsze województwo trockie) na zachód od linii Kiernów – Muśniki – Olkieniki, czyli Litwę właściwą. Dzielnicą Olgerda z obszaru etnicznej Litwy obejmowała Dziawołtwę

(późniejszy pow. zawilejski: Wiłkomierz – Brasław) oraz Nalszczany (powiat powilejski, później oszmiański), na których ukształtował się dialekt wschodnidzukowski (zmiana $e/aN > uN$). Wschodnia granica żywiołu litewskiego jest od dawna przedmiotem dociekań uczonych różnych specjalności (J. Ochmański 1981) i nie da się oddzielić od problemu praojczyzny Bałtów, którą K. Būga (1961, III: 728-742) umieszcza na górnym Podnieprzu. Cofający się pod naporem wschodnich Słowian (Krywiczów, Dregowiczów i Radymiczów) język prawschodniobałtycki musiał przetrwać dłużej na zachód od Berezyny i północ od Prypeci. Świadczy o tym duże zagęszczenie hydronimii i obecności toponimii bałtyckiej. Dzisiejsza granica języka litewskiego ukształtowała się między XVI a połową XIX wieku skutkiem wyniszczenia ludności przez wojny i klęski, a także jako wynik polonizacji żywiołu litewskiego w drugiej połowie XIX wieku. Na dawnym obszarze zachował się łańcuch językowych wysp dialektu dzukowskiego w trudno dostępnych zakolach Wilii i Oszmianki (Gierwiaty), Niemna i Berezynki (Łazduny), Gawii i Żyżmy (Dziwieniszki) oraz w okolicach Zdzięcioła dialekt typu zachodnioaukštajcki bez cech dzukowskich, może więc przyniesiony tu przez osadników. Granica zwartego litewskiego obszaru gwarowego w początku XX wieku przebiegała na północny zachód od Wilna. Ukształtowała się ona w XVII-XIX w., a jej szczegółowy przebieg ustalił O. Chomiński (1928-1933 / 2010).

IV. JĘZYK BIAŁORUSKI

Nazwa *Białoruś* nie została do dziś przekonywająco objaśniona (O. Łatyszonek 2006: 17-70). Wiadomo, że do XIX w. odnosiła się ona do dawnych województw witebskiego, połockiego i smoleńskiego, czyli w przybliżeniu obszaru, na którym ukształtował się dialekt północno-wschodnio-białoruski. Natomiast województwo nowogródzkie i mińskie (a przynajmniej jego część południową: Mozyrz – Rzeczyca) oraz Grodzieńszczyznę nazywano *Czarną Rusią*. Jest to więc obszar południowo-zachodniego dialektu białoruskiego aż po językową granicę z gwarami ukraińskimi. Wspólną nazwą dla całej dzisiejszej Białorusi, której językowy zasięg wyznacza w przybliżeniu polityczna granica WKL, był termin *Ruś Litewska*, utrwalony w tytule dzieła M. Fedorowskiego «Lud Białoruski na Rusi Litewskiej» (1897-1981).

Najstarszą, dającą się uchwycić warstwę językową Białorusi, stanowi hydronimia ugro-fińska, nawiązująca do nazewnictwa pojezierza inflancko-pskowskiego (*Issa, Nemiga, Newel, Świr*). Nosi ona na sobie piętno pośrednictwa języków bałtyckich (formant *-da, -el-*), które tworzą kolejną warstwę hydronimiczną Białorusi i terytoriów przyległych (Pskowszczyzna, Górne Powołże i Podnieprze, Polesie, Podlasie). Zróżnicowanie arealne bałtyckiej hydronimii Białorusi przemawia za hipotezą, że tu właśnie pod wpływem warunków geograficznych zaczęły się kształtować różnice między plemionami zachodniobałtyckimi (część południowo-zachodnia), wschodniobałtyckimi (pojezierze północne) a Bałtami dniesprzańskimi (południowy wschód), najwcześniej zasymilowanymi przez Słowian.

Na pierwotne terytorium Bałtów wschodnich nawarstwili się słowiańscy Krywicze, Bałtów zachodnich – Dregowicze, a Bałtów dnierzańskich – Radymicze. Tak więc podział na Białą i Czarną Ruś oraz dialekty północno-wschodnie i południowo-zachodnie zdaje się odzwierciedlać różnicę między plemionami wschodnio- a zachodniobałtyckimi. Kolejne etapy sławizacji można śledzić pośrednio poprzez stopniowe zagęszczanie się na północnym zachodzie elementów bałtyckich w onomastyce, słownictwie i kulturze ludowej Białorusi.

Najwcześniej żywioł słowiański opanował górne Podnieprze (po linię Berezyny) i Polesie, gdzie nie zachowały się bałtyckie nazwy miejscowe, a hydronimy są stosunkowo rzadkie. Kolejną rubież etno-językowo-kulturową wyznaczają nazwy miejscowe na *-iszki*, rozpowszechnione na zachód od linii: Brasław – Miadziołka – Naroczanka – Berezynka – Niemen do ujścia Czarnej Hańczy (J. Safarewicz 1956). Jest to zarazem wschodnia granica katolicyzmu, który przyjmowali mieszkający tu Litwini w XIV-XV wieku. Dopiero w czasach historycznych żywioł wschodniosłowiański osiągnął stan dzisiejszy, a maksymalny zasięg penetracji języka białoruskiego na północnym zachodzie wyznacza zasięg litewskiego dzukowania.

Naszpicowane wyżej przemiany etnojęzykowe nie miały, jak się zdaje, charakteru wielkich migracji, lecz polegały raczej na stopniowej asymilacji na przestrzeni długiego czasu – od wspólnoty bałto-słowiańskiej (II-I tys. przed Chr.), po ekspansję wschodnio-słowiańską, trwającą od połowy I tysiąclecia A.D. po czasy nam współczesne. Powodem asymilacji Bałtów była nie tylko przewaga ilościowa elementu słowiańskiego, lecz przede wszystkim względy kulturowe, a od XI w. także polityczne i religijne (J. Karskij 1907-1916).

Wydaje się, że odrębny etnos i język białoruski wytworzył się dzięki przynależności do Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego polityczne granice określają omal dokładnie zasięg etnograficznej Białorusi. Wskazuje na to również dawna jej nazwa – *Ruś Litewska* (jako przeciwieństwo *Rusi Moskiewskiej*) oraz zachowany na peryferiach WKL egzonym Białorusinów – *Litowcy*, *Litwiny*, *Litwaki*.

V. PIŚMIENICTWO POLSKIE NA ZIEMIACH WKL

Najstarszym świadectwem znajomości języka polskiego na Litwie jest wzmianka w «Kronice Ziemi Pruskiej» Piotra Duisburga pod rokiem 1290: *unus ex eis, qui linguam sciret Polonicam*, powtórzona przez M. Strykowskiego (1582, I: 266): *Litwin Nodam polski język dobrze umiał*. Kolejną informację o Polakach na Litwie zawiera zacytowany wyżej list Giedymina z 1323 r. do franciszkanów prowincji niemieckiej o przysłanie do Wilna i Nowogródka kapłanów znających język polski, ruski i litewski.

Polskie wyrazy regionalne pojawiają się w dokumentach ruskich i łacińskich na ziemiach WKL od końca XIV wieku, a dłuższe teksty w połowie XVI wieku. Należą tu: «Metryka litewska» (od poł. XIV w.); «Akta unii Polski z Litwą» (od 1385-1791); «Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej» (od 1387); glosy

polskie do kazań Mikołaja z Sokolnik (ok. 1500); przekłady Statutów Litewskich («Kodeks Świdzińskiego» 1532, «Kodeks Olszewski» 1550); «Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego» (1550); Macieja Strykowskiego, «Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi» (1582); «Akty cechów wileńskich» (1495-1759); dokumenty lokalne i listy (m.in. Zygmunta Augusta, Radziwiłłów i innych dostojników litewskich).

Najstarszą drukowaną na ziemiach WKL książką jest wydana w 1522 w Wilnie «Małaja podorożnaja kniżica» Franciszka Skoryny. W drugiej połowie stulecia ukazują się tu wielkie dzieła literatury polskiej, nie związane jednak tematycznie ani językowo z Wielkim Księstwem: «Biblia Brzeska» (Radziwiłłowska, 1563), «Biblia Nieświeska» Szymona Budnego (1570-1572), «Żywoty świętych» Piotra Skargi (1579) oraz liczne utwory i tłumaczenia pisarzy urodzonych w WKL zawierające regionalizmy. W sumie w XVI wieku na ziemiach WKL ukazało blisko 150 polskojęzycznych druków, a w stuleciach następnych: XVII w. – ok. 350, XVIII – ponad 1000 pozycji (M. Vasilevskaja 1985). Liczne regionalizmy językowe odkryto w utworach kolejnych pokoleń urodzonych tu pisarzy.

XVII w. Akty, inwentarze, rewizje, dokumenty kościelne i kroniki miejskie (Mohylewa, Witebska).

XVIII w. Franciszek Bohomolec (*1720 k. Witebska), Konstancja Benisławska (*1747 k. Dyneburga), Julian Ursyn Niemcewicz (*1758 Skoki k. Brześcia), Jan Chodźko (*1777 Krzywicze k. Budławia), Jan Czczot (*1796 Maluszyce k. Nowogródka), Adam Mickiewicz (*1798 Zaosie).

XIX w. Władysław Syrokomla (*1823 Smolków k. Słucka), Eliza Orzeszkowa (*1841 Miłkowszyczna k. Grodna), Józef Weyssenhoff (*1860 spod Jeziorosów), Maria Rodziewiczówna (*1863 Pieniuha k. Wołkowyska), Florian Czarnyszewicz (*1895 Bobrujsk), Melchior Wańkowicz (*1892 Kalużyce k. Mińska).

XX w. Sergiusz Piasecki (*1901 Lachowicze), Józef Mackiewicz (*1902 Petersburg), Czesław Miłosz (*1911 Szetejnie k. Kiejdan), Stanisław Bielikowicz (*1922 Mielegiany k. Święcian), Tadeusz Konwicki (*1926 Nowa Wilejka), Zbigniew Żakiewicz (*1933 Wilno), Aleksander Jurewicz (*1952 Lida).

VI. CECHY WSPÓLNE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

Północno-wschodnia polszczyzna kresowa kształtowała się i różnicowała wraz z rozwojem terytorialnym i zmianami administracyjnymi WKL, a jego straty terytorialne prowadziły po pewnym czasie do zaniku używanej tam odmiany lokalnej (Smoleńsk, Ryga XVII w.; Połock, Witebsk, Mohylew XVIII-XIX w.; Mińsk, Kojdanów, Bobrujsk – eksterminacja stalinowska). Pozostałe odmiany przetrwały uszczuplone do dziś i są przedmiotem intensywnych badań terenowych.

Najwyraźniejsze różnice zachodzą między nasyconą lituanizmami odmianą kowieńską (i częścią suwalskiej) a wileńską wraz z grodzieńską i nowogródzką. Jednak wszystkie łączą wspólne cechy systemowe. Niektóre są wspólne z polszczyzną

południowokresową: redukcje wokalizmu poza akcentem, model palatalności grup spółgłoskowych, zachowanie *h*, *ł*, wahanie *u / ʉ / v*; formant *-uk*; nazwy osobowe na *-sz-ko* i *-n-ko*; miejscowe na *-ow-szcz-yzna*). Inne nawiązują do gwar Podlasia, Mazowsza i Polski północnej: rozkład nosowości, brak rodzaju męskoosobowego, nazwy osobowe na *-ko*, miejscowe na *-(n)ęta*, słownictwo. Oto szkicowy przegląd najważniejszych innowacji.

F o n e t y k a

1. Akcent: zestrojowy, zmorfologizowana ruchomość, redukcje w pozycjach nieakcentowanych.

2. Samogłoski: (a) zjawisko „(j)a-kania”, rzadziej „u/i-kania”; (b) wahanie *ó / o*; (c) rozkład i zanik nosowości.

3. Spółgłoski: (a) prepalatalne *s'*, *z'*, *c'*, *ʒ'* (w miejsce *ś*, *ź*, *ć*, *ż* oraz *sj*, *zj*, *cj*, *ʒj*); (b) miękkie *l*, zębowne *ł*; (c) opozycja *h / χ* ma warianty miękkie *h' / χ'*; (d) inna repartycja palatalności w grupach spółgłoskowych; (e) upraszczanie geminat; (e) sandhi zdaniowe typu białoruskiego *u / ʉ / v*.

M o r f o l o g i a

1. Słowotwórstwo: formanty apelatywne i onomastyczne, zapożyczone z litewskiego i białoruskiego lub powstałe przez kontaminację.

2. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju, tendencja do zaniku neutrum; brak odrębnych form męskoosobowych; (b) inna repartycja końcówek; ujednolicony pl. nom. *-i/-y*.

3. Zaimek: (a) brak enklityk i form *z n-*; (b) dzierżawcze *ich-nyj, jej-ny*; (c) formacje na *-en, -y, -ci*.

4. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*; rzadziej *-mi*; (b) iterativa na *-i/yw-ać*; (c) mieszanie rodzajów i brak końcówek ruchomych w czasie przeszłym, (d) czas zaprzeczony (e) pleonastyczne *-by* po *że-by*.

S k ł a d n i a

1. Odmienna składnia przypadków i reakcja przyimków; częste *dla* + genetivus; brak vocatiwu.

2. Kongruencja męskich form czasownika w czasie przeszłym z wszystkimi rzeczownikami.

3. Tendencja do elipsy copuli; 3. os. *jest* z podmiotem w pluralis.

4. Konstrukcja dzierżawcza typu (*u*) *mnie jest*.

5. Rozpowszechnienie konstrukcji z imiesłowowej w różnych funkcjach (także czasu zaprzeczonego).

VII. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

1. WILEŃSZCZYŻNA

F o n e t y k a

1. Akcent ekspiratoryczny, wyrazowy lub zestrojowy, np. *niedaj¹ się, dla¹ nas, ni¹ chto¹*.

2. Tendencja do redukcji samogłosek nieakcentowanych, głównie poakcentowych, typu białoruskiego „(j)akania” $o > a$, rzadziej $e > a$, np. *haliera, da¹ domu / nadzieła, piachota*, hiperyzmy: *kopusta, okuratny, porafia*. Innym przejawem tej tendencji jest podwyższenie artykulacji o [u]: *rubota, du¹ domu*, oraz e [i / y]: *zilony, umrzysz*.

3. Częste o w miejsce ogólnopolskiego $ó$, np. *brzoska, piorko, rowny, sprubuj, zdrow*; hiperyzmy, np. *cós, dóm, młódszy, ostróžny, paciórek*.

4. Tendencja do zaniku samogłosek nosowych: (a) rozkład także przed szczelinowymi: *część* [čeńść], *gęsi* [gensi], *mąż* [monš]; w wygłosie rozkład lub zanik rezonansu: *są* [son], rzadziej [som] / [so]; *się* [s'eń] / [s'e] / [s'a]; (b) ekwiwalencja $\text{Ą} = \text{AN}$, np. *małżeństwo* [małżęstwo], *państwo* [państwo], *słońce* [słóce], *świństwo* [sviństwo], *żeński* [žęski]; (c) wahanie $\text{ę} / \text{ą}$, np. *ksiądz* [ks'enž], *zając* [zajenc], *piętro* [p'ontro]; (d) wtórna nosowość: *krukacz* [kronkač] 'kruk', *łupy* [łempy] 'duże wargi', *mucha* [móχa]; dawne *jajecznicza* [jęcnicza], *koleżanka* [kolęžanka]; (e) nosowe „liaison”: *imię ojca* [imie-n ojca] (A. Łętowski 1915: 16).

5. Palatalność typu ruskiego (artykulacja prepalatalna), najwyraźniejsza przy spółgłoskach zębowych [s', z', c', ʒ'] oraz wargowych [p', b', v', m'] Zmiękczenie ch [$\chi > \chi'$] przed i, e , np. *chyba* [χ' iba], *muchy* [muχ'i], *marchew* [marχ'ev].

6. Spółgłoski płynne: (a) l zawsze miękkie, np. *ale* [al'e], *las* [l'as], *blacha* [bl'aχa]; (b) r / rz : przykłady zastępowania rz przez r , np. *skrynia, treba, zrucąć*, hiperyzmy i substytucje: *drewniany* [dževńiany], *prawosławny* [pševosłavny]; *pšepodaje* < ros. *prepodajet* 'naucza'.

7. Tendencja do wymowy g [h] narastająca od wschodu. W zapożyczeniach zawsze dźwięczne h , np. *herbata* [harbata], *holera* [hal'era], które na substracie litewskim znika lub ulega osłabieniu, np. ^(h)*arbata*, ^(h)*arełka* (podobnie jak w gwarze litewskiej koło Zdzięcioła).

F o n o t a k t y k a

1. Grupy spółgłoskowe jednolite pod względem palatalności, twarde: *leśny* [lesny], *łańcuch* [łancuχ], *państwo* [panstwo], *słońce* [słonce], hiperyzm: *gorońco*; miękkie: *związek* [žv'ązek], *zwierzę* [žv'ežę], także w połączeniach przyimka *z Wilna* [ž v' ilna], *z Mińska* [ž m' ińska].

2. Sekwencja $(n) + s, z, c + yja$ (zachowane w brus.) $> (n') - s' / z' / c'$, np. *pensja* [peńs'a], *fuzja* [fuz'a], *stacja* [stac'a], *konferencja* [kofereńc'a], *kostium* [kośc'um]; dawne rymy *braci – konfederacji* [brac'i – kofederac'i].

3. Białoruska geminacja spółgłosek palatalnych (na wschodzie obszaru), np. *svińna, żyćce*.

4. Artykulacja v [u] + spółgłoska, rzadziej w wygłosie, np. *równy* [rouny], *domów* [domou]

5. Upraszczenia geminat oraz grup spółgłoskowych: *rż* [rż] > *rz* [ż]: *drzeć*, *dzierzyć*, *skarżyć*, hiperyzmy *rz* > *rż brzeg*, *wierźba* itp.

6. Inne zmiany kombinatoryczne: *kt* > χt : *kto* [χto], *który* [$\chi tury$], *doktor* [do χ tor]; $\chi š$ > *kš*: *chrzest* [kšest], *chrzan* [kšan]; *śl* > *šl*, *śń* > *šn*, np. *ślub* [šlub], *wiśnia* [višn'a].

M o r f o n o l o g i a

1. Przesunięcie akcentu: (A) Na ostatnią sylabę: (a) imperativus: *patrzaj*, *zlituj*, *s'e*; (b) praeteritum: *piśał*, *pšyšli*; (c) futurum: *pojdziesz*; (d) po negacji: *nie ma*; (e) w pewnych sufiksach: *pars-uk*, *kumpi-ak*, *fart-uch*, *mach-un*; (f) w przysłówkach, np. *dalej*, *raniej*, *niechaj*. (B) Na trzecią sylabę od końca: (a) przymiotniki typu *milenki*; (b) 2. pl. praes. i fut. *widzicie*, *pojdziecie*; (c) w pewnych wyrazach: *paniczka*, *k'edyści*, *ciemneńko*.

2. Zmiana wygłosowego $e > 'a$ oraz $-e > -e > -'a$ w pewnych kategoriach (zmorfologizowane „jakanie”): (a) nom. -acc. sg. neutr. *pol-e* > *pol-'a*; *cielę* > *c'el-'a*; (b) acc. sg. fem. *dusz-e* > *duś-a*; (c) 1. sg. *noszę* [noša], *widzę* [viža]; (d) indeclinabilia: *dobrze* [dobža]; *trochę* [troxa].

3. Tendencja do protezy nagłosu: $j-$, $v-$: *j-igła*, *j-ikona*, *j-iść*; $u-$ on, $u-$ organy, $u-$ oły, $u-$ umar, $u-$ ulica oraz wahania $u / u / v$, np. *v-čone* / $u-$ čyli, *v-deżył*, *poym'erali* obok *umov'it* ‘womówił’, *u V'iln'e* ‘w Wilnie’ jako przejaw białoruskiego sandhi zdaniowego typu: *on u domu* / *ona u domu*.

4. Pisownia wygłosowego $-c$ jak $\langle -ć \rangle$ (rzadziej $\langle -dz \langle -dź \rangle$), np. *wieć*, *ojcieć*, *powieź*, okazjonalna w tekstach od XVI, częsta u Mickiewicza, Chodźki, Syrokomli. W XX wieku $\langle -ć \rangle$ jest wymawiane na Kowieńszczyźnie (H. Szwejkowska 1936), rzadziej na Wileńszczyźnie (H. Turska 1939 / 1982), śladowo na Nowogródzkiej (T. Lewaszkiewicz 2005, 2017).

5. Usuwanie alternacji w temacie: (a) rzeczownik *zęb* jak *zęba*, *zęby...*; *siostr* jak *siostra*, *siostry...*; *ręcami* jak *ręce*; (b) formy infinitivu typu *darć*, *piekć*, *żarć*, zapewne pod wpływem gwar białoruskich *ž'erci*, *p'ekci* (J. Trypućko 1955: 320, K. Tekielski 1983: 187-190).

S ł o w o t w ó r s t w o

1. Bogactwo deminutiwów, w tym formanty piętrowe, np. *bajstr-ucz-ek*, *dusz-ecz-ka*, *kochan-eń-ki*, *kosz-eń-ut-ek*, *pan'-icz-ka*, *pars'-ul-acz-ek*.

2. Zapożyczone przyrostki apelatywne: (a) białoruskie: $-uk$, $-un$, $-enia$, $-onek$, $-aczy$, $-uha$ [$*-uga$] $-uszczy$; (b) litewskie: $-uć$, $-ajło$; kontaminowane: $-a/ej-ka$, $-ej-ko$; $-ut-ka$, $-eń-ut-ek$; $-ul-acz-ek$.

3. Formanty onomastyczne: (a) antropimimy na $-(k)o$; $-uk-e/owicz$; $-a/e/i/u-sz-ko$, $-a/e-n-ko$; (b) topomimy na $-iszki$, $-ańce$, $-ow-szczy-zna$; (c) hydronimy na $-o/ecz$, $-a/ejka$.

4. Przysłówek: inna repartycja zakończenia, np. $-o / -e$: *straszn-o*, *wczesn-o / głośn-ie*, *obowiqzkow-ie*.

5. Derywaty zaimkowe typu: (a) *ich-ny*, *jej-ny*; (b) *któr-en*; *sam-y*, *nasz-y*; (c) *ktoś-ci*, *jakiś-ci*.

6. Formant *-i/yw-*, często bez funkcji iteratywnej: *darow-yw-ać, wylecz-yw-ać, zwycięż-yw-ać*.

F l e k s j a

1. Rzeczownik: (a) rodzaj: tendencja do zaniku neutrum, przechodzącego w fem. (nom. sg.) *gumna, kina, oka*; wahanie rodzaju: masc. *kieszeń, podwórek, recept*; fem. *kartofa, ptaszka, talerka*; (b) inna repartycja końcówek rzeczownika: sg. gen. masc. *-a / -u: dwor-a, rok-a / ows-u, świat-u*; dat. masc. *-u: wujk-u, koni-u*; instr. fem. *-aj / -oj / -ej: z córk-*oj*, z pani-*ej**; pl. nom. uogólnienie końcówek (masc., fem., neutr.) *-i / -y: nauczyciel-i, kon-i, noż-y, wilc-y, palc-y, san-i*; gen. *-ów: bab-ów, koz-ów, wesel-ów*; dat. *-am: chłop-am, pani-am, dzieci-am*; instr. *-omi: ręk-omi*; tendencja do zaniku wołacza; odmiana typu: *maszynist-y, -ego*.

2. Zaimek: (a) zachwianie repartycji i brak enklityk osobowych: *daj mnie; ja pokaża tobie*, oraz form z *n-* po przyimku: *u jego, z ją, po ich*; nom. sg. neutr. *te* ‘to’ (potoczne, gwarowe); acc. *jej* ‘ją’; (b) zaimek zwrotny *się* tylko po czasowniku, który stoi często na końcu zdania.

3. Przymiotnik: okazjonalny superlativus z *sam(y)* typu ruskiego.

4. Czasownik: (a) 1. pl. *-m* (archaizm północnopolski) oraz *-mi* (głównie kołowieńskie); (b) tendencja do mieszania, typ *ja robileś*, i zaniku końcówek ruchomych zastępowanych przez zaimki, typ *ja robił*; (c) pleonastyczne *-by*, np. *że-by robił-by*; (d) imiesłów uprzedni w funkcji czasu przeszłego, np. *on zdurniawszy*; (e) czas zaprzeczony typu *ja był zrobił / ja był zrobiwszy*.

S k ł a d n i a

1. Różnice w składni przypadków: *jeździ szoferem; boli jemu głowa; pytam u ojca; podobny na niego; uderzyć z kijem; ożenił się na niej* (kalki ruskie).

2. Brak kategorii męskoosobowości: (a) uogólnione końcówki na *-li-* w czasie przeszłym, typu *chłopy pili, baby spali, dzieci płakali, wilcy wyli, drzewa rośli*, jak w części gwar polskich i w językach ruskich; (b) uogólniony pl. gen. w funkcji acc., typ *widzę siostrów / kotów / domów*.

3. Tendencja do elipsy copuli: *ja tutejszy; my prawosławni; on jakoby chory*.

4. Konstrukcja dzierżawcza typu (*u*) *mnie jest*.

5. Rozpowszechnienie konstrukcji z imiesłowem uprzednim w funkcji verbum finitum, typ *ja (był) rano wstawszy i kosił siano*, w funkcji czasu (za)przeszłego, por. brus. *ja tut dauno byuśy; vozero (było) vysaxśy* w gwarach na wschód od granicy litewskiej i na północ od linii: Oszmiana – Raduń – Lida – Żołudek (DABM, mapa nr 205).

6. Formy adresatywne z 3. os. czasownika, np. *czy chce jeść?; siada do stołu!*

7. Wyrazy i wyrażenia funkcyjne: *aż póki* ‘dopóki’, *jakoby* ‘podobno’, *musi* ‘chyba’, (*no / nu*) *tak coź* (*ty zrobisz w ta pora*), *ot co!*, *wie* ‘wiesz co, tak oto’.

A. Odmiana oszmiańska (powilejska). Skupione wokół Oszmiany, Lidy, Świra nazwy miejscowe *-(n)ęta* (L. Bednarczuk 2010: 159-164, mapa 307), wskazują na osadnictwo z Podlasia i Mazowsza. Na wschodzie narastają wpływy białoruskie (Wołożyn, Stara Wilejka, Budzław), m.in. (1) redukcje nieakcentowanych *o, e* pod wpływem (j)akania; (2) powszechna wymowa *g [h]* oraz *v [u]+ C*; (3) palatalne *š*,

ž, č [š, ž, č]; (4) geminacja spółgłosek palatalnych, (5) wymowa typu *żyćce, svińna* i podwajanie *nn* typu *drewnianny*; (6) pdz. białoruskie patronimica na *-cz-uk*. Liczne regionalizmy wykryła H. Turska (1930) w języku urodzonego w XVIII koło Starej Wilejki Jana Chodźki (1777 Krzywicze – 1851 Mińsk). Większość z nich znana jest ze współczesnej polszczyzny wileńskiej:

1. Samogłoski: (a) częste *o* w miejsce *ó*: *miod, nożka, probowali, ziołko*, hiperyzmy: *klasztór, młodszy, wróta*; (b) ślady akania: *pańczoche, troszeczka*, hiperyzmy: *tobaczki, połatki*; (c) rozchwianie nosowości: *dęb, gęszcz / piątro; momęt / ponsowy*.

2. Spółgłoski: (a) palatalność kresowa: *gorońco, miłośnie, rźnięcie, zwierz / konczy; kwasną, swiatu; więć*; (b) zmiana *chy > chi*: *chiba-by, przychilność, Eustachi*; (c) wahanie typu *s / sz / ś*: *sklankę, różnicy / szlubowiny, żyżne / ślacheckiem, kruścu, drażliwy*.

3. Rzeczownik: wahanie rodzaju: masc. (*dobry*) *metod, zacisz*; fem. *pieczenia, w Mołodecznej*.

4. Zaimek: formy *któren, kaźden*; brak *n-*: *bez jego, o im, od ich*, hiperyzm: *na niej wierzchu*.

5. Czasownik: formy czasu przeszłego bez końcówek ruchomych: (*ja*) *robiła; my zginęli*.

6. Konstrukcje: (a) przypadkowe: *wołam matek; nie było czego robić; stancja uczniami zajęta*; (b) przyimkowe: *ciasno dla uczniów; na dniu; duszony od kurzu; dasz po niej posagu*; (c) składnia zgody: *przędza i ponczoszki nasze przepadli; diabelnie się rzeczy zmienili*.

B. Odmiana brasławska (zawilejska). Ukształtowała się na podłożu gwar północno-wschodnio-białoruskich, skąd częste patronimica na *-onek*; w części zachodniej (Ignalino, Widze, Smołwy) wpływy litewskie. Współczesną sytuację językową na Brasławszczyźnie w perspektywie historycznej skrupulatnie zanalizowała E. Smułkowa wraz z zespołem (2009-2011).

C. Odmiana trocko-niemeczyńska. Powstała na podłożu litewskim, jak wykazała H. Turska (1939 / 1982) pod koniec XIX wieku, stąd częste lituanizmy i podobieństwa do odmiany kowieńskiej i polszczyzny Litwinów święciańskich, m.in. szeroka artykulacja *e* [ae], wymowa *χ* [k], *f* [p], kalki semantyczne i składniowe, patronimica na *-aitis > -ojć*; rzadsze białorutenizmy.

2. KOWIEŃSZCZYŻNA

Najstarsze polskojęzyczne teksty z terenu historycznej Żmudzi pochodzą z końca XVI wieku, a już ze stulecia następnego posiadamy liczne dokumenty prawa magdeburskiego (Birże, Janiszki, Jurbork, Kiejdany, Szawle, Wornie, Żagory) oraz inwentarze (XVII-XVIII w.). Są też przykłady litewskiej stylizacji językowej, m.in. w teatrze szkolnym w Krożach:

luź to iak do Impimy (Infimy) kodzi (chodzi), nastał piąty / Lat; młody dzieciuk, ma rok dwadzieścia dziewiąty. / Dobrze wiem, co dotyk czas (dotychczas) umiesz komedye / Wyprawić, szak go na to Xiondz w Iszkole (szkole) bije (1677 P. Szymkiewicz «Chleb zwycięski», M. Brensztejn 1924: 49).

Na temat rozpowszechnienia polszczyzny w połowie XIX wieku posiadamy relację rumuńskiego mnicha – Chiriaca, który podróżując z Petersburga do Warszawy w 1850 roku, stwierdził, że polski jest potocznym językiem ludności wokół Dyneburga, a w Wiłkomierzu jest mnóstwo Żydów i Polaków (W. Truszkowski 1996: 87). Potwierdziła to po latach korespondencja litewskiego dziennikarza z Wiłkomierza w 1938 roku:

Na ulicach, nad rzeką, w kinie, w ogrodzie miejskim i wszędzie, gdzie tylko się zbiera więcej ludzi, panuje *polski żargon*. Robotnik, dorożkarz, służąca, stróż itd. Poczytają sobie za zaszczyt mówić po polsku, jakkolwiek nazwiska ich świadczą o czymś wręcz przeciwnym. A co najważniejsze, tylko ludzie niższych klas trzymają się polskiego żargonu.

Notatkę tę przetłumaczył i nadał rozgłos redaktor B. Paszkiewicz (2003: 309), a wydawana w Kownie «Chata Rodzinna», drukowała informacje o wydarzeniach z życia Polaków w wielu miejscowościach, głównie północno-wschodniej Litwy: Bejsagoła, Bobty, Czekiszki, Datnów, Dowkojnie, Gankiele, Giedrojcie, Inturki, Janiszki, Janów, Jeziorosy, Kalwaria, Kiejdany, Kowno, Krakinów, Łabanów, Łopie, Łódzkie, Merecz, Maciuny, Montwiliszki, Muśniki, Olita, Pacunele, Poszuszwie, Rosienie, Skorowody, Szaty, Szawle, Szyrwinty, Traupie, Urniaże, Wędziagoła, Widukle, Wiłkomierz, Wisztyniec, Wodokty, Wysoki Dwór, Żejmy. Dziś język polski można usłyszeć jedynie na Laudzie, wokół Jeziorosów i śladowo w kilku innych miejscowościach Litwy etnograficznej.

Polszczyznę kowieńską interesowali się w XIX wieku etnografowie (M. Dowojna-Sylwestrowicz 1888 i J. Petrowowa z Rymszewiczów 1902), w okresie międzywojennym H. Szwejkowska (1934, 1936), a po latach H. Karaś (2002) i A. Zielińska (2002). Różni się ona od wileńskiej silną interferencją ze strony języka litewskiego, przypominając język polski Litwinów z Puńska.

F o n e t y k a

1. Wokalizm: (a) obniżenie artykulacji *e* [ä/ea]: *nea*, *jaželi*, *v' ačork' i*; (b) redukcja nieakcentowanych *e* [i/è] *choruji*, *leji*, oraz *o* [u/ù/o]: *kul' ega*, *pu polsku*, *du ñegu*; (c) częste *i* w miejsce *y* [yⁱ] (jeden fonem): *zapitamy*, *pol' it' ika*, hiperyzm: *pystolet*; (d) tendencja do prelabilizacji (dyftongizacji fonetycznej) akcentowanego *o* > *uo*; (e) samogłoski wstawne i inne cechy fonotaktyki litewskiej.

2. Pozostałe cechy fonetyczne nawiązują do polszczyzny wileńskiej: (a) akcent, (b) zmorfologizowane (j)akanie, (c) rozkład samogłosek nosowych: $\varphi = en$: *Kasienka* [Kasinka], denalizacja *dadzą* [dažo], *rzeknoł*.

3. Konsonantyzm: (a) przykłady transpozycji $f > p$, $\chi > k$, brak *h* dźwięcznego: *kleb*, *kodzić*, *portepian*, *Rapał*, (^h)*arbata*; (b) okazjonalna (w okresie międzywojennym regularna, H. Szwejkowska 1936) miękkość wygłosowego *-c*, np. *więc*

[v'ęć], *powiedz* [pov'ęć] oraz *ń* w różnych pozycjach: z *rańa*, *piluńuje*; (c) podobne do wileńskiej: spółgłoski prepalatalna, jednolite pod względem miękkości grupy spółgłoskowe, usuwanie geminat: *inna* [ina], *wyższego* [wyšęgo], *odtąd* [otton].

M o r f o l o g i a

1. Tendencja do zaniku rodzaju nijakiego: (a) feminizacja neutrów w nom.-acc.; (b) dublety *tego błota / tej błoty*; (c) znane w różnych częściach WKL formy *kar-tofla*, *ptaszka*, *konopla* i liczne inne zmiany rodzajowe.

2. Przypadki: (a) powszechny pl. nom. na *-i / -y*; (b) archaizmy, innowacje i hiperyzmy: sg. instr. z *mężczyzn-ym*, z *Jagiel-ym*; loc. sg. (v) *Polšč-e/y*; pl. nom. *naucz-ciel-owie*, instr. *przed święt-omi*.

3. Zaimek: brak form z *n-* i enklitycznych, np. *od jego*, *u ich*.

4. Czasownik: (a) sekundarne iterativa na *-i/yw-*; (b) 1. pl. (pn.polskie) *-m* oraz innowacyjne *-mi*; (c) neutralizacja rodzaju i mieszanie końcówek 1 i 2 os. typ *ja ro-biłaś/ś*; (d) 1. pl. czasu przeszłego typ *robilim* wobec wileńskiego *my robili*; *jest 'są'*: *Litwinów tutaj jest*; (e) redundantne *żeby [...]-by* w trybie przypuszczającym; (f) użycie imiesłowu na *-(w)szy* w funkcji czasu (za)przeszłego.

S k ł a d n i a: częste kalki litewski (jak na Sejnszczyźnie), rzadsze – białoruskie.

S ł o w n i c t w o: (1) liczne lituanizmy (zapożyczenia i kalki); (2) archaizmy: *czela-dź* 'dzieci', *zawždy*, *wraz*, *wcale*, *niwa*; XIX-wieczne: *acan*, *dama*, *szyroki*; (3) mazowizmy: *dopioro*, *jachać*, *lasonek* 'lasek', *sila* 'dużo', *sierzp*; (4) kresowizmy; (5) (biało)rutenizmy (H. Karaś, 2002: 277-346).

A. Odmiana laudańska (Kowno, Kiejdany, Janów, Poniewież i Radziwiliszki).

W oparciu o zróżnicowanie narodowo-społeczne H. Karaś (2002) i A. Zielińska (2002) wyróżniają trzy polskie socjolekty: (1) szlachty zagrodowej, (2) ziemiaństwa i inteligencji (dziś nieistniejący), (3) chłopów litewskich, najbliższy strukturalnie polszczyźnie Litwinów puńskich. Ostatnio obie autorki w oparciu o korespondencję z XIX-XX w. omówiły w sposób odkrywczy polski socjolekt szlachecki na podłożu litewskim (kowieńsko-żmudzki) w konfrontacji z grodzieńsko-białoruskim (Z. Sawaniewska-Mochowa, A. Zielińska, 2007: 195-314).

B. Odmiana jezioroska (Jeziorosy – Wiłkomierz).

W końcu XIX wieku J. Petrowowa z Rymaszewiczów zebrała wykorzystany przez J. Karłowicza (SGP) «Słownik gwary Polaków litewskich» (por. E. Koniusz, 2001: 44-49) a w okolicach Jeziorosów zapisała tekst polski z ust „szlachty drobnej i chłopów”, oto jego początek: „Kiedy pójdą do klebanii, to ksiądz kleban da mnie kleba. – Ja szedzy do kościoła, spotkałam się somsiada. – To już kiedy tak, łaskawy Panie, to niekaj będzie nami. – Przyniosłam się do pani skować piniędzy, wszakżeż wiem – u pani, jak u kieszeni. On jest bywawszy w wielu mieściech. Indziej, zawždy. – O to bogaty schlakcic, u niego niezła portunka; trzy zmiany po 50 purów wysiewu. – On niedawno był sprawiwszy wesele córki” („Wisła”, XVI, 1902: 672).

W opinii H. Turskiej (1939 / 1982: 52-55) polszczyzna Jeziorosów stanowiła wspólny obszar ze smołwieńsko-widzkim. Ostatnio H. Karaś (2004: 35-72) omówiła

skrupulatnie zmiany, które dokonały się po 1920 roku, gdy Jeziorosy pozostały w Republice Litewskiej, a Smołwy, Widze, Ignalino znalazły się w Polsce; po 1944 w Białoruskiej SSR, co zbliżyło polszczyznę jezioroską do kowieńskiej, a ignalińską i widzką do języka białoruskiego i rosyjskiego.

3. SUWALSZCZYŻNA

Z historii i toponimii wiadomo, że Suwalszczyznę zamieszkiwali wytopieni w XIII-XIV wieku Jaćwingowie. Od XVI wieku przybywała tu ludność mazurska spod Ełku, litewska spod Merecza, a białoruska spod Grodna (T. Zdancewicz 1963, 1966; J. Marcinkiewicz 2003). Najstarszy znany polski dokument «Regestr sPisania Iezior» pochodzi z roku 1569: „Iezioro Wigry mniey albo więcey Thoni 300. A inszych dlia wielkiey głębokosci niewłoczą. Ryba w niem Łosos, Siha, Sieliawa, Szuka, Liescz, Karas, Okun, Liny, ynsza wszeliaka ryba” (O. Falk 1979: 27).

A. Odmiana wschodnia (sejneńska). Obejmuje wąski pas: Rudka Tartak, Szypliszki, Giby, Berzniki, wykazuje liczne wpływy litewskie i białoruskie. Jak stwierdził T. Zdancewicz (1963, 1966), gwara ta wykazuje duże podobieństwo do polszczyzny na południe od Wilna, należy więc do typu północnokresowego.

F o n e t y k a

1. Zmorfologizowana ruchomość akcentu, częściowo zestrojowego: *nie d¹am, kołysa¹ sie*.

2. Redukcje samogłosek nieakcentowanych: *trocha, szczycina, pugoda*, hiperzym *ostrużnie*.

3. Rozkład, zanik w wygłosie i wahania nosowości typu *gęszcz, zęb; idą* [ido].

4. Palatalność grup spółgłoskowych jak na Wileńszczyźnie: *źwierz, reńce, pens'ja / panski, głosno*.

M o r f o l o g i a, s k ł a d n i a

1. Tendencja do zaniku neutrum: *(ta) auta, łóżka, okna pobita, pełna garło; czysta sienia*.

2. Uogólnienie *-y / -i* w nom. pl.: *noc-y, pan-y, palc-y / córki, pn-i*.

3. Zaimek: brak enklityk i form z *n-*: *mówia do jego*; formy *j-on*, wtórnie *j-ona, j-oni; ktoś-ci*.

4. Czasownik: (a) zaimek w miejsce końcówek ruchomych: *ja / ty / jon był; (b) jest 'są': ryba jest*.

5. Konstrukcje: (a) przyimkowe *nie mów dla zonki; spytaj u matki*; (b) dzierżawcze: *u nas jest*; (c) imiesłowowe *on już pojechawszy*.

B. Odmiana zachodnia (suwalsko-augustowska). Należy do gwar mazurskich, ale wykazuje wpływy białoruskie i w mniejszym stopniu litewskie. Została udokumentowana w połowie XIX wieku przez Aleksandra Osipowicza, a wprowadzona do literatury pięknej przez Teodozję Jagłowską (1936 / 2004 «Kłakry i klawery» 'stare buty i graty'). Zachodniosuwalskie gwary mazurzące opracował skrupulatnie T. Zdancewicz (1980).

F o n e t y k a

1. Akcent zestrojowy, częściowo ruchomy, oksytona: *alé*, *jeszcze*, *raniej*, *napila* *sie*, *kiedys*-*ci*.

2. Wahanie *ó / o*: *kościół*, *moj*, *poźniej*.

3. Rozkład nosowości: *często* [censto], *idą* [ido], *trochę* [troχa], *nią* [n'om].

4. Palatalność typu wileńskiego: *ż* *wierzchu*, *na koncu*.

M o r f o l o g i a, s k ł a d n i a

1. Formanty: *-uk*, *-un*: *cygan-iuk*, *żydz-iuk*, *bołt-un*.

2. Wyrównania deklinacji jak pod Sejnami: pl. nom. *Litwin-y*, *chłop-y*, *spodn-i*; gen. pl. *śłoz-ow*,

3. Zaimek: (a) osobowy *j-on* (forma białoruska), *j-ona*, *j-ono*, pl. *j-oni*; (b) brak enklityk: *nie boi się jego*; forma *chtoren* 'który'.

4. Czasownik: *je(st)* 'są': *kucy* ('kurniki') *u każdego je*; formy typu *ja był*.

5. Konstrukcje: (a) przyimkowe *dla was mniej dali*; (b) imiesłowowe: *przyjechawszy był*.

Zapożyczenia białoruskie są mniej liczne niż pod Sejnami; jeszcze rzadsze litewskie: *aciu* 'dziękuję', *gab* 'wiąz', *kadyk* 'jałowiec', *gelgotać* 'gaworzyć', *kiendziuk*, *hupy* 'grube wargi', *mergać* 'migotać', *ro/ezginie* 'nosiła do siana, słomy' oraz niemieckie (z sąsiednich Prus) *jo* 'tak', *drejfus* 'trójnóg', *fajny*, *špas* 'historyka', *rychtycny* (?) 'słuszny'.

C. Polszczyzna Litwinów puńskich. Dokładnie opracowana (A. Gołąbek 1987; M. Kasner 1992; N. Kolis 1991; J. Marcinkiewicz 2003), wykazuje bardzo liczne kalki i transpozycje litewskie, co rzuca światło na genezę gwarowej polszczyzny na podłożu litewskim.

F o n e t y k a

1. Okazjonalnie *i* w miejsce *y*: *syn* [sin], *kuzynka* [kuzinka].

2. Szeroka wymowa *e*: *siebie* [s'eb'a], *jeszcze* [ješča].

3. Rozkład i zanik nosowości: *ciężko* [c'ęńsko], *mąż* [mõńš], *mają* [majon], *pracują* [pracujo].

4. $\chi = k$: *nie kce kleba*, hiperyzm *zaxrystija*, *tkam szeroko* [tχam šeroχo].

5. Palatalne *l*, np. *bydlaków* [bydl'akuf], oraz *m* [m'] przed *e*, np. *Ameryka* [am'erika].

6. Mieszanie *ś, ź, ć* z *š, ž, č*, np. *kupilizmy*, *dwadzieszcia*.

M o r f o l o g i a, s k ł a d n i a

1. Formanty litewskie i białoruskie: *Ant-uk-uć*, *indyk-uć* / *indycz-uk*, *chitr-un*.

2. Rodzaj rzeczownika: brak neutrum, rodzaj według z odpowiedników litewskich: (*ta*) *bagna*, *kościół*, *pola*, *skrzydła*; (*ten*) *jesień*, *okno*; *dwie koni*, *dwa tyżeczki*.

3. Przypadki: sg. acc. fem. *-a*: (*wypija*) *herbat-a*; pl. nom. *-i / -y*: *Polak-i*, *Litwin-y* / *krow-y* (*poszli*); gen.: *dzieci-ów*, *książk-ów*, *świni-ów*, *wesel-ów*; acc. = gen. (*wieźli*) *ptaszek-ów*, instr. *ręć-ami*, *koni-ami*.

4. Zaimek: brak enklityk i form z *n-*: *u ich było*; *dał dla ich*.

5. Czasownik: brak końcówek ruchomych: *ja robił / robiła; my robili*; 3. os. sg. = pl.: *jest ludzie; oni razem pracuje*; czas zaprzeczony z imiesłowem: *jak ściemniało, już była przyjechawszy*.

6. Konstrukcje litewskie: *Piszę list dla mamy; ona starsza za mnie; litował się jej; głowy im bolą; jak ja panna była* itp.

4. PODLASIE – GRODZIĘSZCZYNA

Nazwa *Podljaše* ‘(ziemia) pod Lachami’ występuje w źródłach ruskich od XV wieku: *Podlachia* 1449, *Podljase* 1495. Nazwa polska *Podlasie* 1517 powstała przez adideację do *lasu*. Historyczne Podlasie obejmuje dwa regiony etnograficzne; na północy tereny pojaćwieskie w dorzeczu górnej Narwi, a na południu wschodnia część międzyrzecza Bugu i Narwi. Położona na prawym brzegu Niemna Grodzieńszczyzna, mimo różnych losów historycznych, bliska jest pod względem językowym Podlasia (substrat zachodniobiałoruski).

A. Odmiana północnopodlaska. Spośród kilku opracowań mowy mieszkańców: Białegostoku (P. Wróblewski 1981), Sokółki (B. Nowowiejski 1989), Tykocina (Z. Gloger 1893), najdokładniejszy jest słownik dialektu Knyszyna Cz. Kuzinowskiego (rękopis), którego dzieło kontynuuje dziś D. K. Rembiszewska (2006, 2007).

F o n e t y k a

1. Akcent: oksytone w zapożyczeniach ruskich, np. *baraxłó*, *b’egóm*, *χitřec*, *stupaj* itp.

2. Przykłady akania: *ladyga, pancoxa, pav’eka, taboły*, hiperyzmy: *tobaka, toboret*.

3. Zachowanie dawnego *ó* ścieśnione: *duxóřka, gnój, spólnik*, też w miejsce st.pol. *ó*: *bagnó, blekót* i w zapożyczeniach ruskich: *mólebni*; zachowanie *é* ścieśnionego: *pláték, jedén*; nieakcentowane *e > i* (Kresy, Podlasie, Mazowsze).

4. Nosowość przed szczelinową, np. *ćęski, drożek*; wahanie *ę / q*: *gęs’or, p’ontro*; denazalizacja: *q [o]*: *robiq [rob’o], zimq [z’imo]*; wtórna nosowość: *dolegliwvość*.

5. Mazurzenie, dawniej częste, dziś w stanie zaniku; ślady kresowego mieszanienia *Š* × *Ś*: *beštać, ćort, dyżurka, źvir*.

6. Palatalność *ś, ź, ć, ź* i grupy spółgłoskowe jednolite fonetycznie, np. *łancux / źv’er*; miękkość *l* (w zaniku): *bl’axufka, ciel’ency, l’ada, dyšel’*; przykłady hipercpoprawnego *ń*: z *rańa, reńka* (typ kowieński); *χy > χ’i: χ’itry*.

7. Częste *r* w miejsce *rz*: *grebiń, krykun, χren, przyzba*.

F l e k s j a

1. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju – masc. *butelék, recépt*; fem. *kartofla, kanała, pac’orka, parova*; (b) ujednoczenie końcówek pl. nom.

2. Zaimek: *j-on* ‘on’, formy *nixt; naš-y, jakiś-ci-k*.

3. Czasownik: (a) przykłady braku ruchomych końcówek: *ja był / byłem*; pleonastyczne *-m* po *żeby*: *żeby-m ja m’ala-m*.

S k ł a d n i a

1. częsta konstrukcje z *dla*, np. *zańeś dla końa*.

2. ruska kongruencja liczników: *dv'ě, try [...] godzin lat, čtery l'at*.

S ł o w n i c t w o

Zapożyczenia litewskie (niektóre może jaćwieskie): *aću* (zręć *aću Bozi*), *bambiza* 'duży i niezgrabny człowiek', *bonda* 'bochenek', *brejać* 'platać', *dersać* 'podrzucać (wóz na drodze)', *gieniać* 'obcinać gałązki', *jegła*, *kiziuk* 'żrebię', *krusznia* 'stos kamieni na polu', *kulsza* 'biodro, róg fury z sianem', *kump* 'szynka', *kumści* 'pełna garść czegoś', *kursać* 'ruszać, pobudzać', *łupa* 'warga', *musy* 'fusy', *otosa* 'pręt przy wozie', *pakule* 'pakuły', *poszur* 'podściółka', *rojst* 'trzęsawisko', *spyl* 'drzazga', *s(z)akal* 'polano', *sz/špuc* 'urwis', *zolić* 'gotować w ługu', *zagar* 'chrust'. Poza tym liczne zapożyczenia białoruskie, rosyjskie, niemieckie i z języka jidysz.

B. Odmiana południowopodlaska

Drohiczyn. Język tego subregionu został udokumentowany w końcu XIX wieku w „Słowniczku gwary od Drohiczyzna” L. Czarkowskiego (2009: 131-219). Przypomina (mazurską z pochodzenia) gwarę zachodniosuwalską z nielicznymi wpływami zachodnioruskimi, które nadają mu jednak kresowy charakter:

1. Samogłoski: (a) przykłady *o* w miejsce *ó*: *gora, pozno, przepiorka, zdroj*; (b) zanik lub rozkład nosowości w wygłosie, np. 1. sg. *boj-e się*, 3. pl. *ostan-o* / sg. instr. fem. z *tak-om*.

2. Spółgłoski: (a) fonotaktyka mazowiecka; (b) miękkie χ : *chiba, warząchiew*; (c) $kt > \chi t$: *chto, nicht*, (d) dźwięczne *h*; (e) wahanie *rz / r*: *cierpieć, sierzp, wiatr*.

3. Rzeczownik: końcówki pl. gen. -ów: *jajk-ów, ręc-ów, sani-ów*.

4. Czasownik: (a) brak końcówek ruchomych: *ja nic nie widział, cy ty zgłupiał*; (b) *jest* 'są'.

5. Zapożyczenia białoruskie: *duha, hołk* 'wrzawa', *hołoble, kaldun, murowka, łaskuny, trybuch* 'brzuch'; niektóre pochodzenia litewskiego: *bon(k)a* 'chlebek', *otos* 'żelazny pręt przy wozie', *ki(e)ndziuk, kulsza [kuls]* 'biodro' *zadarejko* 'leniwy parobek'.

Świsłocz. Pewne cechy regionalne widoczne są w twórczości J.I. Kraszewskiego (dzieciństwo w Romanowie koło Białej; nauka w Lublinie i Świsłoczy, studia w Wilnie). Stylizacja językowa w powieściach ludowych, których akcja toczy się na Wołyniu, wykazuje obok ukraińskich cechy białoruskie (E. Koniusz 1992), podobnie w korespondencji (A. Pihan 1988; M. Olma 2006):

1. Samogłoski: (a) częste *o* w miejsce *ó*: *bole, kościołek, podrożny, uniośl*, hiperyzmy: *coś, drózsza, przywłókła*; (b) wahanie ϵ / ϱ : *przywieżał, wstrzęsa / piątrowy*.

2. Palatalność kresowa: (a) *boleśny, mieszkańka, odeżwie, pomoć boża / bolesnie, ciesła, pamięć, zle*; (b) ślady wymowy *sj, zj, cj* [s', z', c'], np. w *stacij, z okazij, pretensji* (M. Olma 2006: 43).

3. Rzeczownik: (a) wahania rodzaju: masc. (*ten*) *butel, kopyt, poręcz, pozytywek, szmat*; fem. (*ta*) *kantora, kartofla, łuczywa, skrzypca, zaducha, zacisza*; (b) przy-

padki: sg. gen. częste *-a*: *dęb-a, dzwon-a, las-a*; dat. *chłop-owi*, loc. *po las-u*; pl. nom. *wielk-ie panow-ie*.

4. Zaimek: przykłady braku enklizy u form z *n-* po przyimku: *wy mnie pomogli; on ciebie kocha; a jak ja jego bił?*; forma nom. sg. neutr. *te* ‘to’, np. *te siolo*.

5. Czasownik: (a) bardzo częste 1. pl. *-m*; (b) pomijanie końcówek ruchowych w czasie przeszłym: *ja ciebie hodowała; co by ty zrobił; my [...] pilnowali*.

6. Konstrukcje: (a) dzierżawcza: *jest u mnie ćwiartka grochu*; (b) imiesłowowa: *at, wyłazłszy z gorszego kłopotu; tam dziurę wykopawszy*; (c) brak copuli: *biedna ja; jakież ty niedobry; wy ubodzy jak ja* (E. Koniusz 1992; A. Pihan 1988; M. Olma 2006).

C. Odmiana grodzieńska. Zredagowane po polsku teksty pojawiają się w końcu XVI, narastają w XVII-XVIII wieku w „Aktach grodzieńskiego sądu ziemskiego” (wyd. AVK, I, V-VII, XVII, XXI). Dokonane z nich przez J. Trypućkę wypisy zanalizowała skrupulatnie Z. Kurzowa (1993). Pozwalają one stwierdzić, że pod względem językowym akta grodzieńskie nie różniły się od wileńskich.

Sytuację etnolingwistyczną na XIX-wiecznej Grodzieńszczyźnie utrwaliła w swej twórczości Eliza Orzeszkowa, której regionalizmy ujawniają się w korespondencji (K. Handke 1989) oraz w odnalezionym niedawno autografie «Nad Niemnem», na którym J. Bachórz oparł najnowsze wydanie powieści (1997, BN I, 294). Językiem kilku powieści w porównaniu ze współczesną polszczyzną tego regionu (Grodno, Lida, Wołpa) zajęła się K. Konczewska (2012, 2018), dokumentując zachowane w większości do dziś regionalizmy Pisarki. Oto ich przegląd (skrót: Orz. – powieści Elizy Orzeszkowej; dziś – stan dzisiejszy).

F o n e t y k a

1. Często *o* w miejsce *ó* oraz liczne formy hiperpoprawne z *ó* w miejsce *o*, np. *któs, coś, czegoś, ostróżnie, paciórek, poziómka, spójrzyć, wymówny* (Orz. – dziś)

2. Palatalność typu kresowego: *lesny / radośny; zwierzę, nieźmierny* (Orz. – dziś).

M o r f o l o g i a

1. Rzeczownik: (a) wahanie rodzaju: neutr. *pólko*, fem. *festyňa* (Orz.) – dziś: masc. *podwórz, twarz*, fem. *piec*; (b) sg. dat. *pan-u Anzelm-u* (Orz.) – dziś: *sąsiad-u*.

2. Zaimek: (a) formy pełne, bez *n-*: *czy mnie sił starczy; lubi jego i pieści* (Orz.) – dziś: *widziałam jego tam; poszedł z im, byłam u jego*; (b) nom. sg. neutr. *te* ‘to’ (Orz. – dziś).

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*: *moż-em, zajdz-iem* (Orz.) – dziś: *idz-iem, zaczń-iem*; (b) derywaty na *-iw/yw-*: *nocow-yw-ałam, rozluzow-yw-ały* (Orz.); (c) unikanie końcówek ruchomych: *ja-ż tam był* (Orz.) – dziś: *ty to zrobił, my tam poszli*; (d) zwrotne *się* po czasowniku na końcu zdania: *Michalek ze mną ożenił się* (Orz.) – dziś: *poszła tam uczyć się; zawsze śmieje się*.

S k ł a d n i a

1. Kongruencja: *panny [...] chodzili* (Orz.) – dziś: *kobiety stali; dzieci zaczęli*.

2. Elipsa copuli: *znaczy, że ja zła?* (Orz.) – dziś: *ja już stara kobieta*.

3. Dzierżawcze ‘u mnie jest’: *a gromnica jest u was?* (Orz.) – dziś: *u mnie jest siostra*.

4. Konstrukcje: (a) przyimkowe: *przeciwko stryja* (Orz.) – dziś: *przeciwko pana*; (b) bezokolicznikowe: *nam śmiech ludziom robić* (Orz.) – dziś: *co mnie tu robić?*; (c) przypadkowe: *Franki poproszę* (Orz.); (d) pytajne: *nu a jakież?* (Orz.) (K. Konczewska, 2012).

Bliski języka Orzeszkowej był socjolekt szlachty grodzieńskiej XIX-XX wieku, omówiony we wspomnianej wyżej pracy Z. Sawaniewskiej-Mochowej i A. Zielińskiej (2007: 195-314).

D. Polszczyzna „Pogańskich gwar z Narewu” Z regionem grodzieńsko-podlaskim można łączyć polską część, odkrytego w 1978 roku przez Vjačesłava Zinova, zachowanego w odpisie słowniczka „Pogańskie gwary z Narewu” (oryginał zapewne z XVI-XVII w.), w którym spotykamy m.in. wyraz *matecznik* z «Pana Tadeusza», a poświadczony jedynie w białoruskich gwarach Grodzieńszczyzny. Występują też inne regionalizmy: (1) palatalność: *alie, noć, piosienka, powiedź, słóńcie, zwierz*; (2) wahania wokalizmu: *dla mni, ezero, leżać, potom, wiotr, zęb*; (3) końcówki pl. nom. *Moskal-i, wujk-i, wujenk-i*; (4) iterativa na *-i/yw-*: *zwycięzyw-ać*; (4) nieliczne zapożyczenia białoruskie, a w części bałtyckiej germanizmy i ugro-finizmy (Z. Zinkevičius 1992), co by wskazywało na przybyszów z pogranicza łotewsko-liwońskiego w Kurlandii.

5. POLESIE

Nazwa *Polesje* pojawia się w 1274 roku. Jako region geograficzny obejmuje dorzecze Prypeci i Podlasie, sięgając na zachodzie po środkowy Bug, którego lewe dorzecze w Polsce nosi dziś nazwę Polesia Lubelskiego. W gwarach białoruskich Polesia Rzeczyckiego wyraz *pole/isje* oznacza ‘teren bagienny porośnięty niskim lasem’. Zredagowana w języku starobiałoruskim «Kronika Bychowca», (powstała zapewne w pocz. XVI w. na dworze Olelkowiczów w Słucku, a zapisana literami łacińskimi), wykazuje pewne cechy ukraińskie (ikawizm, dyspalatalizacja) oraz liczne polonizmy (L. Citko 2006). W XVII-XVIII spotykamy polskojęzyczne dokumenty AVK oraz rejestry podymnego (1667-1690).

A. Odmiana zachodniopoleska (Brześć – Kobryń). Literacka polszczyzna regionalna ujawnia się w twórczości Juliana Ursyna Niemcewicza (*1758 Skoki koło Brześcia), co w oparciu o autografy i pierwodruki Pisarza wykazała H. Waszkis (1973: 171-217).

F o n e t y k a

1. Wahanie *ó / o*: *bolem, wieczor, wprzody*, hiperyzmy: *ostróżność, spółeczeństwo, żywiół*.

2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie: *ciężył, grząskie, w pieniądzech / zwiężłość, piąciu*; (b) ekwiwalencja *ę = en, eń: stęplu, wycięzony*; (c) denazalizacja: *ciągnąć, minowszy*; (d) wtórna nosowość: *węzłowie, w mięszkaniu*.

3. Uproszczenie grupy *rž* [rž] > *rz* [ž]: *oskarża, drzeć*, hiperyzmy *rz* > *rž*: *burzliwy, szerzej*; przykłady *r* w miejsce *rz*: *skrynie, rozruci*.

4. Palatalność kresowa (a) wahania *š, ž, č / ś, ź, ć*: *bolesny, spięcie, przysli, drażni / głośno, kuznia, pusił, z dziećmi, szarancza*; (b) sekwencja *sj, zj, cj* > *s', z', c'*, np. *prowińcij* [n'c'].

M o r f o l o g i a

1. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju: masc. *zacisz*, fem. *lachmana, manewra, zartarga, zawała*; neutrum (*ogniste*) *luno*; (b) ujednoczone zakończenie pl. nom. *oczki, rybak-i, wilc-y*.

2. Zaimek: formy enklityczne w pozycji mocnej: *zowią mię; na się rzucił*.

3. Czasownik: 1. pl. częste *-m*, np. *lec-im, udaj-em* (jak w gwarach północnopolskich).

W końcu XIX wieku polszczyzna poleska została wykorzystana do stylizacji przez Marię Rodziewiczównę (*1863), która prawie całe dorosłe życie (1881-1939) przebywała w Hruszowej koło Kobrynia, gdzie powstały m.in. «Czahary», «De-wajtis» i «Macierz». Żywa do dziś w Brześciu i w Kobryniu polszczyzna wykazuje cechy białoruskie i ukraińskie (dyspalatalizacje, ślady ikawizmu).

B. Odmiana środkowopoleska (Łuniniec – Mozyrz). Jak zauważa V. Verenič (1990: 33 tablica), na Polesie napływają kolejne grupy osadników z Korony i WKL: XV-XVII w. szlachta zagrodowa; XVII – poł. XIX „budnicy” z Mazowsza; 2. poł. XIX w. robotnicy „chateczkowi” z Galicji, Królestwa i Wileńszczyzny. Sam opracował skrupulatnie gwarę wsi Zamosze koło Łunińca zamieszkałą przez potomków szlachty zaściankowej z Mazowsza (V. Verenič 1990: 7-141), stwierdzając m.in. brak mazurzenia i samogłosek pochylonych, a z drugiej strony silne wpływy zachodnioruskie, co nadaje jej charakter północnokresowy.

F o n e t y k a

1. Zmorfologizowany akcent ruchomy: oksytone *bołtun, ni mam, wypij*; proparsytone *jąkaści*.

2. Rozkład i zanik samogłosek nosowych: *wąs* [vons], *gęś* [genś]; *gadają* [gadajo].

3. Częste *r* w miejsce *rz*: *jarmo, gospodaś / gospodara*.

4. Spółgłoski prepalatalne: *s', z', c', ž'*; miękkie *χ'*, np. *χ'iba, χ'itry, muχ'i*.

5. (Dys)palatalizacja grup spółgłoskowych: *konsk'i, panstvo, lancuχ, skončy*.

6. Wpływy otoczenia zach.ruskiego (brus. / ukr.): (a) zmiana *e > i, y; o > u* w sylabach zamkniętych: *śnieg* [s'n'ik], *nerki* [nyrk'i], *kąkol* [konkul]; (b) proteza nagłosu: *v-okno, v-uχo, h-ećko, j-inšy*. W sąsiednich wsiach dyftongi poleskie typu *koń* [ky'ń], *chleb* [χli'ɛb].

M o r f o l o g i a, s k ł a d n i a

1. Rzeczowniki: (a) zmiana rodzaju: fem. *ptaška, kv'ata*; (b) brak form męskosobowych.

2. Zaimek: (a) brak enklityk zaimkowych i form z *n-*: *ja tob'e zaplace, a kto jego v'i; kołu jego*; (b) formacje typu: *ni-χto, χtur(n)y*.

3. Liczebnik: *ž'es'enc' metry; pare pros'ak'i*.

4. Czasownik: (a) końcówki 1. pl. *-m(o)*, 2. pl. *-ta*; (b) zaimki os. w miejsce końcówek ruchowych: *ja ganiał; to pośed-by*; (c) *jest* ‘są’; (c) żywotność imiesłowu uprzedniego, np. *vun to sob’i zrobił s’ano kos’iŝy*.

6. NOWOGRÓDCZYNA

Ziemia nowogródzka, zwana dawniej Czarną Rusią (w XIX-XX wieku jako nazwa przezwiskowa, K. Moszyński 1926: 10) należała do WKL od czasów Mendoga. Pod względem etnograficznym jest w większości białoruska (M. Fedorowski 1897-1981); na północy zachowały się zanikające wyspy litewskie (koło Zdzięcioła i Wołożyna), zaś z zachodu postępowało osadnictwo z Mazowsza. Najstarsze zredagowane po polsku dokumenty w AVK pochodzą z XVII wieku. Ze stulecia następnego zachowały się stylizowane na gwarę (mazursko-białoruską) popisy oratorskie studentów. W XIX wieku polszczyzna nowogródzka wraz z bliską jej wileńską weszły do polskiego języka literackiego poprzez twórczość Adama Mickiewicza, Jana Czeczota i Władysława Syrokomli.

A. Odmiana nowogródzka. Została utrwalona w twórczości Adama Mickiewicza, którego osobliwości językowe budziły zainteresowanie czytelników od momentu ukazania się pierwszego tomu «Poezji» (1822) i są do dziś przedmiotem intensywnych studiów. Wydobyte przez J. Trypućkę z autografów «Pana Tadeusza» cechy fonetyczne i fleksyjne zanalizowała skrupulatnie M. Szpiczakowska (2001). Wcześniej elementy białoruskie w twórczości Poety omówił dociekliwie S. Stankiewicz (1936: 232-264). Oto wybrane regionalizmy gramatyczne w «Panu Tadeuszu».

F o n e t y k a

1. Pochylone *é* wymawiane [i], [y], por. rymy: *żrenice – świeće, obaczy – raczej, dalej – kichali*.

2. Wahanie *ó / o*: *bob, gora, rowno, sposob*; rymy: *do góry – te mury; brzożki – wioski; ojca – zabojca*, hiperyzmy: *ostróżny, dójrzyć, ktoś, coś, po wzrósci*.

3. Ślady (j)akania: *-ę [-a] rura w rura; podała ręka*.

4. Nosowość: wahanie barwy samogłoski: *gęsiory, cięża / piqter*; ekwiwalencja *Ą = AN*: *arędarz, panięka, przekłęstw / pączoszki*; wtórna nosowość: *na węzgliowi*; denazalizacja [-q]: *zagadko*.

5. Palatalność typu wileńskiego: (a) *spiql, zbierał / smiech; miłośna, nieźmiernie / bolesnie, coscie, guslarze, prosba, słonce*; (b) zapisy *-ć* typu: *więć, piwnić, kończąc* (por. *wyżej*); (c) wymowa *sj, zj, cj [s’], [z’], [c’]*: *komisiq, Galiciani(e)*; (d) wahania *ś, ź, ć / sz, ż, cz*: *bruśnice, sron / szlqć, wisznia*; (e) miękkie [χ’], [h’]: *muchi, marchiew, Sapiehi*.

6. Wymowa grupy *rż [ż]*, zapisy <rz >: *dzierzawi, oskarżać*.

F l e k s j a

1. Rzeczownik: (a) wahania rodzaju: masc. *butel, poręcz-em, smycz (tkany); bialek (oka)*; neutr. *rękawo, perło*; (b) przypadki: sg. dat. *chłopco-wi / szlachcic-u*; voc. *Panie Klucznik!, Zosi-o!*; pl. nom. *wilc-y, drab-i, Moskal-i / oczk-i*; gen. częste *-ów*; acc. m. *-os*. *-y*: *murzyn-y (gromi)*.

3. Przymiotnik: comparativus typu białoruskiego: *świadoszy, raźniejsze*.

4. Zaimek: (a) zakłócenie reguł enklizy: *już mię znudziło / biada mnie*; (b) formy: *te ‘to’: te dawne przysłowie; inszy ‘inny’: u mnie insza galka; taki sam-y, *jakiś-ć: jakaś zawilość.*

5. Czasownik: (a) formacje na *-i/yw-*: *otrzep-yw-a, podstuch-iw-a, przysiad-yw-a*; (b) częsta 1. pl. *-m*: *krzycz-ym, pij-em, zrob-im*; (c) mieszane rodzajów w czasowniku: (Telimena) *byłem ja w Peterburku*; (d) pomijanie końcówek ruchomych (zaimki): *ja wtenczas milczał; czy ty oszalał Rykow?; my już czekali.*

S k ł a d n i a

1. Związek zgody typu: *ogary [...] wpadli; zęby [...] zatopili.*

2. Konstrukcja dzierżawcza: *u mnie jest rozum szlachecki.*

3. Rząd przyimków (składnia białoruska) *ścisnął za kolana; pytać u mnie o patenta; byłem tam w spowiedzi* («Pan Tadeusz»), *na tym tygodniu* (Archiwum Filomatów) itp.

4. Spójnik (*do*)*póki* bez negacji: *dopóki gwiazdy zejda* («To lubię»), *póki się wszystko rycerstwo obudzi* («Grażyna»).

Z pobliskich Maluszyc pochodził przyjaciel Poety z nowogródzkiej szkoły – Jan Czeczot (1796-1847), autor kilku zbiorów zatytułowanych «Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny». W ostatnim dodał «Niektóre przysłowia i idiotyzmy w mowie Sławiano-Krewickiej s postrzeżeniami nad nią uczynionemi» (Wilno 1846: 64-123), co stanowi pierwszy opis żywego języka białoruskiego.

Polszczyzna XX-wieczna mieszkańców Nowogródka jest przedmiotem badań T. Lewaskiewicza (2005, 2017), który w oparciu o bogatą literaturę przedmiotu omówił m.in. wahania typu *ojcieć, więć / dac, łokiec*, dochodząc do wniosku, że jest to zanikający regionalizm fonetyczny (a nie, jak niektórzy sądzą, zjawisko czysto graficzne).

B. Odmiana nieświejska. Jest reprezentowana przez nie badane dotychczas od strony językowej archiwa radziwiłłowskie (m.in. „Regestr spisania rzeczy Księcia J. M. skarbowych [...]” 1626; „Inwentarz Zamku Nieświejskiego” 1673, (wyd. T. Bernatowicz 1998). Z Nieświeżem był związany Władysław Syrokomla (*1823 Smolków koło Słucka), którego język poddał skrupulatnej analizie J. Trypućko (1955-1957), wykrywając liczne regionalizmy:

F o n e t y k a

1. Częste *o* w miejsce *ó* w różnych kategoriach: *brod, dziob, oboz; bolu, sępow; niosł, zrobmy*, hiperyzmy: *aniół, bezwłócznie, młodszy, stós, wójsko* itp.

2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie *ę / a*: *ciężyc, dębek, skępiec / piąter, stanąta*; (b) ekwiwalencja *Ą = AN*: *przekłęstwa, małżaka*; (c) denazalizacja: *idą drogo*; (d) wtórna nosowość: *węzłowie, uczestnik.*

3. Palatalność typu kresowego: (a) *boleśny, jaśna / donosny, lesny; żbiera, żmiany*, hiperyzmy: *czyńsz, jutrzeńka*; (b) sekwencja *sj, zj, cj* [s', z', c']: *stagnacja*; (c) częste wygłosowe *-ć*, np. *dziedzić, garnieć, księżyc, więć, wleć.*

4. Proteza *h-*: *h-anyżu, h-atłas, h-ulan* (częsta w gwarach poleskich, np. *h-usy, h-okna, h-oči*).

5. Wahanie *v / u* / *u*: *wrojoną [u-], u mińskim powiecie [u_m-].*

Fleksja, składnia

1. Rzeczownik: Zmiany rodzaju i odmiany: *kartofla, okruszka, paciorka, ptaszka, pieczenia*.

2. Zaimek: Brak enklityk i form z *n-*: *a któż jego zbada?; mnie do jego przyprowadzili*.

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-mi*: np. *widzi-mi, trafia-mi*; (b) częsty przyrostek *-i/yw-*, np. *darow-yw-am*; (c) bezokolicznik typu: *darć, odparć, żarć*; (d) zaimki osobowe w miejsce ruchomych końcówek w czasie przeszłym: *jechał ja; my osłonili*.

4. Konstrukcje: *przyszli bicze boże*; stylizacja z imiesłowem: *czy on piwszy przebrał miarku*.

C. Odmiana żyrowicka. W konwikcie bazylikańskim w Żyrowicach (koło Słonima) na popisach studenckich wygłaszano stylizowane na gwarę «Mowy» sejmikowe. Dwie z nich z 1751/2 i 1761 odkrył J. Janów, a opublikował S. Pigoń (1970: 7-31), stwierdzając, że oba teksty wykazują mazurzenie, ale (1) zawiera leksemy mazowieckie i pewne cechy ruskie, a (2) białoruską substytucję: *w > u [u]*, *q > u*, *rz > r*, imiesłów uprzedni i regionalizmy słownikowe. Oto początkowe urywki obu tekstów:

(1) «Mowa JMci Pana Markowskiego, nazwanego Pipy – Mazura», (2) «Mowa JMci Pana Karpowicza, nazwanego Domosiedziałowski»: „Sastam się wasym Mciow, Panowie, Kolegowie, Bracia, a pod casy Dobrodziejce, kiedy co dacie. Zesła się was wielka zgraią Paniątecek, a wciurko to, zeby co wychlać u Pana Marsaiki, ale widzę, nie bedzieta gęgać, bo nie ma zgody na JMci Pana Iwaskowica [...] Jesce się we mnie dotychczas sila nie zepsiała, iak poydę za radlem, az ziemia skrzypi; z dziadowskiej sabli zrobilem haki na capigi, a funt pasa kiple do cepow, a ia mam ustąpić?”

(2) «Mowa JMci Pana Karpowicza, nazwanego Domosiedziałowski». „Prybuszy na te miejsce y stanouszy pred premożnymi Waszecią Panami, przyznać muszę, iż nigdy na tę osobę, którą zamysłacie za marsaika obrać, nie przywole, bo mi gorko przypominać prychodzi prez Jegomości wyrądzoną pakość [...] Pan Cochowic ku mnie z nahajem kontrował, y iuz był taki pocół mrugać na mnie bizunem, koliby się był do kleci cym chuczey nie prytulił?”

7. MIŃSK – BOBRUJSK

A. Odmiana mińska. Polszczyzna miasta Mińska nie była dotychczas przedmiotem systematycznych badań. Pewne regionalizmy i fragment tekstu wierszowanego przytacza Melchior Wańkowicz (*1892 Kalużyce), w «Szczenięcych latach». Żargon złodziejsko-przemytniczny pojawia się w powieściach Sergiusza Piaseckiego (*1901 Lachowicze), do których autor dołączył słowniczki. Oto kilka przykładów: *blondynki* ‘wszy’, *bratwa* ‘bracia’, *chrust* ‘carski rubel papierowy’, *guzik* ‘złote 10 rubli’, *kicz* ‘więzienie’, *komin / kopyto / spluwa* ‘rewolwer’, *łysy* ‘księżyc’ *maszynista* ‘przewodnik przemytników’, *marucha* ‘dziewczyna’, *noszczyca* ‘przemytniczka’; *orzechy* ‘naboje’, *plitować* ‘uciekać’, *podpolnik* ‘konfident’, *samo-gońszczyk* ‘pędzący alkohol’, *szmara* ‘kobieta’, *truszczoba* ‘melina’, *skwer / żwiaga*

‘pies’, *żygan* ‘złodziej’, *na wytysz* ‘otwarcie’; *dawać / zrobić gwinta* ‘uciekać’ («Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy» 1937 i inne).

B. Odmiana bobrujska. Mówiony język polskich zaścianków nad Berezyną w XIX wieku został artystycznie udokumentowany w powieści Floriana Czarnyszewicza (*1895 Bobrujsk, od 1924 w Argentynie) «Nadberezyńcy» (Buenos Aires 1943). Jak wykazała I. Grek-Pabisowa (2009: 205-228), w zakresie słownictwa reprezentuje on polszczyznę używaną w BSSR do jej eksterminacji w latach trzydziestych. Oto najważniejsze cechy gramatyczne.

F o n e t y k a

1. Samogłoski: (a) akanie: *asak* ‘osoka’, *niedawiarki*, hiperyzm: *pogony*; (b) wahania *ó / o*: *kościółek*, *tłomok*, hiperyzm: *żółna*; (c) denazalizacja typu białoruskiego: *stupa* ‘stępa’, *holopupiec / gołopępiec*, hiperyzm: *ucząstek* ‘cyrkuł’ < *učástok*.

2. Spółgłoski: (a) *g > h*: *had*, *huńka*, *lihiony* (‘legiony’), *zhiniesz*, hiperyzm: *gołobla*; *ch < brus*. *h*: *pucha*, *dzierucha*; (b) *d’ > z’* w zapożyczeniach (jak w białoruskim): *dzimokrata*, *undzier* ‘podoficer’ z ros. *under*; (c) protetyczne *w-* [u]: *w-uczyć*, *w-ułan*, *w-ot*.

S ł o w o t w ó r s t w o

Formanty: (a) abstracta *-stwo*: *znajom-stwo*, *męczar-stwo*. *kryminal-stwo*, *bol-szewi-ctwo*; *-ość*: *dobr-ość*, *swobodn-ość*; (b) liczne deminutiva *serd-uszko*, *pszczołka*, *krów-ka*, *raz-ek*, *swar-ki*; (c) patronimica na *-onek* (pnw.brus.): *leśnicz-onek*, *kacapi-onek*; rzadsze na *-uk*: *leśnicz-uk*, *szlachci-uk*; (d) nazwy skupisk leśnych *-nik*: *brzeź-nik*, *choj-nik*, *jel-nik*, *olesz-nik*, *osin-nik*.

F l e k s j a

1. Rzeczownik: (a) zmiana rodzaju: masc. *podwórz*; *kabur*; fem. *gonta*; (b) końcówki: sg. genetivus *marchw-y*, dativus *tatk-u*; vocativus *Jezuni-o*; pl. nominativus *oficer-y*, *Polak-i*; genetivus *niedźwiedzi-ów*, *wsi-ów*, *żarn-ów*.

2. Zaimek: acc. fem. *ichn-q*, pl. nom. *ichn-e*.

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*: *będz-iem*, *moż-em*, *postraszy-m*; (b) brak końcówek ruchomych: *żeby ty pobaczył*; czasem podwajane: *ja-m głupi ludził-em się*; (c) czas zaprzeszyły: *obeschła była zupełnie*; *list, który mu posłałem byłem*.

S k ł a d n i a

1. Konstrukcje: (a) *jest ‘są’*: *jest polskie mogiłki*; (b) związek zgody typu: *psy wyli*; *pastuchy wygnali*; (c) wyrażenia imiesłowowe: *onoż zechciawszy, to można ludzi zebrać*.

2. archaiczne partykuły i spójniki: *azaliż ‘czyż’*, *aze ‘aż’*, *ize ‘iż’*; *za cóż ‘dlaczego’*; *ja-ż tak wartował*; *póki bez nie* (jak w białoruskim): *póki dychać przestaną*.

C. Język polski na Białorusi sowieckiej w okresie międzywojennym. Został skrupulatnie opracowany przez I. Grek-Pabisową, M. Ostrówkę i B. Biesiadowską-Magdziarz (2008, I-II). Występował on w dwu odmianach: (a) urzędowy „polski język radziecki” (termin Brunona Jasieńskiego 1930): prasa, protokoły, słowniki;

(b) gwary ludowe: wokół Kojdanowa / Dzierżyńska (większość ludności wymordowana lub wywieziona w latach trzydziestych) oraz w innych częściach Mińszczyzny i Mohylewskiej, m.in. w Osipowiczach i zachowanych śladowo do dziś we wsiach Stajsk i Wesołowo w rejonie Lepla na Witebszczyźnie (przybysze z Kongresówki w pocz. XX w.).

8. MOHYLEW – WITEBSK – POŁOCK

Ze wschodniej części WKL zachowały się liczne zredagowane po polsku akty urzędowe z XVII-XVIII wieku z Witebska, Połocka, Mohylewa i Mściławia i pobliskich miejscowości (Bychów, Czeryków, Czausy, Dryssa, Homel, Horki, Siebież, Sienno, Suraż i Wieliż) publikowane w AVK. Wyjątkowe miejsce stanowią dwie kroniki miejskie: Mohylewa – Trofima Sutry i Jerzego Trubnickiego oraz Witebska – Michała Pancernego i Gabriela Awierki. Niewiele wiemy o polszczyźnie Połocka; na jej obecność już w XVI wieku wskazują odkryte przez Ch. Stanga (1939) zapożyczenia polskie w dokumentach ruskich, por. niżej.

A. Odmiana mohylewska

F o n e t y k a

1. Akanie typu białoruskiego: *katarhę, piragi*, hiperyzmy: *kromy* ‘kramy’, *tobaczny*.
2. Pochylenia: (a) powszechne *o* w miejsce *ó*, zapisywanego niekiedy przez *u*: *krulowi, za gurę*; (b) rzadkie wahania *e / y*: *speżq / siedym, przymawiać* ‘przemawiać’.
3. Nosowość: (a) ekwiwalencja $\text{Ą} = \text{AN}$: *dokumętow, wilęski / kafederacyq*; (b) antycypacja: *narodzeniu, centnerow*; (c) denazalizacja: *stanęły, pociągnął, wziąwszy*.
4. Palatalność typu ruskiego: *szczęśliwie, śmierć, ludzmi, poscinali, słońca*; zawsze miękkie *l*: *w poliu, wielie*.
5. Wahanie *g / h*: *dohmatow, hrabież, blahadarny*; hiperyzm *gasta*.
6. Przykłady *r* w miejsce *rz*: *spichr, skrydeł*; hiperyzm *chrzost* ‘chrust’ (dawne *chróst*).
7. Ślady wymowy [u] w piswni *u / w*: *awtętyk; hawst wodki, głowy wcięto*.
8. Przykłady geminacji zachodnioruskiej *przelannie, do uciekannia*.

M o r f o l o g i a, s k ł a d n i a

1. Rzeczownik: pl. nom. *sucharz-e* ‘suchary’, *tatarz-e*; *kul-i, rok-i, proch-i*; gen. *dwoch człowiek-ów*; instr. z *dział-mi, rzecz-oma*.
2. Zaimek: formacje *niejakis-ci, niejakowy-s, niejaki-s*.
3. Przysłówek: *codziënno / nieznajomie kryjom-ko*.
4. Czasownik: (a) formacje prefiksalne *po-ros-topneli, nie-prze-wyciężone, po-za-mordował*; (b) derywaty na *-i/ywa-*: *uciemież-yw-ać, iezd-yw-ał*; (c) czas zaprzeczony: *były stanęły bunty; poczęli byli Moskwa brac gurę*; (d) ślad bezokolicznika na *-arć*: *pomarc*.
5. Składnia zgody: *nastąpili takie strachi; zaczynali się rozruchy; koni zdychali* itp.

B. Odmiana witebska

Fonetyka

1. Akanie: *Kazakow, Padole*; hiperyzmy: *broma* ‘brama’, *kromy* ‘kramy’.
2. Częste *o* w miejsce *ó*: *w gorze, krol, znow, zachod*, hiperyzmy: *w gure, pultory*.
3. Nosowość: (a) rozkład: *bendonca, ks'onże, son* ‘są’, *zaczynajon się; beńdzie, dziesięń, wycioń*; (b) denazalizacja: *poiol, wziol, przeiowszy, mniszko* (była), (przed) *to kometo*; (c) wahanie *ę / q* [*en / on*]: *pionciu, swiontego, wycionzył / renk*.
4. Transpozycje rusko-polskie: *e* $\times$ *o*: *iodnego, siodmy, pionka / pienka, trzydzioście*; zwężenie *e > i*, np. *osimnaście*.
5. Palatalność kresowa: *prochiem, rzieki / słonce, swienty, swiat*.
6. Wahania: *g / h*: *druhi, oblehli*; *r / rz*: *Dymitrz / Dymitry*; *u / ɹ*: *go wczynił [-oɹ-]*.

Fleksja, składnia

1. Rzeczownik: pl. nom. *woiewod-y / ps-i*; gen. *wsi-ow*.
2. Formacje werbalne: *od-bił* ‘odepchną zbrojnie’, *o-prawił* ‘naprawił’, *podstonpił* ‘zbliżył się’.
3. Konstrukcje: (a) imiesłowowe *bywszy wnukiem ks'enzny Olhy*; (b) składnia zgody: *krowy wszystkie pozdychali; długi, które byli*.

C. Polonizmy leksykalne w zabytkach połockich. Liczne zapożyczenia polskie występują w korespondencji handlowej z Rygą w XVI wieku (Ch. Stang 1939). Zostały fonetycznie i fleksyjne dostosowane do struktury gramatycznej zachodnioruskich tekstów gramot. Można je sprowadzić do kilku grup znaczeniowych: (1) abstracta rzeczownikowe, (2) czasowniki, głównie umysłowe, (3) terminologia prawna, handlowa, obyczajowości, (4) indeclinabilia, (6) wyrażenia, np. *dobrowolne, łaskawe, očeviste, velmožno; jakom [...] pisał; ne nova reč; co sja deje*. Ch. Stang (1939: 130-135) doliczył się w sumie ponad 100 leksemów i słowoform, traktując niektóre jako indywidualne właściwości poszczególnych autorów. Z braku polskich tekstów z tej epoki niewiele można powiedzieć o codziennym języku mieszkańców ówczesnego Połocka. Dopiero w drugiej połowie XVIII wieku spotykamy, spisane po polsku inwentarze (AVK, XXXV) z regionu Połocka, Orszy, Mścislawia; najwięcej z Witebska.

D. Regionalizmy językowe Franciszka Bohomolca. Pochodzący z okolic Witebska Franciszek Bohomolec (*1720) stosował w swych komediach stylizację (mazowiecką, litewską, ruską), a w jego języku odkryto regionalizmy kresowe (L. Malinowski 1895; J. Węgiel 1969):

1. Przykłady *o* w miejsce *ó*: *dłotami*; częste hiperyzmy: *dobróć, drógę, ostróżnie, piórun*.
2. Samogłoski nosowe: wahanie *ę / q*: *zakęsuja / piątr, wypądz*; denazalizacja: *wziowszy*.
3. Palatalność kresowa: (a) *drażnić, powiedź, nieludźką, źliczyć / ludzmi, myślę, wiesniak*; (b) wygłosowe *-c* [c’]: *chłopieć, krolewić, nić* ‘nic’.
4. Zaimek: formy bez *n-*, np. *na jego, przeciwko jemu; gardzę im*.

5. Czasownik: pomijanie końcówek ruchomych: *ja nie w tym już wieku jest; ja [...] nie gadała*.

6. Konstrukcja imiesłowowa: *ja pięć lat w Paryżu bywszy* (stylizacja).

9. SMOLEŃSK

Księstwo Smoleńskie w końcu XIII znalazło się pod politycznym wpływem Litwy, do której w 1395 zostało przyłączone, a w 1514 zajęte przez Moskwę. Odzyskane w 1611 roku jako województwo smoleńskie wchodziło w skład Rzeczypospolitej, a w 1654 znalazło się ponownie w Rosji. W zredagowanych po rosyjsku tekstach z XVI-XVIII i w dialektach opisanych w XIX-XX wieku, spotykamy liczne wyrazy polskie (ok. 600 leksemów), głównie z zakresu cywilizacji, gospodarki, administracji, religii, obyczajowości, wojska. Niektóre z tych wyrazów znane są również innym zabytkom i innym gwarom rosyjskim, ale w znacznie mniejszym zakresie. Większość omówionych zapożyczeń dotarło na Smoleńszczyznę przez język białoruski i jego dialekty (mohylewski, brjanski), co ujawnia się w ich postaci fonetycznej (protetyczne *a-*, transpozycje *f > χv, χ; er > ir*; wahania *s / š, z / ž, g / h*), budowie słowotwórczej (prefiksy *bez-, na-, po-, vy-*; sufiksy *-ule/inka, -uchna*) oraz semantyce i frazeologii.

Świadectwem sytuacji językowej w XVII-wiecznym Smoleńsku jest zapisany łańcuką po białorusku z elementami ukraińskimi i licznymi polonizmami «List do Filipa Obuchowicza», który poddał w 1654 miasto wojskom rosyjskim. Oto próbka tekstu:

Pane Pilipe, lepsz tobie było sedety w swoiey Lipie, a nie na Wojewodztwie Smoleńskim [...] Napustyliste Moskwy w Smolensko, kak woszy w kozuch. [...] Jak Sliża sered Dnepra utapili. Uwaliusie Wasza Miłost, a Welikoju sławu kak swinia u Chraż. Jeszcze horey se to stało koli chto w nowym kozusie u hustoie upadet w bołoto (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Rp. 399, 254-255).

W gwarach smoleńskich zachowały się pewne frazeologizmy polskie tej epoki: *a mamulniki; ani Boże mój, bziki bit'*; *gwałtu kričat'*; *navyljot znať*; *ni zło, ni dobro; podnjał bunt; poχwała i čest'*; *radu radit'*; *rjatunku prosit'*; *spravu delat'*; *vojty – pany; (v)za-muž vyiti; žit' v nedostatkaχ*. Występują też pewne leksemy białoruskie pochodzenia litewskiego, niektóre znane w polszczyźnie wileńskiej: *bawtruk, klunja, parsjuk, punja, rykajnica, sviren, šešek*, ale także inne, np. *lauma* 'czarownica'. Wahania w transpozycjach fonetycznych:

1. Samogłoski: (a) *o / ó / u: dragun, χorunży, murdowat', bordelnica, polkownik, zabojca*; (b) *e / a: barnadyn, lement*; (c) *e/o: żelner*; (d) *e / i / y: beke/iš, are/instant*; (e) *ę / en / an: brinčat'*.

2. Spółgłoski: (a) *g / h: getman / etman*; (b) *f / χ / k: χurfman* 'furman', *χvalč* 'fałsz', *χłopot* 'kłopot'.

3. Grupy spółgłoskowe: *tr > tyr: lotyr*; *tv > ty/ev: bity/eva*.

10. INFLANTY – ŁOTWA

Przyłączenie Inflant do Rzeczypospolitej w połowie XVI wieku i misje jezuickie w Dyneburgu i Rydze zapoczątkowały wpływy polskie na Łotwie. Wilno staje się kolebką drukarstwa łotewskiego: P. Kanizjusz «Catechismus Catholicorum» (1585), G. Elger «Ewangelia toto anno [...] in Lothavicum» (1672) oraz «Dictionarium polono-latino-lottavicum» (1683) wzorowany na M. Szyrwidzie. W słowniku tym spotykamy zapożyczenia z polskiego (przez litewskie): *kaplyčia* < lit. *koplyčia* < pol. *kaplica*; gw. *kīža* ‘dumny człowiek’ < ‘święty obraz’ < ‘krzyż’ < lit. *krýžius* < pol. *krzyż*. Kolejną grupę zapożyczeń przynosi «Lexicon lothavicum» (XVIII w.) J. Karigera, opracowany skrupulatnie przez S. Kolbuszowskiego (1977): *cyrulik* > *cyruliks*, *gwalt* > *gvalta* ‘rodzaj pańszczyzny’, *ratować* > *ratovat*, *rozbojnik* > *razbojniks*, *szabla* > *šablis*, *szelma* > *šemlis*, *szpieg* > *spiegs*, *wójt* > *voits*, *wojewoda* > *vaivods*.

Również polscy duchowni są autorami najstarszych gramatyk „inflancko-łotewskich”: J. Akielwicz (1817) i T. Kossowski (1853), oraz ks. J. Kurmin, który wydał w Wilnie oparty na dykcjonarzu J. Elgera (1683) «Słownik polsko-łacińsko-łotewski» (1858).

Polszczyznę inflancko-witebską do literatury polskiej wprowadziła Konstancja Ryk-Beniśławska w utworze «Pieśni sobie śpiewane» (1776), których język opracował T. Brajerski (1961), wskazując regionalizmy, niektóre znane Mickiewiczowi, Chodźce, Syrokomli.

1. Wahanie *o / ó*: *chłód, narod, ozdobka, dloto*, hiperyzmy: *któs, cóś, dójść, spojrzeć*.

2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie *ę / o*: *gałęź, kęsek / skąpstw, świętość*; (b) ekwiwalencja *Ą = AN*: *matulęko, przekłęctwa*; rymy *ręką* [reńką] – *jutrzeńką*.

3. Ślady palatalności kresowej: *radośny, weźwij, wspierać*; także w wygłosie: *godzień, chreścijań*.

4. Rekcja przyimków: *nie broń dla mnie; bić na kogo*.

Tematyka inflancka pojawia się w twórczości Józefa Weyssenhoffa, Kazimierzy Iłłakowiczówny i równie utalentowanej Olgi Daukszy, która tak pisała o swej ziemi: *Inflanty – kraj sosen spalonych wśród piasków / ląd ptaków przelotnych, wrzosowisk i lasków. / Szum lodów wiosennych z wałdajskiej wyżyny / i pomruk przekorny burzliwej w dzień Dźwiny* (K. Zajas 2008: 338-344).

A. Odmiana dyneburska (Inflanty Polskie)

Polszczyzna inflancka jest dziś reprezentowana przez gwary wokół Dyneburga, Krasławia, Indrycy i Waraklan. Opisały je skrupulatnie: J. Parśuta (1973ab, 1984), M. Ostrówka (1996, 1999, 2000) oraz H. Karaś (1995), za którą wyliczam najważniejsze jej cechy.

F o n e t y k a

1. Przykłady białoruskiej ruchomości o akcentu: oksytyna *davaj*; proparoksytona *staryńki* itp.

2. (J)akanie *e, o* [a]: *serce* [serca] lub redukcja przez podwyższenie artykulacji *e* [i/y] *ruble* [rubl'i], *o* [u] *położą* [pułożo].

3. Tendencja prelabializacji *o*, np. *g^uos'c'e* z *P^uolsk'i*.

4. Przykłady wahania *o / ó*: *gnoj, głofka, spodnica / młutšy, osubny*.

5. Rozkład nosowości: *męża* [menža], *robią* [rob'on], *chcę* [χcem]; *muszę* [muša].

6. Spółgłoski miękkie: (a) prepalatalne *s', z', c'*, np. *c'ixo, pros'ila, ž'eci*; (b) zmiana *xy > χ'i*: *χ'iba*; (c) miękkie [l']: *l'as, l'evy*; (d) grupy spółgłoskowe: *go-rońca, nažvisko / konski, lesny, słonce*.

M o r f o l o g i a

1. Wahanie rodzaju i tendencja do zaniku neutrum: masc. *podwórek*; fem. *kar-tofelka, mleka, serca*.

2. Inna repartycja końcówek: częste: sg. gen. *-a*, dat. *-u*; voc. = nom. ; pl. nom. uogólnienie *-i/-y*: *Polak-i, komunist-y*. Odmiana typu *organist-y*, gen. *organist-ego*.

3. Zaimek: (a) brak enklityk *Halina mnie powiedziała; kto jego wybierał*; (b) formy bez *n-* po przyimku: *u jego, z jim*; (c) formacje *któr-en, in-szy, sam-y*.

4. Czasownik: brak końcówek ruchomych: *ja widziała; my robili*.

5. Uogólnienie form męskoosobowych w czasowniku: *tu piaski byli; staruszki przyszli*.

B. Odmiana ryska (Inflanty Szwedzkie).

Świadectwem obecności języka polskiego w Rydze są wokabularze: J. S. Malczowskiego (ok. 1681), G. Dresslera (1688) i L. Depkina (1705), które opracował skrupulatnie W. Gruszczyński (2000). Mimo bogatego materiału leksykalnego spotykamy w nich bardzo nieliczne regionalizmy kresowe:

1. Wahanie *o/ó*: *dachowka, gora, lod, okon, skora, wrobel* (cecha pisowni XVII w.).

2. Denazalizacja: w kilku wyrazach zapewne czysto graficzna; ślady wtórnej nosowości: w sąsiedztwie spółgłosek nosowych: *złqmany, rzęmięń / laziębnica, cię-lęcina, ciężący*.

3. Ślady palatności kresowej: *marchiew, grable*, grupy spółgłoskowe: *głosny, gnusny*.

4. Wahania rodzaju: neutr. *swidro*; fem. *pantofla, pulmiska, wianka*.

5. Nieliczne nawiązania leksykalne do polszczyzny WKŁ: *gryka, odryna, skorynka* 'skórka (chleba)', *szczuka*. Fragment rozmówek niemiecko-polskich J. S. Malczowskiego (1697) Polak: *Dzień dobry waszeci*. Korzennik: *Wielce dziękuję waszeci memu m. panu. Czegoż się waszeci podoba?* (K. Zajas 2008: 396).

VIII. UWAGI KOŃCOWE

Najstarsza wiadomość o Litwie pojawia się w 1009 roku z okazji misji chrystianizacyjnej św. Brunona wysłanego z dworu Bolesława Chrobrego, ale do bezpośrednich kontaktów polsko-litewskich dochodzi dopiero w XIII wieku po rozbiu Jaćwieży. Były to z jednej strony wyprawy litewskie na Polskę (zwłaszcza na Mazow-

sze), a z drugiej strony małżeństwa dynastyczne, które w 1279 rozpoczyna Bolesław II i *Gaudemunda* Lithuana, których syn nosił imię *Trojdz(en)*. W 1326 Giedymin zaprasza do Wilna i Nowogródka franciszkanów znających języki litewski, ruski i polski. A początkiem trwałych kontaktów językowych jest unia krewska z 1385 roku i chrystianizacja WKL, w którego łacińskich i ruskich dokumentach pojawiają się od końca XIV wieku polskie wyrazy i transpozycje litewskich nazw własnych, a ok. 1500 roku glosy w regionalnej polszczyźnie w łacińskich kazaniach Mikołaja z Sokolnik. W 1532 powstaje polskie tłumaczenie Statutów litewskich i liczne dokumenty, od połowy stulecia druki religijne i świeckie, a w XVII w. zredagowane po polsku akta «Metryki litewskiej», nasycone wyrazami regionalnymi. Co się tyczy rozpowszechnienia polszczyzny na ziemiach WKL, to jak trafnie zauważa prof. Józef Trypućko:

Tło, o jakie tu nam chodzi, to rozległe tereny od Grodna po Smoleńsk na północy i od Lublina po Kijów na południu. Na tereny te, pierwotnie ukraińsko-białoruskie, a na samej północy również litewskie, zaczął pod koniec XIV stulecia wlewać się szerokim strumieniem żywioł polski, najpierw na skutek kolonizacji, później także na skutek polonizacji. Języki zachodnioruskie uległy bardzo szybko przemożnemu wpływowi języka polskiego i polsko-zachodniej kultury, a z drugiej strony również język polski zaczął wchłaniać w siebie w wielkiej ilości elementy obce, i to nie tylko w dziedzinie słownika, lecz również w dziedzinie fonetyki, słowotwórstwa, fleksji i składni. Elementy te okazały się z czasem tak silne, że nie tylko wykroczyły poza właściwe granice dialektu kresowego, lecz nawet zaczęły odgrywać ważną rolę w kształtowaniu się polskiego języka literackiego. (J. Trypućko, 1957, II: 235-236).

B. POGRANICZE POŁUDNIOWO-WSCHODNIE

0. UWAGI WSTĘPNE

Polszczyzna południowo-wschodnia weszła do literatury polskiej przez twórczość Juliusza Słowackiego i Aleksandra Fredry, podobnie jak północno-wschodnia przez Adama Mickiewicza i jego następców. Do dziś szerokim zainteresowaniem cieszy się Kozaczyzna, Huculszczyzna i folklor miejski Lwowa (tzw. „bałak”). Na temat tej odmianki polszczyzny i kontaktów językowych polsko-ruskich zabierali najczęściej głos urodzeni tu językoznawcy, których poczet otwiera Aleksander Brückner (*Brzeżany), Jan Janów (*Moszkowce k. Kałusza), Stefan Hrabec (*Stanisławów), Franciszek Sławski (*Budzanów k. Trembowli), Maria Karpluk (*Brody), Jan Zaleski (*Monasterzyska k. Buczacza), Zofia Kurzowa (*Lwów). Pisali o niej również Tadeusz Lehr-Spławiński, Stanisław Urbańczyk, Wiesław Witkowski, Józef Reczek, Władysław Paryl, Maria Brzezina-Strycharska i wielu innych. Intensywne badania terenowe zapoczątkowali Vjačeslav Verenič, Kazimierz Feleszko oraz Janusz Rieger, pod którego kierunkiem prowadzi je dziś młodsze pokolenie językoznawców z Polski i Ukrainy: Iwona Cechosz, Ewa Dzięgiel, Sergiusz

Rudnicki, Helena Krasowska, Lidia Nepop, Oksana Pociłujko, Oksana Ostapczuk, Genowefa Tymbrowska, Aleksandra Krawczyk-Wieczorek, Oksana Zakhutska, a poza nimi Julia Jaworska, Jolanta Klimek, Józef Kość, Anna Kostecka-Sadowa, Mirosława Mieszczankowska i inni.

I. KALENDARIUM KONTAKTÓW POLSKO-RUSKICH

- 955** Porfirogeneta Λενζανίνοι, Λενζανῆνοι. Postać fonetyczna oddaje polskie brzmienie (*dj > z*) prasłowiańskiej nazwy *Lędjane, utworzonej od podstawy **lędo+jan-e*. Do Bizancjum nazwa zapewne dotarła przez węgierskie *Lengyen* [lendjen] (1095) ‘Polska’, toponim *Legyen* (1285), dziś słowackie *Ladzany* (koło Bystrzyca Bańskiej) < *Lędzani; w pieśniach serbskich o Warneńczyku *ledjanski kralj*, *ledjanin*. Brak formantu *-jan-* w przymiotnikach ruskich **lęd(jan)skъjbъ* > st.rus. *ljadskij* > *ljackij*, jak przy innych nazwach plemion: *sever(jan)skъjbъ*, *derev(jan)skъjbъ*, *pol(jan)skъjbъ*. Natomiast staroruskie *Ljaχъ* jest mutylovanym hipocoristicum etnicznym w funkcji przezwiska, jak zapewne *Czech*. Praruska postać **Lę(d)χъ* została zapożyczona do litewskiego *Lenkas* ‘Polak’.
- 981** Wyprawa Włodzimierza Wielkiego na Lachy: „Ide Wołodimerъ k *Ljaχomъ* i zaja grady iχ *Peremyślъ*, *Červenъ* i iny grady” (Nestor).
- 1018** Wyprawa Bolesława Chrobrego na Kijów, gdzie wybito denar z napisem cyrylicznym БОЛЕСЛАВЪ (R. Kiersnowski 1959: 91-103). Wracając przyłączył Bolesław do Polski Grody Czerwieńskie i wprowadził wielu jeńców, którym być może zawdzięczamy 3 tabliczki z Podeblucia (k. Garwolina) z chrystogramami IXCN, wzorowanymi na bizantyjsko-ruskim IC/XC – NI/KA.
- 1031** Jarosław i Mścisław: „Idosta na *Ljaχy* i zajasta Grady Červenъskyja opjaty i povojevasta *Ljadskuju* zemlju i mnogy *Ljaχy* privedosta i razděliva ja. Jaroslawъ posadi svoja po Rosi, i sutъ do sego dne” (Nestor).
- 1249** Bitwa pod Jarosławiem: „Viděvъ že Daniļъ Ljachy krěpko idušča na Vasilka *kerъlešъ* pojušča” («Latopis halicko-wołyński»). Najstarsza wzmianka o «Bogurodzicy».
- 1340-52** Kazimierz Wielki przyłącza Ruś Halicką do Polski (Litwa – Wołyń, Podole, Bełz, Chełm; 1363 Kijów), w lokalnych dokumentach ruskich pojawiają się polskie słowa.
- 1387** Mołdawski gospodar Piotr składa we Lwowie hołd Władysławowi Jagielle.
- 1569** Zygmunt August włącza województwa wołyńskie, kijowskie i braclawskie do Korony.
- 1646** Powstanie Chmielnickiego, początek narodowej świadomości Ukraińców.
- 1658** Ugoda hadziacka między Rzeczpospolitą a Kozackim Wojskiem Zaporoskim.
- 1686** Traktat Grzymułtowski: przyłączenie Ukrainy lewobrzeżnej do Carstwa Rosyjskiego.
- 1772/1793/1795** Rozbiory Rzeczypospolitej (Rosja – Wołyń, Podole; Austria – Ruś Czerwona).
- 1921** Traktat ryski, granica polsko-sowiecka na Zbruczu.

- 1925-1935** Marchlewszczy(z)na – Polski Rejon Narodowy na Żytomierszczyźnie.
1936-1938 Likwidacja rejonu, deportacja ludności polskiej z Wołynia i Podola do Kazachstanu.
1943 Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w innych częściach Ukrainy Zachodniej.
1944 Granica PRL – ZSRR na Bugu i górnym Sanie (w 1951 przesunięta za Ustrzyki Dolne).
1945-6 Przesiedlenia ludności (polskiej do PRL, a ukraińskiej do ZSRR).
1947 Wysiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie północno-zachodnie lub do ZSRR.
1991 Powstanie państwa ukraińskiego – *Samostijna Ukraina*; odnowa polskiego życia religijno-kulturalnego i szkolnictwa.

II. INNOWACJE JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

1. NAZWY *UKRAINA*, *UKRAINEC*

Jako appellativum *ukraina* ‘pogranicze’ zostało zapisane w 1496 roku (SSUM II: 474), a jako nazwa regionu pojawia się w dokumentach w końcu XVI wieku:

- 1590** Konstytucja sejmowa „Porządek ze strony Niżowców i *Ukrainy*” (województwa kijowskie i braclawskie).
1613 Mapa T. Makowskiego „Wołyń Dolny, który nazywają *Ukrainą* lub Niżem”.
1648 Mapa W. Beauplana: „Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo *Ukraina*”.
1659 Akta Sejmu „Woiewodztwa *Ukrainne*” (kijowskie, braclawskie, czernihowskie).
1690 Mapa V. Coronellego „*Ukraine* ou Pays des Cosaques”.
1898 M. Hruševskij nazwę *Ukraina* rozszerza na wszystkie tereny zamieszkałe przez ludność posługującą się językiem ukraińskim od czasów najdawniejszych po współczesne. W tym rozumieniu nazwa weszła w międzynarodowy obieg naukowy. Etonim *Ukrainiec* według H. Ułaszyna (1947) powstał jak *Zaporożec* na gruncie języka ukraińskiego, ale *Ukraina* jako określenie regionu (Podnieprze) wskazuje na polonocentryczną orientację nazwy.

2. ZWIĄZKI JĘZYKOWE UKRAIŃSKO-BIAŁORUSKIE

Jak wiadomo, język ukraiński należy do grupy wschodniosłowiańskiej (ruskiej), a w jej obrębie do ukształtowanej na ziemiach WKL i Korony podgrupy zachodnioruskiej. Mimo wyraźnych różnic najbliższy jest języka białoruskiego, z którym dokonał szeregu innowacji fonetycznych, kilku morfologicznych i wielu leksykalno-frazeologicznych.

Ze względu na geografę do najwcześniejszych innowacji zachodnioruskich zaliczyć trzeba nawiązania karpacko-panońskie: (1) przejście $g > h$ jak w czeskim, słowackim i górnołużyckim, (2) repartycja $u / u / v - i / i / j$ obecna w słowackim i słoweńskim, (3) dyspalatalizacja, regularna w południowosłowiańskim, obecna w czeskim, słowackim i polskim, rozpowszechniona w ukraińskim, rzadsza w biało-

ruskim. Najważniejsze innowacje fonetyczne dokonały się w epoce Rusi Kijowskiej X-XIII w., kiedy obszar wschodniosłowiański rozpadał się na dwa subarealy: archaiczny północno-wschodni oraz innowacyjny południowo-zachodni, obejmujący późniejsze gwary białoruskie, ukraińskie i pd.rosyjskie. Jego granice wyznaczają: zmiana $g > h$, dyftongizacja oraz proteza nagłosu.

Na ruskich terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego pojawiają się innowacje i utrzymują archaizmy białorusko-ukraińskie. Należą tu: (1) dyftongizacja fonetyczna, (2) proteza nagłosu także w wymowie literackiej, (3) usuwanie pewnych grup spółgłoskowych, (4) żywa zasada sonoryczności w postaci prewokalizacji, interwokalizacji i interpozycji, (15) tendencja do kontrakcji. Dochodzą do tego zbieżności morfologiczne oraz innowacje leksykalne obu języków, a także wielokrotnie opisywane izoglosy regionalne (poleskie, podlaskie, dniprzezańskie). Ich zasięg pokrywa się na ogół z granicami Wielkiego Księstwa (W. Kuraszkiewicz 1963: 79-86).

Sięgające czasów piastowskich i trwające nieprzerwanie do dziś kontakty z językiem polskim, tłumaczą kolejne innowacje zachodnioruskie. Niektóre ze zmian fonetycznych ze względu na zachodniosłowiański zasięg mogą sięgać epoki przedhistorycznej (proteza nagłosu, dyspalatalizacja, wydłużenie zastępcze, kontrakcja). Dodać do tego należy wzajemne wpływy i zbieżności w morfologii, słownictwie i onomastyce.

Zestawione tu archaizmy i innowacje białorusko-ukraińskie pozwalają inaczej spojrzeć na stosunki pokrewieństwa języków wschodniosłowiańskich, gdzie przeciwstawiano język ukraiński (małoruski) rosyjskiemu (wielkoruskiemu), traktując białoruski jako język przejściowy, ale bliższy rosyjskiemu. Klasyfikacji tej można przeciwstawić podział binarny na dwie grupy: wschodnioruską, uformowaną na terytorium Rusi Moskiewskiej, reprezentowaną przez język rosyjski, oraz zachodnioruską, kształtującą się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (później Rzeczypospolitej) i reprezentowaną przez dwa różne mimo podobieństwa strukturalnego języki: ukraiński na Rusi Koronnej i białoruski na Rusi Litewskiej (L. Bednarczuk 2010: 48-60).

3. DIALEKTY UKRAIŃSKIE A POŁUDNIOWO-WSCHODNIA POLSZCZYZNA

Nietrudno zauważyć, że dialekty ukraińskie ukształtowały się pod wpływem czynników geograficzno-politycznych, a na ich podłożu lokalne odmianki polszczyzny.

Północne gwary ukraińskie nawiązujące do białoruskiego, swoiście archaiczne (dyftongizacje, nowe $i < \acute{e}$ tylko pod akcentem), obejmują Wołyń, przylegające części Polesia, Podlasia i wschodniej Lubelszczyzny – ukształtowały się na obszarze WKL (do 1569), później Korony i zaboru rosyjskiego. Na tym obszarze powstała polszczyzna wołyńska (Łuck, Krzemieniec, Żytomierz).

Południowo-zachodnie, silnie zróżnicowane, zachowawcze dialekty karpackie – to tereny dawnej Rusi Halickiej (Czerwonej), Małopolski i luźno z nimi związanego Zakarpacia i północnej Bukowiny. Zapewne pod wpływem polskim rozwinęły się tu kontrakcje, wydłużenia zastępcze, tendencja do dyspalatalizacji. Tu najwcześniej (po 1340) powstała polszczyzna czerwonoruska i (zachodnio)podolska:

Lwów, Przemyśl – Sanok, Sambor – Drohobycz, Buczacz – Kutry, Tarnopol, Kamieniec – Płoskirów.

Południowo-wschodnie, innowacyjne dialekty stepowe na niżu historycznej Ukrainy, zostały ujednoczone w wyniku migracji pod wpływem najazdów tatarskich i przyłączenia do Rosji (1686). Największe skupisko ludności polskiej za Zbruczem jest do dziś na wschodnim Podolu (Kamieniec, Płoskirów) i w Kijowie; nieliczne w Odessie i na Zaporozżu. Na podłożu rumuńsko-ukraińskim ukształtowała się polszczyzna bukowińska (Suczawa, Czerniowce) i mołdawska (Kiszyniów). Nawet w Użhorodzie na Zakarpaciu istnieje od 1995 r. Towarzystwo Kultury Polskiej (ok. 200 osób), a dzieci mogą uczyć się polskiego w szkółce sobotnio-niedzielnej.

III. PIŚMIENICTWO POLSKIE NA ZIEMIACH RUSKICH RZECZYPOSPOLITEJ

Za najstarsze świadectwa południowo-wschodniej polszczyzny można uznać formy i wyrazy polskie w ruskich dokumentach (gramotach, dyplomach, statutach) na Rusi Czerwonej z XIV-XV wieku. «Słownik staroukraińskiej mowy» (zawiera według obliczeń W. Witkowskiego (1996 / 1997) kilkaset zapożyczonych z polskiego leksemów, głównie terminów społeczno-administracyjnych, sądowo-prawniczych, handlowo-rzemieślniczych, religijnych i wojskowych, odpowiednich czasowników i przymiotników, a także wyrazów gramatycznych. Pozwala to mówić o odrębnym **polsko-ruskim grafolekcie**, o którego żywotności w czasach Rzeczypospolitej świadczy bogactwo polonizmów u XVII-wiecznych pisarzy ukraińskich oraz ich obecność w dialektach i języku literackim. Z drugiej strony w tekstach staropolskich spotykamy leksykalne i gramatyczne ukrainizmy, co pozwoliło S. Urbańczykowi pisać o [staro]polskim kresowym dialekcie literackim (1983) i jego cechach: krtaniowe *h*, denazalizacja, pełnogłos. Z kolei W. Twardzik i inni badacze (1970, 2001, 2005) wskazali na pewne cechy ruskie (*e, o > i, u*, denazalizacja) w «Ortylach magdeburskich» i «Rozmyślanii przemyskim». Z czasów późniejszych S. Hrabec (1949), T. Minikowska (1980) i M. Karpluk (2010: 227-233, 680-710) odnaleźli liczne rutenizmy w literaturze epoki renesansu i baroku, wskazując na ich obecność także u pisarzy z Polski etnograficznej i w dialektach głęboko poza pograniczem polsko-ruskim (J. Rieger 2011; A. Kostecka-Sadowa 2015). Do najbardziej znanych autorów używających rutenizmów należą:

XVI w. Biernat z Lublina, Stefan Falimierz (z Rusi), Mikołaj Rej (*1505 Żórawno koło Halicza), Jan Herburt (*1508 z Rusi), Stanisław Orzechowski (*1513 Przemyśl), Stanisław Sarnicki (*1532 k. Chełma), Mikołaj Sęp-Szarzyński (*1550 k. Lwowa), Marcin Laterna (*1552 Drohobycz), Adam Czahrowski (*ok. 1565 k. Halicza), Szymon Birkowski (*1574 Lwów).

XVII w. Stanisław Makowiecki (z Podola), Jakub Łoś (spod Przemyśla), Wacław Potocki (*1621 k. Biecza), Wespazjan Kochowski (*1633 k. Sandomierza), Szy-

mon Szymonowicz (*1558 Lwów), Józef Bartłomiej (*1597 Lwów) i Szymon (*1608 Lwów) Zimorowicz.

Pisarze polsko-ukraińscy, głównie wyżsi duchowni prawosławni, Piotr Mo-
hyła (*1596 Suczawa, twórca Akademii Kijowskiej), Joachim Jerlicz (*1598),
Łazarz Baranowicz (*1617), Joannicjusz Galatowski (*1620), Stefan Jaworski
(*1658) i inni.

XVIII w. I. Krasicki (*1735 Dubiecko), Franciszek Karpiński (*1741 Pokucie),
Franciszek Zabłocki (*1752 Wołyń), Tadeusz Czacki (*1765 Poryck), Antoni Ma-
lczewski (*1793 Wołyń), Aleksander Fredro (*1793 k. Jarosławia), Józef Korze-
niowski (*1797 Brody).

XIX w. Seweryn Goszczyński (*1801 k. Humania), Bohdan Zaleski (*1802 k.
Humania), Wincenty Pol (*1807 Lublin), Juliusz Słowacki (*1809 Krzemieniec),
Teodor Tomasz Jeż – Zygmunt Miłkowski (*1824 Saracea, Podole), Stanisław Vin-
cenz (*1888 Słoboda Rungurska), Eugeniusz Małaczewski (*1895 Humań).

XX w. Marian Hemar (*1901 Lwów), „Tońko” – Henryk Vogelfänger (*1904
Lwów), „Szczepcio” – Kazimierz Wajda (*1905 Lwów), Józef Łobodowski (*1909
k. Sejn), Andrzej Chciuk (*1920 Drohobycz), Witold Szolginia (*1923 Lwów),
Jerzy Janicki (*1928 Czortków) i liczni inni.

IV. CECHY WSPÓLNIE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

Najpełniejszej charakterystyki cech gramatycznych południowo-wschodniej pol-
szczyzny dokonały Z. Kurzowa (1985: 73-126) i E. Dzięgiel (2003: 139-168). Więk-
szość omówionych przez te badaczki cech jest rezultatem wpływu języka ukraiń-
skiego, co pośrednio wskazuje na dwujęzyczność użytkowników. Niektóre z tych
osobliwości spotykamy również w pnw. polszczyźnie (wileńskiej), co tłumaczy się
omówionym wyżej wpływem zachodnioruskim.

F o n e t y k a

1. Redukcja (podwyższenie) nieakcentowanych samogłosek *o > u*, *e > i / y* i hi-
perpoprawne obniżenie odziedziczonych *u > o*, *i / y > e* pod akcentem: *kołomyjka*
[kołomejka], *nożki* [noški]; wzrost frekwencji *i / y* powstałym z *é* pochylonego oraz
pod wpływem ukraińskim.

2. Denazalizacja i rozkład samogłosek nosowych typu *mięso* [m'enso], *wąski*
[vonski]; podwyższenie *en*, *on* przed N: *pięć* [pińć], *on* [un], redukcja w wygłosie,
np. *idę z panią* [idy s_{pan}'u]; formy *idem*, *biorem* / *nad sobo*.

3. Repartycja *u / u̇ / v – i / i̇ / j* typu ukraińskiego, np. *lwowski* [lvouški], *małpa*
[maupa], *pudelko* [pudeuko], *śliwki* [śliuki]; *u teatrze*, *u misto*.

4. Leksykalne pozostałości pierwotnego mazurzenia w niektórych wsiach chłopskich.

5. Frykatywne artykulacja dawnego *r'* jako [r^z], zwłaszcza na Rusi Czerwonej
i Wołyniu.

6. Dźwięczne krtaniowe *h* w zapożyczeniach (głównie ukraińskich), wahania
pisowni.

7. Palatalność typu ruskiego: (a) miękkie [χ], np. *muchę* [muχ'e] oraz [t'], [d'] w zapożyczeniach: *dit'ko*, *t'ut'un*; (b) asynchroniczna palatalność spółgłosek wargowych: *p'*, *b'*, *v'*, *m'* > *pj*, *bj*, *vj*, *mj/mn/n'*; (c) identyfikacja *ś*, *ź*, *ć* z *sj*, *zj*, *cj* w postaci spalatalizowanej, np. *pasja* [pas'a], *fuzja* [fuz'a], *racja* [rac'a], dłużej zachowana na Podolu i Wołyniu; (d) miękkie *k*, *g*, *χ* + samogłoska przednia *ęś* [g'ęś], *kępa* [k'empa], *chyba* [χ'iba]; (e) zachowanie miękkiego [l'] oraz przedniojęzykowego [ł].

8. Osobliwe grupy spółgłoskowe: *śpiewać* [sp'evać], *bolesny* [boleśny], *ślub* [ślub], *szkło* [skło], *zwierz* [źviż]; *wiatr* [v'atyr], *pysk* [pysyk], *chce* [kce].

9. proteza nagłosu wokalicznego, np. *ł-o / w-o*, *j-enszy* i afereza: (*in*)*tyligencja*, (*a*)*patytny*.

10. Tendencja do akcentu inicjalnego, zwłaszcza w czasie przeszłym typu *pó-szydym*.

11. Zróznicowana fonetyka międzywyrazowa: udźwięcznianie [brad_robił], [ja-g-em był] głównie w sąsiedztwie Małopolski i gdzieindziej (bez wyraźniej geografii); brak udźwięcznianie raczej na wschodzie.

M o r f o l o g i a

1. Rzeczownik: (a) nom. fem. *cerkwa*, *mysz*, *pania*, *pieczenia*; wahanie rodzaju: *cygar*, *gitar*, *szkarp*; (b) dat. sg. m. *-owi*, np. *bratowi*, *diabłowi*, *psowi*; (c) instr. sg. fem. *-ou*, np. *z tą babą* [s toŭ babou]; (d) voc. w funkcji nom. *wujku*, *Jasiu*; (e) gen. pl. na *-ów* (uogólniony): *widelc-ów*, *źwi(e)rzęt-ów*; (f) dat. pl. na *-am*, typu *pan-am*, *żon-am*, *dzieci-am*, *kot-am*, *ludzi-am*; (g) instr. pl. *-yma*, np. *palcyma*, *włosyma*; (h) ślady liczby podwójnej w niektórych wsiach chłopskich; (i) loc. pl. licebzników na *-och*: *dw-och*, *trz-och* – pod wpływem ukraińskim.

2. Odmiana rzeczowników na *-ista*, np. *maszynist-y*, *maszynist-ego*.

3. Przymiotnik nom. sg. m. na *-ij /-yj* typu *dobr-yj*, *któr-yj*.

4. Zmiany funkcji przypadków: (a) accusativus równy genetiwowi u rzeczowników męskich żywotnych nieosobowych w liczbie mnogiej, typ *zaprzęgać koni-ów*; (b) nom. pl. m. rzeczowników osobowych typu *dochtory*, *magiki*, bez nacechowania ujemnego; (c) nieodróżnianie form męskoosobowych od niemęskoosobowych, np. *te panowi mówiły*, *kobiety spali*, *dzieci biegli*, *koni ciągnęli*, *uszy puchli*.

5. Zaimek: (a) tendencja do unikania enklitycznych form zaimków osobowych; (b) formy zaimka *któren*, *każden* [kuźden]; formy pełne w pozycji enklityk *mnie* 'mi', *tobi(e)* 'ci'.

6. Czasownik: (a) zachowanie końcówki 1. pl. *-m*; częste *-mo* z ukraińskiego; (b) analityczne formy czasu przeszłego: *ja pisał*, *wy mówili* oraz słowa posiłkowego w czasie teraźniejszym: *ja*, *ty (w)on je(st)*; *my*, *wy*, *(w)oni są*; tryb warunkowy typu *my by byli*.

7. Słowotwórstwo: przyrostki pochodzenia ukraińskiego: rzeczowniki na *-(cz)uk*, *-un*, *-yk*, *-(eń)ko*, *-(un)io*, *-(u)sio/a*, *-(u/ań)cia*, *-aga*, *-icha*; czasowniki na *-iwa-ć*, *-owa-ć*, przymiotniki na *-owa-ty* i inne.

S k ł a d n i a

1. Genetivus pl. w funkcji accusatiwu, np. *zaprzęgać koni-ów*, *pędzić ps-ów*.

2. Składnia rządu z liczebnikiem typu: *dwie jaj*, *trzy niedziel*, *cztery pulków*.

3. Accusativus cum infinitivo, np. *widział go iść* (z niemieckiego?).
4. Różnego rodzaju konstrukcje imiesłowowe, zwłaszcza z negacją, np. *nie widzgonca idzi; nie myśławszy zrobił; taki mondry bendoncy* itp.
5. Osobliwe przyimki: *za niego* ‘o nim’, *za ten* ‘o ten’; *względem* [vzglendym] ‘z powodu’
6. Negacja typu: *Co ty ni powisz, Co ona nie robi.*
7. Konstrukcja ze spójnikiem *że* w funkcji *który*, np. *Weż ten chleb, że tam leży na stoli; coby ‘żeby’, np. Boim si, coby nie pomylił; za co ‘dlaczego’, za to co ‘dlatego że’.*

V. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE POŁUDNIOWO- -WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

1. RUŚ CZERWONA

Jako nazwa geograficzna (może utworzona od Grodów Czerwieńskich) obejmowała dorzecze Sanu, Dniestru i górnego Bugu. W skład jej wchodziły ziemie: halicka, lwowska, sanocka, przemyska, chełmska i bełska. Do roku 1340 była częścią Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, a w 1349 roku Kazimierz Wielki przyłączył Ruś Czerwoną ze Lwowem i Haliczem do Korony, natomiast Wołyń i Podole z Kamieńcem zajęła Litwa. W XVI wieku było to województwo ruskie, a w II RP lwowskie. Najgęściej zaludnioną była ziemia sanocka, najmniej halicka. W połowie XVI wieku w całej prowincji było ok. 1490 cerkwi oraz 230 kościołów (parafii łańskich), w tym 150 w miastach.

1. LWÓW

Założony ok. 1250 przez księcia halickiego Daniela i nazwany od imienia jego syna Lwa. Misja dominikańska od końca XIII wieku. W latach 1340, 1352 wyprawy Kazimierza Wielkiego; 1356 magdeburgia, (?) tłumaczenie oryli z cechami fonetyki ruskiej. XV-XVI w. polskie osadnictwo miejskie oraz wiejskie (A. Janeczek 1978). W «Pamiętniku Wilczków» (1640-1714) pojawiają się regionalizmy gramatyczne, w tym ślady mazurzenia (I. Rykiel 1963: 34). Liczne osobliwości polszczyzny lwowskiej odkrył w drukach i rękopisach Aleksandra Fredry J. Zaleski (1969-1975).

F o n e t y k a

1. Redukcje *e, o*, np. *kiszeni, si /sy* ‘się, sobie’, z *Helusiu*; hiperyzmy *kołomejka, piewo*.
2. Denazalizacja: z *głowo, zsiadajo*; rymy *lupią – głupio, kwiecisto – humorystą*.
3. Wahania palatalność typu *spię, weriórki, cichie*; rymy *złączy – ukonczyć; uświęci – ekscelencji*.
4. Frykatywne [r^z], np. *gorszki, jarzmio, wierzyć*.

M o r f o l o g i a

1. Wahania rodzaju: *inwalid, belek, lejka, (ta) dreszcz, (ta) mocz*.
2. Formy osobowe nom. pl. m. z końcówką *-y*: *dragony, huzary, opiekuny, sąsiady*.

3. Brak ruchomych końcówek czasownika: *ja gadał, ty milczał, my mieli, wy zwiqzali*.

4. Przysłówki: *słyszno, chrapliwo, leniwo, pieszki* ‘pieszo’.

5. Przyrostki ukraińskie: *psi-uk, dziew-onka, mam-uńcia, panicz-eńko, brat-eńko*.

6. Składnia liczebnika: *dwie córek, trzy godzin*.

Pod koniec XIX wieku ujawnia się we Lwowie „bałak” (od *bałakać* ‘mówić, opowiadać’ z ukraińskiego), jako miejski folklor – gwara „baciarów” (nazwa od zawołania węgierskich z pochodzenia policjantów: *megai batyár* ‘stój włóczęgo’). Tę formę polszczyzny miejskiej skrupulatnie opracowała Z. Kurzowa (1985), a po niej I. Seiffert-Nauka (1992).

Mościska, miasteczko przy granicy z Polską; gwarę bada systematycznie A. Kostecka-Sadowa (2005, 2008).

F o n e t y k a: redukcja nieakcentowanych *e, o > i / y, u*, ślady *ǎ*, np. *groł*, wahania i zanik nosowości, np. *čenstu, mendalik, konklusz, mn’asto*; wahania spirantów: *ślub, sklanka, sp’i*; dźwięczne *tv, kv, krv*; uproszczenia grup spółgłoskowych: *čeba, cyzoryk, strentny, paśv’isko, kazańica*.

M o r f o l o g i a: zmiany rodzaju, np. *kotleta, parasola, pudra; cerkwa, mysza*; przypadki: sg. gen. *stoł-a*, dat. *pan-owi, ps-owi*; pl. nom. *Polak-i, ksendz-y*; dat. *kot-am, serc-am*, analityczny czas przeszły: *ja był, my byli*.

S k ł a d n i a: konstrukcje typu *kozy się paśli; mamy psów*.

2. PODNIESTRZE

Komarno (W. Harhala 1934), kilka polskojęzycznych wsi: Chłopy, Tuligłowy, Buczały, Malinów, zanotowane już w XV wieku. Cechy fonetyczne: *ó > y*, czyste *a*, wąskie *o*, szerokie *e*, denazalizacja wygłosu, nieakcentowane *e, o > i, u*, zębowe *ł*, brak mazurzenia, spalatalizowane wargowe, opozycja /χ/ - /h/, udźwięcznienie międzywyrazowe.

Lublany (I. Cechosz 1999b) wieś polsko-ukraińska koło Sambora.

F o n e t y k a: nieakcentowane *e, o > i, u*, rozkład i denazalizacja wygłosu, ślady *ǎ*, miękkie *l’*, spalatalizowane zwarto-szczelinowe, *śv > sf’*, udźwięcznienie międzywyrazowe.

M o r f o l o g i a: dat. sg. *-owi*, dat. pl. *-om*; czasownik *byliźmy, vz’ela-żem, jagem miała, ja vz’ela, była świentowała*.

S k ł a d n i a: formy typu *panny mn’eli*.

Drohobycz (P. Parylak 1877), autor wskazał na bogactwo zdrobnień, np. *do-pier-usieńko, -utko, -uteńko, -uteneńko, -uteneczko*. Przytacza liczne regionalizmy (niektóre znane w Kamieńcu) i pewne archaizmy: *abo, barz* ‘bardzo’, *błycha* ‘pchła’, *cerkwia, chocia, co* ‘że’, *dzisia, dźwierze, hnet, ino, ju(ż), kilko, lin-w-a, mać, mie-ście, miesiąc* ‘księżyc’, *myga, mytka* ‘dziwka’, *ondzie* ‘oto tam’, *ośdzie* ‘oto tu’, *pczoła, potopa, ranniejszym, sobotni(ejszy), portki, stryk, sywula* (o krowie), *tyćko, wczora, wedle, wielgi, wszędy, (za)czepiny, zmyja* ‘żmija’, *zomierz* ‘żołnierz’, *żydownia* ‘żydostwo’. Frazemy: *abym tak dychał, baj duże* ‘byle co’, *co ci nie recht, idzie deszcz, krajne słowo, nogom dać znać, rachmańska Wielkanoc, wydychajcie*

zdrowi, na zbytki robić. Wskazuje na osobliwości fonetyczne: *budźcie, chto, hnet, kuźdy, letki, nieslam, piaty, sztery, telko, wucho, wielgi, zemgłec*; fleksyjne: pl. nom. *ręk-i*, dat. *ręk-am*; zaimek: *sy* ‘sobie’; czasownik: *pisz-u, wziuw i poszew; ja był, my byli*. Miasto wydało pisarzy Brunona Schulza, Kazimierza Wierzyńskiego i Andrzeja Chciuka, autora «Atlantydy» (1969/2015) – Opowieści o Wielkim Księstwie Bałaku, czyli południowo-wschodniej polszczyźnie kresowej: „Kraju rozciągającego się na zachód daleko poza Przemyśl [...] Na północy granice wyznaczały mu Brody [...] Zdołbunów [...] na wschodzie rzeczka Zbrucz [...] na południu kraj Bałaku sięgał po Czarnohorę, Gorgany, Bieszczady, po słoneczne Pokucie”(20).

Delejów, koło Halicza, pow. Stanisławów (A. Saloni 1914) i pobliskie wsie szlacheckie, w których polskiej gwarze występuje: (1) przeciąganie akcentowanych głosek, (2) pochylone *e > i*, (3) wygłosowe *-ę, -ą* [*i / y*], (4) różnice w odmianie przypadków i (5) rekcji czasownika. Polskie nazwiska mieszkańców i nazwy terenowe. Według zapiski kościelnej: w r. 1401 Jan Rola, ówczesny właściciel Delejowa dla ludności polskiej fundował kościół i założył parafię rzymskokatolicką.

3. PODKARPACIE POLSKIE

W latach 1031-1340 granica Rusi Czerwonej (w XVI wieku woj. ruskiego, później lwowskiego) przebiegała na Jasiołce – Wisłoku – Sanie – Wieprzu, stanowiąc granicę mazurzenia; dalej na wschód sięgają pochylenia. W regionie Przemyśl – Lubaczów – Jarosław – Sanok występuje zjawisko „bałaku”(redukcje nieakcentowych *e, o*).

Przemyśl. Wspomniane wyżej ukrainizmy fonetyczne w «Rozmyślaniu przemyskim» wskazują na region, ale samo miejsce powstania zabytku nie jest znane. Nieliczne rutenizmy słownikowe występują w twórczości przemyslanina Stanisława Orzechowskiego. Język archiwaliów przemyskich XVII-XVIII w. badały H. Kamińska (1986) oraz H. Wiśniewska (1975).

F o n e t y k a

1. Wahania *e / i, y – o / u*: *dzin, uczyłym, ugolem* ‘ogółem’; *il > el: belem, robielam*.
2. (De)nazalizacja *bedzie, bendu(n)c, pąn, robiąnc, warujo, wienzienie*.
3. Miękkie *l'*: *alie, liata*.
4. Wahania spółgłosek: (a) *ś / š / s*: *Przemyszla, spital, stuka, szwięty*; (b) *r / rz / ż*: *prszesz, try, zrucic*; (c) *ch / h*: *hłopiec, rahunek*; (d) *u / v / l*: *wizłolony, Awogustynki*.
5. Uproszczenia grup spółgłoskowych: *mieskie, poszed, styry, wszytka*.
6. Tendencja do protezy nagłosu: *i-insze, w-oica, h-atlasu*.

M o r f o l o g i a

1. Deklinacja: (a) wahania rodzaju: *łodzia, litra, butel*; (b) częsty gen. sg. m. *-a*.
2. Analityczny czas przeszły, np. *my obrali*, i zaprzeczony, np. *które był dał*.
3. Częste imiona ruskie, np. *Fedko, Hawrilo, Iwan(ko), Miško, Paraska, Waško, Waselko*.

Bircza, ok. 30 km na południe od Przemyśla, gdzie urodzona Agata Kwaśnicka-Janowicz omówiła ukrainizmy słownikowe w obrzędowości weselnej subregionu (2005).

Sanok – Rymanów. W południowej części ziemi sanockiej do przesiedleń w latach 1945-1947 używane były dialekty ukraińskie: w Beskidzie Niskim – łemkowski, w Bieszczadach – bojkowski, a na północny wschód od Sanoka – nadsański, który oddzielała od bojkowskiego dolina Sanu, a z łemkowskim stykał się on na niewielkim odcinku w pobliżu Sanoka. Z obszarem polskim dialekt nadsański graniczył na zachód od Sanu, gdzie wsiami ukraińskim były: Pakoszówka, Jurówce, Jabłonica (Ruska), Srogów, Lalin, Izdebki, Wara, Łubno. Pomiędzy Wisłokiem a Sanem istniało pogranicze etniczne udokumentowane w onomastyce polsko-ruskiej i w sieci parafii rzymsko- / grecko-katolickich. Południowa, góraska część regionu, została zaludniona w wyniku kolonizacji wołoskiej w XV-XVI wieku przez Łemków na zachodzie, a Bojków na wschodzie. Granica pomiędzy nimi przechodziła doliną Osławy. Natomiast tereny wokół Sanoka po Brzozów i Dynów zajmowali ukraińscy Dolinianie (M. Łesiów 1997), z którymi związani byli zapewne tzw. **Zamieszkańcy** w zakolu Wisłoku między Krosnem a Strzyżowem, zwani przez Łemków spod Krosna – *zamyszannyj narid*. Większość mieszkańców tych wsi była wyznania greckokatolickiego. Posługiwali się gwarą ukraińską o bardzo silnych wpływach polskich, co uzasadnia ich nazwę. Etnogeneza Zamieszkańców nie została dotychczas wyjaśniona, ale na pewno nie byli Łemkami. Nazwy wsi pojawiają się w XIV-XV wieku: 1392 Pietrusza Wola, 1418 Krasna (*Krostna), 1471 Czarnorzeka, 1493 Oparówka; pozostałe z XVI w.: 1581 Blizianka, Gwiżdżianka, Bonarówka, Rzepnik, 1582 Węglówka, później przysiółki Bartkówka i Budy Wysockie. Informacje o cerkwiach i parochach spotykamy dopiero w XVII wieku. W 1945 prawie wszyscy mieszkańcy zostali zmuszeni do wyjazdu na Ukrainę. Profesor Józef Ziłyński (rodem z Krasnej), stwierdził (1927) w zapożyczeniach polskich obecność jednej samogłoski nosowej [ą] (stan polski XV wieku), np. *gąba > *gamba*, *krzątać się > *krjantaty-śa*, *obcząki > *uopcąsky*, *pącak > *pąncak*, a w nowszej warstwie [ę] i [ɔ], np. *nędza* > *nęńza*, *wędka* > *wentka*, *chomąto* > *χomomta* i liczne inne z zachowaniem, antycypacją i rozkładem samogłoski nosowej, co dowodzi dawności i intensywności kontaktów. Inne wpływy polskie: (1) proteza, np. *j-astriab*, *u-osika*, *u-owad*, *u-uzda*, rzadka w łemkowskim, obecna w bojkowskim i nadsańskim, (2) ślady mazurzenia, np. *sestyj*, *stiry* ‘cztery’, *sapka* ‘czapka’ jak w polskich gwarach na zachód od Strzyżowa, (3) ślady samogłosek pochyłonych, np. *nimo*, *miol*, *powidoł*, (4) liczne polonizmy leksykalne, często gwarowe, m.in. przysłówki (*f)eno*, (*j)acy* w znaczeniu *łem* ‘tylko’.

Dialekty polskie zajmują północną i zachodnią część dawnej ziemi sanockiej. Spośród nich najdokładniej zostały zbadane polskie gwary okolic Rymanowa przez O. Chomińskiego (1915), który poczynił szereg uwag na temat pogranicza polsko-ruskiego w początku XX wieku, opisując polską gwarę wsi między Krosnem, Duklą a Sanokiem, o czym będzie mowa niżej (C.III.6).

Gwary okolic Rymanowa posiadają pewne wspólne cechy wyraźnie różniące je od sąsiednich małopolskich (mazurzących wokół Jasła, Strzyżowa) oraz nie mazurzących (Rzeszowa, Brzozowa, Jarosławia). Wykazują pewne cechy polszczyzny lwowskiej, np. redukcje *o*, *e* w sylabach nieakceptowanych (tzw. „bałak”) jak w gwarze miejskiej

Sanoka i Przemyśla. Z drugiej strony nawiązują do okolic Tarnowa – Pilzna (typ *krewa ma regi*) oraz mowy mieszkańców Muszyny i Tylicza: brak mazurzenia, samogłoski pochylone, rozkład nosówek, reduplikacja zaimka wskazującego, 1. pl. czasownika *-me*, zbieżności słownikowe oraz wpływy łemkowskie i słowackie.

4. CHEŁMSZCZYŻNA

Na terenie dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej odkryto liczne cechy pdw. polszczyzny. U zarania dziejów były tu Grody Czerwieńskie, a najważniejszy z nich Chełm w XIII w. był stolicą księstwa halicko-włodzimierskiego i diecezji chełmskiej (1375-1808), liczącej w XVII wieku 73 parafie rzymskokatolickie w 10 archidiaconatach: Bełz, Chełm, Grabowiec, Hrubieszów, Krasnystaw, Luboml, Magierów, Sokal, Turbin i Zamość. Po III rozbiorze Lubelszczyzna i Wołyń znalazły się w zaborze rosyjskim, a liczni unicy na Chełmszczyźnie byli prześladowani. Dnia 24. I. 1874 ruskojęzyczni mieszkańcy Pratulina zginęli w obronie parafialnej cerkwi za „polską wiarę”: Wincenty Lewoniuk, Daniel Karmasz, Łukasz i Konstanty Bojko, Konstanty Łukaszuk, Bartłomiej Osypiuk, Anicet Hryciuk, Filip Geryluk, Ignacy Frańczuk, Onufry Wasyluk, Maksym Hawryluk, Jan Andrzejuk, Michał Wawrzyszuk (o nazwiskach na *-uk*, por. M. Sajewicz 2013).

Jak wykazał J. Kość (1995, 1999), gwary ziemi chełmskiej należą do południowokresowych. Odnalazł jej świadectwa już w «Księdze grodzkiej Chełma» (1572-1755), «Aktach grekokatolickiego sądu biskupiego» (1684-1705), «Księdze miejskiej Kryłowa» (1743-1773) i w dzisiejszych gwarach okolic Włodawy, Chełma i Hrubieszowa, czyli zachodniej części Rusi Czerwonej do połowy XIV wieku. Skrupulatnie zanalizował cechy gwary okolic Puchaczowa w zebranych przez O. Kolberga (1891 / 1964, t. 33-34) tekstach, co jego zdaniem jest rezultatem przyswajania przez Rusinów chełmskich polskiego systemu językowego.

F o n e t y k a

1. Nieakcentowane *e, o > i / y, u*, np. *przyczytała, palcy*; ps. *ě > i*, np. *witr* ‘wiatr’, *wisti* ‘wieści’.

2. Prasłowiańskie *ъ > o*, np. *zdochła, majontok, ohoń; ǫ > or*, np. *czorny*.

3. Rozkład i zanik nosowości, np. *menżowi, przywionzać, śmiejo*; *sia* ‘się’, *ne budu*.

4. (Dys)palatalizacje: *deń, konieczne, myśli, ne, persteń, sliczny, werch; nimogie, bułeczkie*.

5. Zachowanie *t', d'*, np. *treti, persteń, tydeń, lokot'*; ps. *tj, dj > č, ž*, np. *pleczy, meża*.

6. Dyspalatalizacja *r' > r*, np. *more, tretu, werch*; *l* epentetyczne, np. *ziemia; dl > l*, np. *kryła*.

7. Dawne *g > h*, np. *ohoń*; proteza *h-*, *w-* np. *h-inszy, h-interes, h-ogiery; w-ona, w-uczyniła*.

8. Inne osobliwości ukraińskie, np. *zielazny, zupewnie, wyjszli, skawronek, syredny* itp.

M o r f o l o g i a

1. Rzeczownik: nom. pl. *syn-y, rozbujnik-i*; dat. *-am*, np. *lokaj-am*.
  2. Zaimek: brak enlityk; liczebniki *dwoch, triocho*; przymiotnik nom. sg. na *-yj*: *małyj, takij*.
  3. Czasownik: formant *-uwa-*, np. *dowiaduwał, obiecuwała*; brak ruchomych końcówek *ja był*.
- S k ł a d n i a: konstrukcje typu *wjechali w miasto; ja słaba; kazali ji, coby tam siedziała* itp.

2. WOŁYŃ

W epoce plemiennej Wołyń był zamieszkały przez wschodniosłowiańskich Bużan i Du(d)lebów, a pierwsza wzmianka o Łucku pochodzi z 1085 (*Łučesk*), który wszedł w skład księstwa włodzimierskiego, a w 1325 państwa litewskiego (Lubart, Olgierd, Witold); od XV w. biskupstwo w Łucku, 1566 stolica województwa wołyńskiego. Z Wołynia pochodzili kniaziowie, którzy ściągali tu osadników głównie z Mazowsza. W 1795 r. powstała gubernia wołyńska (Żytomierz). W 1805 Tadeusz Czacki założył Liceum Krzemienieckie. Represje popowstaniowe (1831, 1864) doprowadziły do likwidacji polskich szkół i cerkwi unickiej. W latach 1920-1939 województwo wołyńskie zamieszkiwało ok. 70% Ukraińców, a w szkołach były obowiązkowe lekcje tego języka. Wywózki ludności polskiej w latach 1936-1938 z sowieckiej Żytomierszczyzny, a w 1943 rzeź ludności polskiej przez UPA, nie zniszczyły żywiołu polskiego, który odrodził się po 1991 roku i jest systematycznie badany w całym regionie od Sokala i Lubomla po Korosteń, Czernihów i Berdyczów. Dziś w Łucku mieszka ok. 3.000 Polaków.

Krzemieniec. Leżący na pograniczu Wołynia i Podola Krzemieniec zasłynął dzięki twórczości Juliusza Słowackiego, w którego utworach i listach spotykamy liczne zapożyczenia ukraińskie i orientalne, niektóre znane od dawna w języku polskim. Spośród kilku prac o języku Poety najpełniejszą jest oparta na autografach analiza A. Boleskiego (1956), a najsubtelniejszą F. Sławskiego (1999), który wśród licznych ukrainizmów znalazł kilka regionalizmów wołyńskich, m.in. *as-sawuła* ‘oficer kozacki’, *zburzyć się* ‘zbuntować’. Osobliwości wymowy widoczne są w rymach.

F o n e t y k a

1. Pisownia *ó /o*, np. *upior / upiór*, rymy *proba / oba*; hiperyzmy *któs, cós*; wahanie *e/y*, np. *oczewisty*.
2. Denazalizacja, rymy *wziąłem / aniołem, strzałą / rozeznało, ciele /wiele*; hiperyzm *mięszkać*.
3. Pisownia *-ija, -yja, -ia -ya, -ja*, np. *koronacyja* obok *pjany*, zwłaszcza po *s, z, c / s', z', s' / ś, ź, ć*; rymy *misji – wisi, frezji – rzezi, konfederacji – braci, intencje – pojęcie*.
4. Wahania *s, ś, sz; z /ż*; *n /ń* np. *spi, swiat, zrzodło, lancuch, malenki, słonce, tyńkowy* itp.

5. Frykatywne rz / rż, np. *drzy, drżący, gorżko, średnica, źródło*; rymy *oskarża – przeraża*.

6. Grupy spółgłoskowe, np. *czyśca, garło, króleski, lksnił, miętki, pier(w)si, srebnny, wschody*.

M o r f o l o g i a

1. Przypadki, gen. sg. m. częste *-a*; acc. nieżywothnych: *krzyża, narcyza*; nom. pl. *posły, lirniki*.

2. Zaimek, formy kresowe: *te* ‘to’, *owe* ‘owo’; acc. fem. *samę, swoję*.

3. Liczebnik: *trzy-/czter-dzieści-e*; *dwie nóżek, trzy główek, cztery hurysek*.

4. Czasownik, 1. pl. częsta końcówka *-m*; okazjonalna elipsa copuli, *ja w słowie jego zaufana*; pomijanie końcówek ruchomych w czasie przeszłym: *ja uwierzył, ty usiadła, wy byli* itp.

S k ł a d n i a

1. Instrumentalis predykatywny, np. *narodzeni niewinnemi są; jest kulawym*.

2. Accusativus po negacji, np. *nie pytajmy poetę; rzezać pany nie chciał*.

3. Ruska rekcja przyimków, np. *czyn przeciw męża; chodźmy w miasto* itp.

Żytomierz. Jedno z najstarszych miast Rusi Kijowskiej (884). Około 1225 roku św. Jacek Odrowąż założył klasztor dominikanów, który został zniszczony podczas najazdu Mongołów w 1240 roku. W 1333 roku został przyłączony przez Giedyminę do Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1569 roku wszedł w skład Korony Królestwa Polskiego, a w wyniku rozbiorów do Rosji. Lokalną polszczyzną zajmuje się G. Tymbrowska (1999b), która opublikowała wspomnienia i zanalizowała język Franciszka Brzeziickiego (*1924 Żytomierz).

(1) Wahania *e / i, y, o / o*, np. *wiency, dali, reńkamy; zróbilem, du kogo*, (2) denazalizacja *jenzyk, zasność, szczeniwy; nie bojim sie*, (3) *j* po wargowych: *objawja, mjał, pjontek*, (4) miękkie [l’]: *alie, kil’ka, Poliak*, (5) dźwięczne *sv, tv, čv*, (6) proteza nagłosu *uon, uojca; jix*, (7) [u] jak w ukraińskim: *kreunych, wil’kuu*, (8) miękkie [k’e], [g’e]: *matkie, mogie*, (9) wymowa ubezdźwięczniająca typu *brat jego*, (10) dat. pl. *-am*, np. *dzieciakam*, (11) przymiotniki na *-yj* typu *głodnyj, dużyj*, (12) zaimek *jichni*, (13) czas przeszły typu *ja zwarzował, ty nie był*; tryb przypuszczający *żeby miałem*, (14) orzecznik w nominatiwie: *oni kowale były*.

Marianówka i kilka polskojęzycznych miejscowości koło Dowbysza (Kamieny Bród, Tartak, Baranówka, Prutowka, Załuże). Profesor Julia Jaworska, urodzona w Marianówce i deportowana do Kazachstanu w 1936, badała systematycznie rodzinną gwara, cytując formy: *ali, bida, mliko, rozbira; przebrali-ś*, a przy spotkaniu ze sobą mówią *pochwalony* (J. Javorskaja 1990).

Czerwone Chatki, do 1917 Dranicke Chatki (G. Tymbrowska 1999a), niewielka wieś w obwodzie żytomierskim na Ukrainie. Od dawna żyją tutaj Polacy, którzy na początku XVIII wieku przywędrowali z Mazowsza.

Siaberka (dziś Ceberka). Jak zauważa O. Zakhutska (2015), jest to dawna wieś drobnoszlachecka w której słownictwie występują liczne archaizmy, regionalizmy i transpozycje ukraińskie takie jak *dziatki* – ukr. *дитки*, *swarzyć się* – *сваритися*, *ludzina* – *людина*, *tędy* ‘tam’ – ukr. *туд* ‘u’.

3. PODOLE – HUCULSZCZYŻNA

Wyżyna Podolska obejmuje obszary pomiędzy Bohem a Dniestrem zamieszkiwane w X wieku przez słowiańskie plemiona Tywerców i Uliczów w składzie Rusi Kijowskiej; od XII w. część zachodnia weszła do księstwa Halickiego, od 1363 Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od 1434 w Koronie jako województwo podolskie i braclawskie ze stolicą w Kamieńcu, od 1793 w Rosji po Zbrucz. Katolicka diecezja kamieniecka 1375, od 1412 w metropolii halickiej. Większe miasta: Bar, Borszczów, Czerwonogród, Husiatyn, Jazłowiec, Latyczów, Międzybóż, Stary Konstantynów, Mohylów, Okopy Św. Trójcy, Satanów, Żwaniec. Zachodnie Podole obejmowało woj. tarnopolskie; za Dniestrem znajdowało się Pokucie z Huculszczyzną.

1. TARNOPOLSKIE

Brody, M. Karpluk (2001-2) pisała m.in. o zapożyczeniach polskich i niemieckich w lokalnej gwarze ukraińskiej, m.in. *brandzulećka*, *butelka*, *cyzoryk*, *dupiru*, *dziura*, *familia*, *gacyk*, *gmina*, *harbata*, *hatramynt*, *kark*, *ksiądz*, *naprawdu*, *padinkuwanie*, *pałac*, *piec*, *piuro*, *pułukaty*, *studnia*, *tanyj*, *twar*, *warga*, *wywiurka*, *zawszy* i inne.

Milno, pow. Brody. Urodzony tu Karol Dejna wykazał (1956) małopolskie pochodzenie gwary (m.in. ślady mazurzenia). W większości ludność polska mimo dwujęzyczności nie uległa ukrainizacji, wykazując jednak pewne cechy tego języka. Po 1945 prawie cała ludność przeniosła się do Polski.

Duliby Buczackie, koło Jazłowca. Miejscowość nosi nazwę staroruskiego plemienia Dulebów (1379, 1472 *Duleby*, AGZ), a jej polską gwarę prawdopodobnie z okolic Tarnowa – Rzeszowa opracował Stefan Hrabec (1955), który wykrył w niej również cechy ukraińskie: (1) nieakcentowane *e*, *o* > *é*, *ó*, (2) denazalizacja wygłosu: *chcę* [χce], *noszą* [nošo], hiperyzm *kret* [kręt], (3) wymowa *v* jak [u], np. *krowa* [kroua], *owca* [ouca], (4) fonetyka udźwięczniająca, (5) końcówki: instr. sg. f. -*ou*, dat. pl. -*am*, (6) przymiotnik nom. sg. m. -[yj], -[ij], (7) liczebnik *dv'ě ov'ec*, (8) czasownik 1. pl. -*mě* / -*em* / -*mo*, (9) copula nieodmienna *ja jest* itd. (10) brak form męskoosobowych, (11) *že* 'który'.

Huta Stara, pow. Buczacz (M. Łesiów 1957, 1959). Większość mieszkańców o polskiej świadomości narodowościowej (wpływy ukraińskie w folklorze i imiennictwie). W 1945 r. mieszkańcy wsi prawie w całości wyjechali do Polski na Pomorze Zachodnie.

2. PODOLE WSCHODNIE

Kamieniec, ślady fortecy rzymskiej (?*Petridava*), od 1062 ormiańska faktoria handlowa, XIV litewscy Koriatowicze, 1432 magdeburgia, stolica województwa podolskiego, od XVI w. księgi sądowe (o ich języku D. A. Kowalska 2004).

1557 *Panye myły Hriczku Jeronymie, V. M. nawyiedzam pyssanym swym [...] slye przez Marczina furmana ze Lwowa fasse nozow, którą V. M. dawno myal posłacz [...]* (J. Rieger 2001: 302).

1672 Obrona Kamiénca w wierszowanej relacji S. Makowieckiego (na której H. Sienkiewicz wzorował jej opis w «Panu Wołodyjowskim»). Do Czytelnika: *Słuchaj, słuchaczu te wiersze czytając, / A Boga błagaj, za grzechy wzdychając, / Boć i my byli tej ojczyzny murem, / za którym siedział Polak i z Mazurem* (32). Kamiéniec był pod panowaniem tureckim do 1699 roku.

1863 «Słowniczek prowincjonalizmów podolskich» Aleksandra Kremera, liczne zapożyczenia (1) ruskie: *dobrodziejka* ‘popadia’, *futor / chutor, hadiuka, jaruga* ‘głęboki jar’, *paciuk* ‘prosiak’, (2) mołdawskie: *arkan* ‘taniec’, *balan* ‘wół’, *lupur* ‘wilk’, *mak* ‘furman’, (3) wyrazy orientalne. Pory dnia: *doświtek – najutrznia – w objady – na wysoki / niski nieszpór – na wlahy – pierwosny – kury północne / świtowe*. Osobliwości fonetyczne: *krzynica* (hyperyzm), *pojechalszy* [v / ũ].

Oleszkowce i pobliskie **Hereczany** koło Płoskirowa (w zaborze rosyjskim). Liczne uproszczenia systemowe. Gwarę i słownik obu wsi opracowała I. Cechosz-Felczyk (2001, 2004).

F o n e t y k a

1. Redukcja nieakcentowanych, *e, o > i / y, u*, np. *powidła* [puv’idła], *pole* [pol’i].
2. Denazalizacje: *ę > e / y; ę > o / u*, zwłaszcza w wygłosie, np. 3. pl. *każo* [kažo] / [kažu].
3. Miękkie *ś, ź, ć > s’, z’, c’*, np. *mięso* [mńeso], *wielka* [vel’ga], *matkę* [matk’e].
4. Protetyczne *v-*, np. *v-ucho, v-orać*.

M o r f o l o g i a

1. Formy nominatiwu: *brukwa, marchwa, cerkwa; stryjko, wujko*.
2. Dat. sg. w funkcji locatiwu *na chłopowi, na wołowi*; dat. pl. *-am*, np. *pan-am, baran-am*.
3. Przymiotniki na *-ij / -yj*, typu *b’idn-yj, nov’-ij*.
4. Brak rodzaju męskoosobowego i enklityk zaimkowych.
5. Końcówka 1. pl. *-my / -mo / -m*, np. *thucz-em / pyta-mo*.
6. Analityczny czas przeszły, np. *ja czuł*.
7. Copula nieodmienna, np. *ja jest*.

Zielona nad Zbruczem. Podobnie jak dwie poprzednie miejscowości znalazła się w zaborze rosyjskimi. Centrum wsi zamieszkują potomkowie chłopów „Mazurzy”, a na peryferiach „Lachy” – dawna szlachta. Mimo prześladowań i stopniowej ukraińzacji język polski dobrze zachowany. Wielowymiarowej analizy socjolingwistycznej na tle polszczyzny regionu dokonała E. Dzięgiel (2001, 2003). Jak wykazała badaczka, termin „Mazurzy” odnosi się na Ukrainie do wszelkich wsi chłopskich, na co wskazuje słownictwo oraz fonetyka udźwicznająca, która dostała się do także do gwar ukraińskich.

Żwaniec nad Dniestrem (E. Dzięgiel 1995). Pograniczny zamek z poł. XVI w. Do 1941 mieszkało tu wielu Polaków, a do dziś zachowały się liczne nazwiska polskie: *Balicki, Golański, Jaworski, Konofalski, Kowalski, Krywiecki, Narajewski, Przesmycki, Sawicki, Sikorski, Zubrzycki*. Tylko nieliczne osoby mówią po polsku. Cechy gwary: F o n e t y k a: (1) nieakcentowane *e(j) > é, i, y; o > ó, u*, np. *śé, um’iś, v’ency*; *z niegu, nó*, (2) [ɛ], [ɔ] przed szczelinową, np. *mõš, męža*, (3) proteza *ĩ-ix*,

ĭ-im, (4) [s'], [z'], [c'], (5) [ɫ] - [l'], (6) [χ] - [h], (7) *trz*, *cz* [čš], np. *czszy*, *czszeba*, (8) sandhi typu *od nas / ĭak my*. M o r f o l o g i a: (1) nom. pl. *dwa katolik'-i*, (2) czasownik 1. sg. *ńe mog-e*, 1. pl. *-daje-my / piš-em*, 3. pl. *id-o / zab'er-u*; czas przeszły *bomby padal'-i*; brak ruchomych końcówek. S k ł a d n i a: konstrukcje typu *u nas byli śf'enta; kobeta, że uczy ich; ĭemu ĭuś ĭest ze čy*.

3. HUCULSZCZYŻNA – POKUCIE

Huculszczyzna wchodzi do literatury polskiej w pierwszej połowie XIX wieku: Eugeniusz Brocki « Opryszki w Karpatach » (1836), Józef Korzeniowski « Karpaccy Górale » (1840): *Czerowny płaszcz, za pasem broń...*, by osiągnąć apogeum w trylogii Stanisława Vincenza « Na wysokiej połoninie » (1938-1979). Jak wykazał J. Janów (2001), huculskie nazwy miejscowe, osobowe, znaczna część słownictwa jest pochodzenia rumuńskiego, co wskazują na etnogenezę Hucułów, którzy na południu sięgają Zakarpacia (Rachow nad Cisą) i Bukowiny (m.in. przełęcz i wieś Ciumârna koło Suczawy). Stylizację huculską w literaturze polskiej omówiła M. Brzezina(ow)a-Strycharska (1992), cytując liczne regionalizmy, m.in. *bouhar* 'pastierz wołów', *cara* 'ziemia', *carynka* 'łaka', *daraba* 'tratwa', *fłojera* 'trombita', *gotur* 'głuszec', *grazda* 'zagroda', *kiedr(a)* 'cerd, limba', *łegin* 'młodzieniec', *lelio*, *nenio* 'ojciec', *nenia* 'matka', *plaj* 'ścieżka', *pyrha* 'pies', *watah(a)* 'baca', *żereło* 'źródło'.

Pokucie, na którym urodził się Franciszek Karpiński (opracowanie języka: K. Kwaśniewska-Mżyk 1979), posiada dziś poza Stanisławowem i Kołomyją nieliczne skupiska ludności polskiej, wyniszczonej równie okrutnie przez UPA jak na Wołyniu. Mieszkańcy wsi Obertyn (1531 zwycięstwo hetmana Jana Tarnowskiego nad wojskami mołdawskimi) po II wojnie w liczbie ok. 2000 zostali przesiedleni w okolice Oławy i Kłodzka, a ze wsi Święty Józef i kilku innych znad rzeki Tłumaczyk – w rejon Ząbkowic Śląskich. Gwarę opracował W. Paryl (1999).

4. PODNIEPRZE

1. KIJÓW

Jeden z najstarszych grodów ruskich, 882 zajęty przez Helgi-Olega, IX w. panowanie Chazarów (*kagan* jako tytuł Włodzimierza Wielkiego). Świadectwem polskiego osadnictwa w dawnym Kijowie były *Ljadskaja Słoboda* i *Ljadskije Vorota* (? za Jarosława Mądrego, por. M. Kałuski 2015: 11). Od 1240 w rękach Tatarów, 1363 przyłączony przez Olgierda do WKL, 1412 katolickie biskupstwo, 1492 magdeburgia, 1569 w Koronie, 1654 w Rosji. 1658-1817 Akademia Mohylańska, rozwój prawosławnego piśmiennictwa polskiego; opracowania językowe: A. Martel (1938), M. Karpluk (2010), J. Klimek (2009, 2011).

Piotr Mohyla (1596-1647), syn hospodara wołoskiego Symeona, spowinowacony z możnymi rodami ruskimi i polskimi, po zakończeniu nauk zatrzymał się w Polsce pod opieką hetmana Stanisława Żółkiewskiego, po jego śmierci (pod Czerorą 1620) brał udział w wojnie chocimskiej i osiadł w Polsce. Nabył dobra w woj.

bełskim i kijowskim. 1627 archimandryta Ławry Peczerskiej, 1633 metropolita kijowski, 1635 twórca prawosławnego kolegium, później Akademii (z prawem wykładania w jęz. greckim i łacińskim). Z drukarni w Ławrze Peczerskiej uczynił ważny ośrodek wydawniczy: 1644 «Lithos abo kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej na skruszenie fałecznociemnej „Perspektywy” albo raczej paszkwilu od Kassyjana Sakowicza, byłego przedtym kiedyś archimandrytae dubińskiego, unita, jakoby o błędach, herezyjach i zabobonach Cerkwie ruskiej w uniej nie będącej» oraz liczne hramoty i listy kierowane do bractw prawosławnych (opracowanie języka: M. Karpluk 2010: 651-679).

F o n e t y k a

1. Przejście nieakcentowanego *o* w *u*: np. *ukruchy*, hiperpoprawne *o* w wrzącym *okropie*.

2. Wahania *e / i (y)*: *ryligiej / senodow, rzeczewistą*.

3. *śl > śl*: *myszłq, poszłubił, zamyszla*; brak wstawnego *d* w grupie *zr*, np. *zradzieckie*.

S ł o w o t w ó r s t w o

1. Przedrostki: *bez-krewna* – st.rus. *bes-krovnyi*, *bez-mężna* – st.rus. *bez-mużьnyi*, *bez-zakonny* – st.rus. *bezakonnъnyi*, *prze-błogostawiona* – st.rus. *prě-blagosloveněi*.

2. Przyrostki: *rozdzieli-ciel, usłuży-ciel, kroc-iusienki; rzeczewist-o, ciekaw-o* < ukr. *cikavo*.

F l e k s j a

1. Dativus: *-u / -owi*, np. *nieboraku Chamu obok świaszczennikowi*.

2. Locativus: *-u / -e*: *w Monastyrze / w Monastyrze*.

3. Accusativus pl.: *w kielichi, w pieluchi*.

4. Zaimek: *ony* [akt], w *samy wieczor* < ukr. *onyj, samyj; takie* ludzie; przez *te* pomazanie.

5. Koniugacja: uogólnione formy męskoosobowe, np. obrazy [...] *podzieli*; w pieluchy *powijali*.

6. Imiesłów: *bywszy* ‘który był’, *bywszych* powszechnych synodów.

S k ł a d n i a: regionalizmy typu *ja tobie powiem; pytam ja ciebie; wilkiem porwaną owieczkę*.

L e k s y k a. Liczne ukrainizmy: *bałakać* ‘pleść, gadać’ (najstarszy zapis w polszczyźnie); *bałamucko* ‘pokrętnie, bałamutnie’, *chwatkiem* ‘w pośpiechu, byle jak’; *did’ko* ‘diabeł’, *durny* ‘głupi’; *hrubo* ‘ordynarnie’, *hrubość* ‘nieuctwo’, *kazka* ‘bajka, nieprawda’, *klinkować* ‘łgać’, *latopisiec* ‘kronikarz’, *mazepa* ‘głupiec’, *mędrehelek* ‘mądrała’, *(nie)obel* ‘(nie)całkiem’, *obszczy* ‘wspólnotowy’, *obszcze* ‘we wspólnocie’; *ohyda* ‘zohydzenie, wstyd’, *perekidczyk* ‘renegat’, *pirogi* ‘ciasto z nadzieniem’, *polekczenie* ‘ulga, poprawa (zdrowia)’, *prytwor* ‘kruchta’, *skomoroch* ‘wędrowny muzykant, kuglarz’, *słoboda* ‘osada wolna na pewien czas od podatków’, *wskaz* ‘wyrok’, *wzirać* ‘patrzeć, spoglądać’, *znać* ‘wiedzieć’.

Joannicjusz Galatowski (ok. 1620-1688), pisał po ukraińsku i po polsku, studiował w Kolegium Mohylańskim, przebywał na Wołyniu, 1657 rektor tej Akademii,

1670 archimandryta czernihowskiego monasteru, skąd podróżował do Moskwy do cara Aleksieja Michajłowicza po wsparcie dla tej placówki. Lata 1676-1686 zaowocowały wydanymi w Czernihowie, Kijowie i Nowogródku Siewierskim aż dziewięcioma książkami polskimi, m.in. «Mesyjasz prawdziwy, Jezus Chrystus» (Kijów 1672), w którym nazywa siebie *katolikiem*, a Cerkiew, do której należy – *katolicką i prawosławno-katolicką*. Zwroty wobec Cara: *Najaśniejszemu i Błahoczesztywemu Hosudarowi, Carowi i Wielkiemu Książęciu Aleksiju Michajłowiczowi; Waszego Najaśniejszego Carskiego Weliczeszta ustawiczny bogomodlca i sługa najniższy; Aleksy Michajłowicz, Car Błahoczesztywy, Zwycięzca wszystkich wrogów jak Chrystolubiwy; Najaśniejszy i Błahoczesztywy, ś[więtej] pamięci Hosudar, Car i Wielki Książę Aleksy Michajłowicz, wszystkiej Wielkiej, Malej i Białej Rusi Monarcha; do Waszego Najaśniejszego Carskiego Weliczeszta* (oprac. M. Karpluk 2010: 219-225).

Joachim Jerlicz (1598-1674) szlachcic prawosławny z Wołynia, świadek wydarzeń epoki «Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole» (spisany w Ławrze Peczerskiej w Kijowie). W tekście wierszowane wstawki ukraińskie, np. *Hej Kasztelane! Koronny hetmane! [...] Hłań obernysia, stań zadywyśia, szczo sia dijet z namy, porucznikamy i rotmystramy, polskimi synami* (I, 116). Liczne regionalizmy.

F o n e t y k a: *cerulik, okóp* ‘okop’, *plon* < ukr. *plen* ‘jasyr’, *turbacią, żrali* ‘żarli’, *sić* ‘sieć’.

M o r f o l o g i a: *ordyń-czyk* ‘ordyniec’, *chmielni-czyk, Sambr-u* (Sambora), *ku Trembowl-u*.

L e k s y k a: *car* (tatarski, moskiewski), *cesarz* (turecki), *chalastra, kuczka* ‘buda’, *maża* ‘wóz’, *mohorycz* ‘zapłata’, *murdza* ‘szlaciec tatarski’, *poryniali* ‘zanurzali’, *sudno* ‘czółno’, *wsienoczny* ‘całonocny’, *zaparli się* ‘zamknęli’.

Maksymilian Siemiginowski (1760-1822), autor rosyjskojęzycznego podręcznika języka polskiego (1791). Regionalizmy językowe omówiła H. Safarewiczowa (1971):

F o n e t y k a: (1) rozkład i zanik nosowości *bende, donžo, pchnowszy*, (2) ślady wymowy typu *koliża, lekća, seśa*, (3) palatalność typ ruskiego, (4) inne głoski: [l’], [r’], [h].

M o r f o l o g i a: (1) formy zaimkowe *kim-si, czym-si*, (2) rzadkość enklityk *mię, cię*, (3) przymiotniki *dobr-yj, wiejsk-ij*, (4) częsty zaimek osobowy przed czasownikiem.

S k ł a d n i a, f r a z e o l o g i a: (1) ruska rekcja przyimków: *mimo las; o św. Pietrze*, (2) rozkaznikowe *będzie ze mnie*; tytułatura na wzór rosyjski.

W XIX wieku do 1917 roku kwitnie w Kijowie polskie życie kulturalne (liczba Polaków 1909 – 44.400, 1926 – 13.700, 1959 – 8.400, dziś ok. 7.000). Mimo pół wieku prześladowań sowieckich język polski utrzymuje się w Kijowie do dziś; w 1992 r. wznowiono «Dziennik Kijowski». Ważniejsze osobliwości regionalne omówiły: I. Cechosz (1999), J. Klimek (2009, 2011), N. Popławska (2006).

Fonetyka

1. Zwężenie nieakcentowanych *e, o*, np. *tyń, os'im, puz'ni*.
2. Rozkład nosowości *jenzyk, mészczyn'ni; dz'iwio s'è / s'èⁿ*.
3. Repartycja [v / u] jak w ukraińskim, np. *zauśze, cerkieu*; dźwięczne [v] w grupach *sv, tv, cv*.
4. Palatalność ruska: [l'], wymowa [s'], [z'], [c'].
5. [dš], [tš] > [čš], np. *czszeba, przeczszkoli*.
6. Sandhi ubezdźwięczniające, np. *narut nie płakał*.

Morfologia

1. Rzeczownik: nom. pl. typu *Poliak-i, rodzic-y, liudz-i*; acc. pl. f. = gen. *ona ma córek*.
2. Przymiotnik, zaimek: wahanie typu *taki(j), każdy(j)*.
3. Czasownik: 1. pl. *-my / -mo*; analityczny czas przeszły typu *ja przeczytał, my chodzili*.

Składnia, liczne kalki ruskie, np. *było odprawiono, ni za co, na dwa liata starsza* itp. Do dziś zachowało się kilka skupisk polskich na Kijowszczyźnie: Biała Cerkiew, Berdyczów, Czerkasy, Czernihów, Humań, Kaniów, Kirowgrad, Nieżyn, Obuchów, Pryłuki, Smiła, Wyszograd i inne (O. Łazarenko 2006).

2. ZAPOROŻE

Ważnym świadectwem polszczyzny używanej w połowie XVII wieku na Zaporozu jest list Bohdana Chmielnickiego do mieszczan lwowskich z 9. III. 1657, nasycony ukrainizmami:

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskom *Jeho* Carstwa Weliczeskoho Záporoskim Oznajmujem tym pisaniem naszym *kaszdomu*, komu o tym *widaty należyt*, a mianowicie Panu Antonowi, *nakaznemu* naszemu y przy nim *budącym* pułkownikom, assawułom, setnikom, attamanom, y zallohom po *mistach buduczym*, starszyni y *czerni* Wojska naszego Zaporoskiego y *wszimu naszymu* towarzystwu, iż jakośmy przez pierszeie postanowienie roku *przeszleho misto* Lwow zo *wsiemi* obywatelami wzieli w swoją *oboroną, obiecujący* ich, póki by wiernie sie i według słowa ku nam *przyrzeczo* się zachowali, od wszelakich tak swoiey, jako y obcych woyska naiezdow *zastupaty*, tak y *teper* surowie *przykazniem*, aby się żaden tak z pieszych, jako iezdnych nie ważył *nabiehaty*, lubo *proiezd*om, jakimkolwiek sposobom, ani w domach *szarpat*, ale owszem, aby się z *ludmi mista* Lwowa iak z własnemu naszymi obchodili, do *wszelakoho* handlu y kupiectwa czyniączy *pereskody*; znaczey gdyby kto mił z niemi *postupowat*, nad *wyraznoie* nasze zosko[c]zenie y *toie* było do nas donieszono, surowie takowych *kaszdy* bez folgi y odpustu karany *budet* według zasługi y uczynku swoiey, by tesz y na *horla*. Dan w Czehrinie, dnia 9 marca, roku 1657. Bohdan Chmielnicki, ręką własną. [Archiwum Henryka Kotarskiego]

Na dzisiejszym Zaporozu istnieją nowszego pochodzenia niewielkie skupiska polskie w Tokmaku, Melitopolu i Berdiańsku, gdzie do kościoła katolickiego przychodzą nie tylko Polacy. W niedzielę są trzy liturgie w językach: polskim, rosyjskim i ukraińskim (obszerniej: H. Krasowska 2012: 55-71).

3. HUMANŃ – ODESSA

Human (którego polska i żydowska ludność została wyrżnięta w 1768 przez hajdamaków) był miastem, w pobliżu którego przyszli na świat Bohdan Zaleski i Seweryn Goszczyński. Cennym świadectwem polszczyzny jest utrwalona w pamięci profesora Henryka Ułaszyna (1950 / 1985) polska gwara szkolna lat 1885-1895, nasycona rusycyzmami i nielicznymi regionalizmami, jak *kozyrek, krejda, nadgroda, gimnazja*. W końcu XIX wieku w Humaniu żyło 17395 Polaków. Tu urodził się Eugeniusz Małaczewski (1895-1922), który swoje tragiczne przeżycia na Ukrainie i w Rosji w latach 1917-1920 przedstawił w tomie opowiadań «Koń na wzgórzu» (1921).

Odessa. Przed wybuchem I wojny światowej żyło w mieście ok. 25-30 tys. Polaków, a na wsiach ok. 8.000 polskich chłopów (katolicy). Na początku XX wieku działało tu szereg polskich organizacji społecznych – Dom Polski, «Lira», «Ognisko». Po 1917 nasilają się prześladowania. Według notatki NKWD z 7 X 1932 r. (tłumaczenie):

W obwodzie odeskim mieszka około 17 tys. Polaków. Kolektywizacją objęto od 90 do 100% wiejskiej ludności polskiej. Podczas żniw zaobserwowaliśmy, że Polacy kradną kłoski pszenicy, za co winowajców skazano na różne terminy pozbawienia wolności, według uchwały władz. Odnotowano niezadowolenie, spowodowane złym materialnym zabezpieczeniem potrzeb kolchoźników i brakiem chleba. Ze strony młodzieży rozbrzmiewają apele do terroru wobec miejscowych urzędników partyjnych, działalność których doprowadza do śmierci z głodu. Odnazczmy również zwiększenie nastrojów emigracyjnych. Do Polski nadsyłają w trybie masowym listy, w których wypowiadają pragnienie wyjazdu do Polski. Zatrzymano sporo Polaków, którzy przymierzali się do nielegalnego przekroczenia granicy z Polską. (Jan Matkowski, «Kurier Galicyjski», 16-29 X 2015, nr 19).

Dziś Okręg Odesko-Symferopolski Związku Polaków na Ukrainie mimo wojny posiada liczne oddziały: Odessa, Mikołajow, Chersoń, Jużnoukraińsk, Pierwomajsk, Izmail, Biełgorod-Dnjestrowskij, Mikołajew, Nowa Kachotka, Bałta, Kriwe Oзеро, Wozniesensk, Rozdilna, Symferopol, Sewastopol, Jałta, Kercz.

4. DONBAS

Według ustaleń H. Krasowskiej (2012) ludność polska w Donbasie pojawiła się pod koniec XIX wieku, głównie robotnicy i rzemieślnicy, m.in. sitarze spod Biłgoraja, a z drugiej strony kadra kierownicza w przemyśle i bankach. W czasach sowieckich polskość niszczone, dopiero w latach 70-tych zaczęli tu napływać z Kazachstanu Polacy zesłani w latach 30-tych z Żytomierszczyzny. W 2001 r. narodowość polską podało w obwodzie donieckim ok. 4300 osób, w zaporoskim – 1800. Polacy w Donbasie żyją w rozproszeniu: Kramtorsk, Gorłowka, Jenakijewo, Makiejewka, Mariupol, głównie Donieck, gdzie przy kościele św. Józefa po nabożeństwie w języku polskim zazwyczaj odbywa się nauka języka polskiego. Pojawiły się polskie audycje radiowe i telewizyjne m.in. «Polska Fala 30 Donbasu». W Berdiańsku istnieje Polskie Kulturalno-Oświatowe Towarzystwo, a w niektórych szkołach nauczany jest fakultatywnie język polski. W Makiejewce w jednej ze

szkół mieści się gabinet Towarzystwa Kultury Polskiej «Polonia». Polskiego uczy się chętnie młodzież:

Mój tata jest Rosjaninem, mama Ukrainką, a ja chyba będę Polką, bo mnie się tak podoba i język, i piosenki, i tańce (Makiejewka). Jest to język ojca i dziadka, zawsze on mi się podobał. Polski, dlatego że Polska jest naszym sąsiadem, w przyszłości mam nadzieję bywać w Polsce. Babcia moja była Polką (Zaporoże). U nas niet korniej polskich, no polskij jazyk mnie oczeń nrawitsia, choczu swoju docz otdat' na uroki polskowo jazyka. Ona mienia każdyj dzień spraszujawjet: mama ty razgawiarowała z uczielnicoj, ja choczu uczitsia, mnie oczeń nrawitsia polskij jazyk [INTERNET].

5. BUKOWINA – MOŁDAWIA

W gramotach mołdawskich z XIV-XVI wieku (SSUM) pojawiają się zapożyczenia polskie, a w XVII wieku rozszerza się znajomość polszczyzny. Syn miejscowego dostojnika Miron Costin (1633-1691) studiował w Barze i Kamieńcu w szkołach jezuickich (1647-53), a po zwycięstwie pod Wiedniem podarował Janowi Sobieskiemu poemat «Historyja polskimi rytmami o mołdawskiej ziemi i multańskiej»:

Oczyznę oplakaną i biednych mieszkańców / Mołdawskiej Ziemi powiem. Ci niegdyś od szan-
ców / Trajanowych osiedli Dacyje oboje, Aż ich czas i długi wiek rozdzielił na troje./ Pierwszy
z ziemi grodów siedm pod Węgrami byli,/Wpół z Dakami Trajanem wprowadzeni żyli, / A Mol-
tanie od Oltu abo z gór Montanie, / Osiedli już powtórnie po pierwszym Trajanie. /Trzecia część
jest Mołdawa od rzeki Mołdawy / Z jaskiń maramorejskich po morskie żuławy. Tak tamci, jako
i ci Rumynami słyną, / Niech w tym żaden nie wąpi, że od Rzymu płyną (Początek utworu).

Na Bukowinie Karpackiej osadnictwo polskie pojawiło się w końcu XVIII wieku. Władze austriackie sprowadziły w 1792 roku z Bochni, Kałusza i Wieliczki górników w celu wybudowania i prowadzenia kopalni soli we wsi Kaczyka. Od początku XIX w. przybywają osadnicy z innych części Małopolski oraz mówiący gwarą polsko-słowacką Górale Czadeccy do miejscowości Tereblecze, Dolne Piotrowce i Stara Huta na północy, oraz Pojana Mikuli, Plesza i Nowy Sołonec na południu. Po upadku powstania listopadowego pojawiają się z kolei na Bukowinie przedstawiciele szlachty zbiegłej z ziem polskich przed represjami rosyjskimi. Po rozpadzie Austrii w 1918 cała Bukowina znalazła się w państwie rumuńskim, a ośrodkiem polskości stały się Czerniowce. W 1940 północna Bukowina znalazła się w Ukraińskiej SSR. W 1945 część mieszkańców przeniosła się do Polski, a centrum polskości stała się Suczawa, gdzie po zmianach ustrojowych odbywają się festiwale polonijne i konferencje naukowe o tematyce bukowińskiej. Polacy nie stanowili tu nigdy zwartej grupy ze względu na niewielką w sumie liczebność i rozproszenie, a łączy ich mimo różnic gwarowych żywy do dziś język polski i Kościół katolicki. Wypowiedź mieszkanki:

To jest polski kościół i niech po polsku bydzie i dzieciska się nauczom i nam jest tak fajno, jak to kniaź z Polski czysto po polski do nas czyta i gwari. Ale tarazika szycko wolno, a oni [księża] nam

prichodzą z Polski i po ukraińsku chcom gwarić i czytać to im nie pasuje. Jako byli ruski i zamykali i nie pozwalali to my ino po polsku się modlili i tak umiemy, a inac to trija się uczyć [INTERNET]

Jeżeli ktoś obchodzi święta Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy zgodnie z kalendarzem rzymskokatolickim, „polskim” – oznacza to, że utożsamia się z polskością: *Jaselka, pastoralki szycko u nas jak w Polsce, bo my som Poloki* – mówi mieszkanka Dolnych Piotrowiec. Działają liczne zespoły folklorystyczne: w Dolnych Piotrowcach „Wianeczek”, Terebleczu „Dolina Seretu”, Czerniowcach „Echo Prutu” i w Starej Hucie „Dolinianka”, popularyzujące polską tradycję i folklor.

1. BUKOWINA PÓŁNOCNA (UKRAIŃSKA)

Czerniowce. Jak zauważają urodzeni tu K. Feleszko (1991) i J. Bujak (2016), w potocznym języku tego miasta dominują cechy pobliskiej ukraińskiej polszczyzny i pewne cech rumuńskie.

1. Zmiany *e, o* ↔ *i/y, u*; *ej* > *y/i*; *er* > *ir*, np. *dopiero* [dopiru], *do niej* [do ni]; *był* [beł].

2. Palatalizacje *l* [lʲ], *m'* > *mj* > *mń*; *ńs, sn* > *ńś, śn*; *śv, śp* > *sv, sp*; *ć* > *ć*, np. *lato* [lʲato], *łśni* [łsni], *mieli* [mnieli], *śpiewa* [spiewa], *czarny* [ćarny], *z nią* [żńą]

3. Wahania *ś, ź, ć/s', z', c'/sj, zj, cj*, np. *siano* [s'anu], *zielony* [z'el'onny], *zjadła* [z'adła].

4. Krtaniowe dźwięczne *h*, jak w ukraińskim, np. *hartar* ‘łobuz, niezdara’.

5. Frykatywne *rz* [rʒ], *strz* > (sz)cz, np. *wierzba* [v'irżba], *trzeba* [čeba], *mistrz* [mišč].

6. Formy pl. typu *duch-i, much-i*; mieszanie rodzajów: *chłopcy były / siostry byli* itp.

7. Konstrukcje *za tym* ‘o tym’, *stoi w księżce, jeść z łyżką, nie mam chleb* (germanizmy).

Storożyniec. Urodzona w pobliskiej Pance Helena Krasowska opracowała miejscową gwarę (2006), a wraz z Z. Greniem (2008) obszerny słownik Górali Bukowińskich (Stara Huta, Dolne Piotrowce i Tereblecze) oraz rumuńskiej części Bukowiny (w dolinie Sołońca). Obok leksyki polskiej i słowackiej występują tu liczne zapożyczenia rumuńskie, ukraińskie, mniej niemieckie i rosyjskie. Z języka ogólnopolskiego pochodzi słownictwo religijne, kulturowe i rodzinne. Zachowują się też liczne wyrazy gwarowe z Małopolski, południowego Śląska i Cza-deckiego oraz tzw. karpatyzmy (terminologia pasterska), pochodzenia rumuńsko-albańskiego.

2. BUKOWINA POŁUDNIOWA (RUMUŃSKA)

Suczawa jest centrum kulturowym liczącej ok. 2. 500 osób Polonii rumuńskiej. Gwary polskie w tym regionie opisali skrupulatnie E. Dboveanu (1966, 1971) i S. Gogolewski (1966, 1972), stwierdzając obok rumunizmów i ukrainizmów dobre zachowanie cech rodzimych. Ważniejsze sobliwości:

1. Poszerzenia rzadziej zwężenia /e/: *čämu, däska, ostr'äfka* obok *b'él'izna, l'ëje*.
2. Nosowość przed szczelinową, np. *m'iso, gęsior, gęś, brqzove, kuśać*; denazalizacja w wygłosie.
3. Spółgłoski miękkie i zmiękczone, np. *kum'is'ja, fuz'ja*.
4. Fonetyka udźwięczniająca: *abyy m'ol* 'abych miał'.
5. Przymiotnik nom. masc. na *-yj*; comparativus z rum. *mai*, np. *ona je maj mloda* (młodsza).
6. Czasownik: copula *ja je, oni je*; tryb przypuszczający: *ja by robił; jak by ja n'e był*.
7. Składnia: *tyń Vołox je dobryj kowal; obciram stuł z šmato*; spójnik *že* 'który'.
8. Liczne zapożyczenia ukraińskie, rumuńskie, niemieckie i węgierskie.

3. MOŁDAWIA

Dzisiejsza Republika Mołdowa obejmuje wschodnią część historycznej Mołdawii, położoną między Prutem a Dniestrem, czyli dawną Besarabię, którą tak wspomina po latach Stanisław Makowiecki: „Ten piękny i daleki już kraj ziem czarnych jak miał węglowy, łąnow kukurydzianych bez początku ani końca, stert słomy na horyzoncie jak egipskie piramidy, cumulusów, które eksplodują w szafirowej głębi nad morzem płomiennych kwiatów słonecznikowych” («Mamałyga, czyli słońce na stole», Kraków 1976: 13). Ludność polska napływała tu głównie z Podola, na większą skalę w XIX wieku (spis 1897 – 11.696). Dziś spośród 2.383 Polaków język polski zna ok. 400 osób. Słysz się go w kościołach (Kiszyniów, Bielce, Raszków, Kamionka, Rybnica, Styrca, Tyraspol, Bendery), na festiwalu «Polska wiosna w Mołdawii», kursach, w niektórych szkołach, kilku polskich domach kultury. Polacy mieszkają nawet w tureckiej Gagauzji (Komrat, zespół «Polacy Budziaku»). Polskie nazwiska w Mołdawii z XIX-XX wieku (najczęstsze na *-(ow)ski, -ko, -(cz)-uk, -ko*) opracowała skrupulatnie E. Palinciuc-Dudek (2011), wskazując na widoczne w ich pisowni pewne osobliwości pdw.kresowe, m.in. redukcje nieakcentowych *e, o*, dyspalatalizacje, fonotaktyka.

VI. UWAGI KOŃCOWE

Poczynając od Porfirogenety, źródła historyczne dokumentują kontakty Łędzan / Lachów / Polaków z Rusinami, przodkami Ukraińców (przesiedlenia, ekspansje osadnicze), czego świadectwem są wzajemne zapożyczenia oraz polsko-ruski grafolekt w XIV-XVI wieku, a po unii lubelskiej osadnictwo polskie na ziemiach ukraińskich Rzeczypospolitej. Śladem sięgającego średniowiecza osadnictwa z Mazowsza jest określenie „Mazurzy” na mieszkańców wsi chłopskich (mimo że większość ich cech gwarowych i dane historyczne wskazuje na Małopolskę). Natomiast język i obyczajowość wsi szlacheckich jest bliższy polszczyzny ogólnej. Jedne i drugie wykazują wpływ ukraiński, który obok zapożyczeń i kalk podtrzymuje archaizmy. Już w średniowieczu rozpoczęła się polonizacja Rusi Czerwonej, zwłaszcza miast (Lwów, Przemyśl, Drohobycz), a pośrednim świadectwem osadnictwa

polskiego była sieć parafii rzymskokatolickich (S. Litak 2006), czyli „polska / laska wiara”.

Dzięki rozpoczętym w połowie XIX wieku, a prowadzonym dziś intensywnie badaniom zespołu profesora Janusza Riegera (któremu tu dziękuję za cenne uwagi) południowo-wschodnia polszczyzna doczekała się bogatej dokumentacji. Na opracowanie czekają kolejne słowniki regionalne, a w przyszłości atlas i synteza polskich gwar kresowych.

C. POGRANICZE POŁUDNIOWE

0. UWAGI WSTĘPNE

W przeciwieństwie do pogranicza wschodniego, gdzie tzw. polszczyzna kresowa ukształtowała się stosunkowo późno na obcym (litewsko-białorusko-ukraińskim) podłożu etnicznym, południowe pogranicze polskiego obszaru językowego stanowią gwary wywodzące się z lechickich dialektów plemiennych, których nazwy pojawiają się już w IX-X wieku, wykazując cechy fonetyczne grupy lechickiej (*ě* > *'a* oraz *dj* > *ʒ*). Należą tu zapisane przez Geografa Bawarskiego (ok. 845 r.) etnonimy: *Sleenzane* [Ślężjane], *Dadosesani* [*Dědošjane > D'adošjane] / *Diadesici* (1115) [D'adošici], *Lupiglaa* [*Lupi- lub *Głupyje-glovy], *Opolini* [Opoljane], *Golensizi* [Gołęšici lub Gołężici], a dalej na wschód *Uuislane* [Visljane] i *Λενζανή/τβοι* (poł. X w.) [*Lędjane > Lężane].

Istnieją podstawy do przypuszczeń, że na terytorium niektórych z nich istniały państwa plemienne: Ślęzan wraz z Dziadoszanami na zachodzie oraz Wiślan, może z Lędzanami, na wschodzie. Południową granicę polskiego obszaru językowego w średniowieczu stanowiły Sudety i Karpaty, w głąb których dolinami rzek docierali osadnicy, wchodząc tu w kontakt z posuwającą się od południa ludnością czeską i słowacką.

Doprowadziło to do wzajemnych wpływów i powstawania gwar przejściowych, których geneza, charakter, zasięg terytorialny są przedmiotem dyskusji między badaczami. Chodzi tu o tzw. „gwary laskie” w dorzeczu górnej Odry i w Bramie Morawskiej oraz o „gwary góralskie” w kotlinach karpackich. W dialektologii czeskiej do „laskich” zalicza się obok morawskiej, ostrawskiej i opawskiej również gwarę cieszyńską (A. Kellner 1946-9). Z kolei w dialektologii słowackiej termin „goralské nárečia” ogranicza się do obszaru państwa węgierskiego (do 1918) i słowackiego (1939-1945) po obu stronach dzisiejszej granicy państwowej na Spiszu i Orawie. Jak zauważa J. Dudášová-Kriššáková (1993), są to z pochodzenia gwary polskie z narastającymi od południa cechami słowackimi, a ich dwujęzyczni w większości użytkownicy uważają się po stronie słowackiej, częściowo też po polskiej, za Słowaków. Natomiast w dialektologii polskiej (M. Małecki 1938) do gwar góralskich zalicza się podhalańską, spiską, orawską i żywiecko-babiogórską. Jak wiadomo, wyraz *Góral* był pierwotnie przezwiskiem mieszkańców południowego

Śląska i Żywiecczyny (A. Niezabitowska 1969), które z czasem zostało rozszerzone na mieszkańców Podhala i przyległych Beskidów, w opozycji do Lachów i innych grup etnograficznych Pogórza. W pewnym uproszczeniu wszystkie gwary południowego pogranicza można nazwać „góralsko-beskidzkimi”. Ze względu na sprzyjające izolacji ukształtowanie terenu nie tworzą one spójnej całości. Wykazują różnego rodzaju archaizmy oraz zapożyczenia: czeskie, słowackie, karpatoruskie, węgierskie i rumuńskie, widoczne zwłaszcza w terminologii i onomastyce pasterkiej (D. Krandżalov 1963; W. Herniczek-Morozowa 1975-1976).

I. DOLNY I GÓRNY ŚLĄSK

W X wieku Śląsk należał do państwa czeskiego, a do Polski został przyłączony w 990 roku wraz z Niemcżą (*Nemci*) – głównym grodem plemiennym Ślężan, których południowo-wschodnią granicę stanowiła wspomniana w «Księdze Henrykowskiej» (1270) *preseca* [przesieka], przechodząca na północ od Barda Śląskiego. W epoce plemiennej i wczesnohistorycznej osadnictwo ze strony Śląska nie docierało do górskiej części Sudetów, a Kotlinę Kłodzką zasiedliła ludność czeska (prawdopodobnie *Chorwaci* z księstwa Libickiego), zachowana w okolicach Kudowy do naszych czasów (J. Siatkowski 1963). Ukształtowany na tym terytorium dialekt południowo-zachodnio-śląski poza onomastyką wyszedł z użycia, trudno więc ustalić przebieg jego południowej granicy. Na wschód od przesieki znajdowało się terytorium Opolan (*Opolini*) po obu stronach Odry, a dalej na południowy wschód w rejonie Głubczyc i Raciborza historycy lokalizują plemię zapisane przez Geografa Bawarskiego jako *Lupiglaa*. Natomiast w dorzeczu górnej Odry nad Opawą, Ostrawicą i Olzą było plemię Gołęczyców. Ziemie te od czasów państwa wielkomorawskiego zawsze były związane z Czechami, tylko w latach 990-1032 należały do Polski, a do diecezji wrocławskiej do 1229 roku. W końcu tego stulecia w 1278 r. powstało tu księstwo opawskie, oddzielone później od czeskiego obszaru językowego klinem ludności niemieckiej (R. Laskowski 1966, mapa). Ukształtowane tu wspomniane wyżej „gwary laskie” na terenie Czech tworzą trzy obszary gwarowe: morawski, ostrawski i opawski, z których dwa ostatnie sięgają po stronie polskiej po Głubczyce i Racibórz (K. Dejna 1951-1953). Powszechnie uważa się, że są to gwary czeskie, nie objęły ich jednak podstawowe innowacje fonetyczne tego języka (przegłosy, dyftongizacje, protezy *j-*, *v-*), ujawniają natomiast pewne cechy języka polskiego: (1) wokalizacja sonantów za pomocą [y], np. *kyrk* / *kryk*, *pylly*, *vylk*; (2) tendencja do palatalizacji z niejednorodną artykulacją grup spółgłoskowych: *sv'*, *sl'*, *sn'*, *nsk'*; (3) brak iloczasu; (4) wzdłużenie zastępcze (*á > o*, *ē > y*, *ō > ó*); (5) akcent na przedostatniej. Wykazują również liczne nawiązania leksykalne do gwar śląskich, stąd najwłaściwszym określeniem wydaje się termin „gwary przejściowe” – niezależnie od ich genezy, struktury i świadomości użytkowników (Z. Stieber 1974: 33-65).

Do naszych czasów zachowały się polskie gwary śląskie położone na terytorium na wschód od wspomnianej wyżej przesieki, a dawne granice plemienne pozostawiły ślad w podziale gwar śląskich na północne (mazurzące nawiązujące do ob-

szaru Małopolski i Wielkopolski) i południowe (nie mazurzące, z silnymi wpływami czeskimi w zakresie słownictwa (A. Zaręba 1969-1998).

II. CIESZYŃSKIE – JABŁONKOWSKIE – CZADECKIE

Położony na skrzyżowaniu szlaków handlowych Cieszyn należał do okręgu plemiennego Gołęczyców. W Polsce piastowskiej był siedzibą kasztelanii, a później księstwa cieszyńskiego, włączonego do Austrii w połowie XVII wieku, co sprzyjało izolacji językowej wobec sąsiednich części Śląska. Ukształtowana tu po obu stronach Olzy gwara wraz z jabłonkowską oraz bliską im czadecką na Słowacji stoją na pograniczu gwar Małopolski i Śląska, wykazując silne wpływy czeskie i (zachodnio)słowackie. Z tych względów A. Kellner (1946-1949; rec. krytyczna: S. Urbańczyk 1952: 90-104) łączy je z gwarami laskimi nad Opawą i Ostrawicą, nazywając „východolašská nářečí”.

Cechy fonetyczne: (1) fonologizacja dźwięcznego *h* występującego w licznych zapożyczeniach z czeskiego / słowackiego i niemieckiego oraz w wyrazach ekspresywnych, np. *ha, hajdu, hav, hore, hyrbel*; (2) frykatywne [ř] jak na południowym Śląsku i Góralstwie; (3) cieszyński brak mazurzenia; jabłonkowskie „sianie” *š, ž, č, ř < ś, ź, ć, ź*; (4) zachowanie [i] po *š, ž, č, ř* (jak przy archaizmie podhalańskim); (5) twarde *s-*, *z-* przed miękką, typ. *sp’ivać, sm’atać*; (6) podwyższenie i rozkład nosowości, też przed szczelinowymi, np. *kympa, jěnyk, ščyńsci*; (7) wokalizacja sonantów za pomocą [y], np. *dyrdać, kyrpce, pyrdel* itp.

Czadca w dolinie Kysuci na zachodniej Słowacji jest polską wyspą językową ukształtowaną dzięki położeniu w granicach państwa węgierskiego. Nawiązuje do gwary żywieckiej i pd.śląskiej. Wieś Skalite mazurzy, zachowuje [ři] i zmienia $-\chi > -k$, natomiast Oszczadnica nie mazurzy, zachowuje $-\chi$ i jak w słowackim ma [r] w miejsce [ř], np. *rem’enek*. (M. Małecki 1938: 69-85).

III. MAŁOPOLSKA POŁUDNIOWA

1. ŻYWIECKIE – ORAWA

Położony w kotlinie beskidzkiej Żywiec na szlaku handlowym ze Śląska i Małopolski do Czadcy stanowił centrum regionu pasterskiego, później rzemieślniczo-przemysłowego. Gwarę żywiecką łączy z Podhalem i Słowacją: (1) akcent inicjalny; (2) wahanie $\chi / h / g$; (3) pd.małopolska zmiana $-\chi > -k$, a oddziela (4) brak „archaizmu podhalańskiego” (z wyj. sekwencji [ři]).

Od strony Żywieczyzny dotarło w XVI-XVII wieku polskie osadnictwo na Orawę, gdzie zetknęło się z ludnością zachodniosłowacką, w wyniku czego ukształtowała się gwara orawska. Od żywieckiej różni się ona brakiem cech „śląskich”. Na pograniczu słowackim (Sucha Góra, Głodówka) nie ma [ã] pochylonego, protezy przed nagłosowym *o-*, a spółgłoski wargowe przed samogłoskami przednimi tracą miękkość, np. *velki, kopem, samec*, ale *b’aty*. Z kolei w słowackiej gwarze środkowej Orawy i na Liptowie spotykamy pewne cechy gwar polskich (A. Zaręba 1983:

158-178). W gwarze pd.żywieckiej (Zwardoń, Rycerka) następuje rozkład nosowości też przed szczelinowym, np. *gynś, gońsenta*; poświadczone też na Orawie, np. *krynzel, vonsy* (MAGP, komentarze do map VI: 257, 259).

2. PODHALE

Początki osadnictwa i geneza gwary podhalańskiej nie została dotychczas wyjaśniona. Przyjmując hipotezę K. Potkańskiego (1914), że polskie osadnictwo Spisza i Podhala szło dolinami Dunajca i Popradu, należy przyjąć, że wywodzi się ze wczesnośredniowiecznej Sądecczyzny. Ze Spisza doliną Dunajca rozpoczęła się w XIV wieku kolonizacja Podhala przy udziale elementu niemieckiego (widocznego w nazewnictwie miejscowym i oronimii tatrzańskiej), a później słowackiego, także w toponimii (ekspansja sufiksu *-owce*, por. XVI-wieczne *Szramowice, Kluszkowice* > *Sromowce, Kluszkowce*). Trzeci nurt osadniczy prowadził od XVI wieku na Podhale z północy przez Obidowę z doliny Raby.

Gwarę podhalańską cechuje: (1) akcent inicjalny jak w przyległej części Spisza i na Orawie; (2) rozkład samogłosek nosowych przed zwartymi, jak w języku literackim i w innych gwarach góralskich; (3) osłabienie i zanik lub wzmocnienie $-\chi > -k$. W wyniku tej tendencji na Spiszu $-\chi$ zmienia się w $-f$; (4) „archaizm podhalański”, czyli staropolska wymowa [i] po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich, z których szereg dźwiękowy uległ wcześniej mazurzeniu, stąd góralskie *czysta szyba* [cista siba]; w najszerszym zakresie (od Spisza i Gorców po Śląsk) zachowuje się [i] po odziedziczonym z epoki staropolskiej frykatywnej [ř], wymowa *grzyby* jak [gřiby]; (5) zmiana *il > el*; (6) resztki aorystu (archaizm góralsko-śląski); (8) imiesłów przysłówkowy na $-e/qcy$ (śladowo w Gorcach); (9) 1. os. pl. $-me$ na pograniczu słowacko-ruskim od południowego Śląska po Rymanów (bez Spisza).

3. SPISZ – PIENINY – GORCE

Gwary spiskie obejmują zwarte tereny po obu stronach granicy państwowej oraz wyspy na Słowacji poczynając od Popradu na wschodzie (Muszyna, Piwniczna) po Białkę Tatrzańską na zachodzie. Na południu sięgają po linię Namiestovo – Mniszek – Lubownia – Kieżmark – Lendak – Żdźdar – Jaworzyna – Jurgów. Jak wynika z ustaleń F. Sowy (1990), gwara spiska, poza jej najważniejszą cechą fonetyczną (1) $-\chi > -f$, jest najbliższa podhalańskiej poprzez: (2) „archaizm podhalański” w części zachodniej, a po [ř] na całym obszarze, typ *gřiby*; (3) akcent inicjalny w części zachodniej; (4) tendencję do osłabienia χ . Obok nich spotykamy pewne cechy dające się objaśnić wpływem słowackim: (4) realizacja dawnych miękkich *š, ž, č, ť* jako [š], [ž], [č], [ť], np. *učekač, žišok*; (5) okazjonalna dyspalatalizacja, typu *słotki cukerek*; (6) rozkład nosowości obligatoryjnie przed zwartymi, fakultatywnie przed szczelinowymi, np. *únunzać, cynsto, pa(i)nski* (F. Sowa 1990). Mniej liczne są nawiązania fonetyczne do sądeckiej gwary lachowskiej (m.in. *il > 'ul*) widoczne w regionie Piwnicznej, gdzie sięga obejmująca południowy skraj Gorców zmiana $-\chi > -f$ (M. Małecki 1938, mapa). Z resztą Góralczyzny Muszynę i Tylicz łączy wołosko-ruskie słownictwo pasterskie oraz wpływy słowackie.

4. MUSZYNA – TYLICZ

Zanalizowana przez E. Pawłowskiego (2002) gwara obu miasteczek nawiązuje częściowo do gwar spisko-podhalańskich (słownictwo), a z drugiej strony do okolic Rymanowa (O. Chomiński 1915). Wykazuje też liczne wpływy słowackie, częściowo łemkowskie, brak natomiast bliższych związków z lachowską gwarą podegrodzką. Oto jej najważniejsze osobliwości.

F o n e t y k a

(1) brak samogłosek pochyłonych: $\hat{a} > a$, $\hat{o} > u$, $\hat{e} > y / i$; (2) rozkład nosowości przed zwartymi (jak w góralskim) i przed szczelinowymi (jak koło Rymanowa) oraz wahania typu *jeńzyk / jiyzyk*, *pieńść / pjejść* jako rezultat tendencji do zaniku rezonansu nosowego; (3) brak mazurzenia jak w gwarach na wschód od Wisłoka, okazjonalnie na Spiszu słowackim (St.Lubownia); (4) zachowanie wygłosowego $-\chi$.

M o r f o l o g i a

(1) zaimki nieokreślone z formantem *da-*: *da-kto*, *da-który*, *da-co*, *da-gdzie*, *da-kiedy* na wzór słowacki, poza śladami na Orawie (*da-co*), występują koło Beska i Rymanowa; (2) reduplikacja zaimka wskazującego typu *to-ten* jak na Podhalu i okolicach Rymanowa (*tuo-to*), por. czeskie i słowackim: *ten-to*, *ta-to*, *to-to*; (3) Skrócone formy zaimka osobowego: *dońgo*, *uńgo*, *pońgo* < *do-niego*, *u-niego*, *po-niego* jak w słowackim: *doň-ho*, *zeň-ho* itp.; (4) końcówka 1. os. pl. czasownika *-me* typu *pude-me*, *chodze-me*, jak na Podhalu i Orawie, koło Rymanowa oraz w słowackim i w łemkowskim.

Archaizmy gwary mieszkańców Muszyny i Tylicza mogą być pozostałością przedlachowskiej warstwy osadniczej Kotliny Sądeckiej, kiedy przed rozpoczęciem kolonizacji wołosko-ruskiej w XV wieku polska ludność pozostawała w bliskich kontaktach ze Słowacją. Innym świadectwem kontaktów polsko-słowackich w dolinie Popradu są formy *Hrad* (zamek w Rytrze), *budesz*, *protoż-em* w tzw. testamencie Wydźgi, zapisanym w «Liber beneficiorum» Jana Długosza.

5. SĄDECCZYŻNA

Środek Kotliny Sądeckiej zajmuje gwara podegrodzka pasa lachowskiego, ciągnącego się od Oświęcimia i Pszczyny przez Wadowice, Myślenice, północne stoki Górców aż do Nowego Sącza. Językowo-kulturową granicę między Lachami a Góralami wyznaczył E. Pawłowski (1955) wraz z L. Wajdą[-Adamczyk] (1976), konfrontując ją z wynikami badań etnografów (R. Reinfuss 1945). Na Sądecczyżnie oddziela ona tzw. Czarnych Górali z okolic Piwnicznej nad Popradem, biegnie grzbietem pasma Radziejowej ku północy, rozdzielając wsie góralskie Obidza i Brzyna na zachodzie od lachowskich Rytro, Gaboń i Skrudzina na wschodzie. Właściwe centrum regionu lachowskiego stanowią Podegrodzie, Stary Sącz, na północy Limanowa, a na wschodzie Nowy Sącz.

Do lachowskich cech gwary podegrodzkiej E. Pawłowski (1955) zalicza: (1) okazjonalną zmianę wygłosowego $-\chi > -k$; (2) zachowanie samogłosek nosowych; (3) $\hat{e} > y / i$; (4) *ił*, *uł* > ${}^{\prime}u\ddot{u}$; (5) w czasowniku końcówkę 1. os. pl. *-ma*; (6) wyrównania tematu typu *b'er-q* → *b'erq-my*; (7) bezokolicznik na *-uvać* w miejsce

-ować, -ywać. (8) Sama gwara podegrodzka różni się od pozostałych lachowskich (a przede wszystkim góralskich o stosunkowo prostym wokalizmie) bardzo zróżnicowanym systemem samogłosek, zwłaszcza pochylonych, oraz (9) wspólną z regionem bocheńsko-tarnowskim tendencją do uprzednienia samogłosek tylnych (typ *krewa ma regi*). Zachowuje przy tym nieznanne na sąsiednich terenach archaizmy takie jak: (1) utrzymanie zębowego *n* przed *k, g*; (2) niezgłoskotwórcze [ɨ] w grupie *śv'* (koło Nowego Sącza). Zwraca natomiast uwagę prawie zupełny brak nawiązań do języka słowackiego i gwary łemkowskiej, a wpływy góralskie widoczne są jedynie w kulturze materialnej i związanym z nią słownictwem.

Toponimia regionu lachowskiego różni się od góralskiej obecnością patronimicznych nazw miejscowych na *-ice*. Najstarsze z nich pojawiają się w nadaniach św. Kingi, a tracą w języku polskim żywotność w XV wieku. Prowadzi to do przypuszczenia, że lachowsko-sądecka grupa etnograficzna ukształtowała się w wyniku działalności osadniczej Patronki Ziemi Sądeckiej.

6. PODKARPACIE

U progu okresu historycznego całe Podkarpacie było zamieszkiwane przez zachodniosłowiańskich *Łędzan / Lachów*, których terytorium plemienne na wschodzie sięgało górnego Bugu, Styru i Dniestru. W 981 roku książę Włodzimierz Wielki przyłączył część ich ziem z Przemyślem do Rusi Kijowskiej, po której rozpadzie ziemia przemyska i sanocka weszły w skład księstwa Halickiego. Według ustaleń A. Fastnacha (1962) i innych badaczy, granica Rusi z Polską przebiegała od Przełęczu Dukielskiej wzdłuż rzeki Jasiołki. Na zachód od Krosna i Odrzykonja biegła wzdłuż Wisłoka do jego ujścia do Sanu koło Leżajska. Po przyłączeniu przez Kazimierza Wielkiego w 1340 roku Rusi Halickiej do Polski ziemie te weszły w skład województwa ruskiego, później lwowskiego.

Polskie gwary Podkarpacia nie wykazują wyraźnych innowacji (nie licząc zmiany *aj > ej*: Nisko – Sanok – Nowy Sącz). Rozdzielają je natomiast pewne izoglosy (Jasło – Leżajsk: mazurzenie; Łańcut – Brzozów: pochylenia, labializacje; gen. fem. na *-e*, superlativus *na-*; formy typu *chłopy kosily*); od wschodu pojawiają się cechy ruskie (formant *-ko*, liczebniki typu *dwie jaj*, formy *chłopy kosili*). Najdokładniej zostały zbadane okolice Rymanowa przez O. Chomińskiego (1915), który opisał polską gwarę wsi między Krosnem, Duklą a Sanokiem, m.in. Iwonicz, Lubatowa, Haczów, Posada Jaśliska, Długie, Pisarowce, Bukowsko, Niebieszczany i Poraż na wschodzie. Uwzględnił też wsie mieszane polsko-ruskie: Królik Polski, Besko, Nowosielce, Tarnawę Górną.

F o n e t y k a

1. Zmiana *aj > ej*: *fajka* [fejka], *daj* [dej].
2. Samogłoski pochylone: *zagon* [zãgũn], *kaleka* [kalika], *chleb* [χl'yp].
3. Tendencja do dyftongizacji *o > uo*, *e > ie* pod akcentem, np. *kogut* [k^uogut], *niebo* [n'ebò] i redukcji sylabie nieakcentowanej, np. *koniecznie* [kuńc'ńe], *łopatka* [uò/ùpatka]; jak w polszczyźnie przemysko-lwowskiej i w języku ukraińskim.

4. Tendencja do wymowy *o* [ö] typ *dobra krowa* [d^uöbra kr^uöva], jak w okolicach Tarnowa oraz Jasła: *klocek soli* [klecek seli] i Biecza: *Zośka, torba w bruździe* [Ześka, terba v bryźże].

5. Ślady mazurzenia koło Żmigrodu i dalej na zachód.

6. Frykatywne wymowy *rz* [r^z], np. *jarzmo* [jarżmo], *źniwo* [rżńiwo], *wierzba* [výrżba], jak w polszczyźnie lwowskiej.

7. Miękką wymowę *l* [l^ʲ]: *las* [l^ʲas], *kula* [kul^ʲa], *len* [l^ʲyn].

8. Proteza *j-* / *v-* / *h-* / *χ-* lub jej brak w nagłosie wokalicznym, np. *akacja* [v-akac], *onegdy* [v-onegdy], *jaskry* [askry], *już* [uś], *Adam* [H-adom]. Przyimek w [h / χ] np. w *Besku* [h_uBošku], w *piecu* [χ_upecu] jak w sąsiednich gwarach ukraińskich.

9. Ślady wymowy dźwięcznego [h], np. *hruby* (Niebieszczany).

10. Epenteza palatalności: *lezie* [lejże], *wozić* [wojzić], *jastrzqb* [jajščomp].

M o r f o l o g i a

1. Imiona na *-o* i *-u* (z vocatiwu) *Frań-ó*, *Michal^ʹ-ó*, *Grześ-u*.

2. Collectiva (typu *bracia*): *advokać-a*, *rekruc^{-a}*, *kamrac^{-a}* (Bażanówka).

3. Feminina ruskie na *-iχα*, np. *Zaważ-iχα*, *Farbańč-yχα* i *-ańa*, np. *Kruč^{-ańa}*, *Niemc^{-ańa}*, *Krafc^{-ańa}*.

4. Zaimek wskazujący podwojony: *^{tu}o-tyn*, *^{tu}o-ta*, *^{tu}o-t*; nieokreślony *da-χto*, *da-co da-gdzie*, jak w łemkowskim, słowackim oraz w Muszynie i Tyliczu.

5. Liczebniki *dvoχ*, *tšoχ*, *šeśčoχ*; resztki dualu *dve okna*.

6. Przykłady użycia 1. pl. *-me*, np. *vi-me*, *kośi-me* (jak w łemkowskim i słowackim).

7. Czas przeszły złożony: *-ż-em* / *-j-em*, np. *dopyro-ż-em zrobił*, *jak-ż-em šoł obok był-j-em*, *zjad-j-em*.

8. Tendencja do zaniku ruchomych końcówek: *ja jest* (obok *ja jezdem*) / *był*; *my našl^ʹi*; *my zjedli*.

Jak z powyższego widać, gwary okolic Rymanowa posiadają pewne osobliwości odróżniające je od sąsiednich małopolskich (mazurzących wokół Jasła, Strzyżowa) oraz nie mazurzących (Rzeszowa, Brzozowa, Jarosławia). Posiadają też pewne cechy polszczyzny lwowskiej, np. redukcje *o*, *e* w sylabach nieakcentowanych (tzw. „bałak”) obecne jak w gwarze miejskiej Sanoka i Przemyśla. Z drugiej strony nawiązują do okolic Tarnowa – Pilzna (typ *krewa ma regi*) oraz mowy mieszkańców Muszyny i Tylicza (brak mazurzenia, samogłoski pochylone, rozkład nosówek, *da-*, reduplikacja zaimka wskazującego, 1. pl. czasownika *-me*), zbieżności słownikowe oraz wpływy łemkowskie i słowackie (L. Bednarczuk 2009).

IV. NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLOWACKIE

Dzięki badaniom Z. Stiebera (1974) wiadomo, że dialekt wschodniosłowacki wykazuje liczne nawiązania gramatyczne i leksykalne z językiem polskim. Najstarsze z nich sięgają epoki wczesnohistorycznej:

1. Zbliżona do polskiej wokalizacja sonantów: *r* > *ar*, *ř* > *er* / *ar*; *l̥* > *lu*, *l̥* > *il*, *el*, np. *kark*, *verχ*, *verba* / *virba*, *slup*, *vilk* / *velk* wobec środkowego i zachodniego *kr̥k*, *v̥r̥χ*, *v̥r̥ba*, *st̥p*, *v̥lk*.

2. Zmiana $t', d' > c, ʒ$, np. *cma, ciʒo, na svece – na svet'e, id' ete; izete, suza – tma, tiʒo, na svet'e, id' ete, súd'a*.

3. Nieznane gdzieindziej wzdłużenie zastępcze, np. *vul / vola, nuž / noža, usmi < osmi*.

4. Zanik iloczasu.

5. Akcent na przedostatniej sylabie.

Słownictwo dialektu wschodniosłowackiego różni się od dwu pozostałych (środkowego i zachodniego), wykazując nawiązania do areału polskiego. Są to głównie nazwy pojęć z zakresu przyrody, gospodarki, hodowli i związanych z nią nazw cech i czynności, np.: wsch.słowac. i pol. *χmara, χmura* – środ. i zach.słowac. *oblak, mračno; padá – prší; sosna – borovica; l'es – hora; parobek – mládeňec; zecko – djet'a; pal'ec – prst; kura – sliepka; paχnuc – voňat'; trimac – držat'; kuric – fajčit'; sivi – šedivi; χrobačni – červavi; bliščaci – ligotavi* itd. Niektóre z nich po stronie polskiej ograniczają się do gwar góralskich, np. *šumni – pekní; vyžni / nižni – horní / dolní; kameňec – l'adovec; nazad – naspät* itp. Szczególnie podobne są określenia głosów i zawołania na zwierzęta: na konia *vijo – b/hijo*, w prawo *he/ojta – hot*, w lewo *višta – č/tihi*; głos krowy *ričec – ruč/kat', bučat'*; głos owcy *mečec – bečet'*; kaczki *taš-taš – kač(i)-kač(i), li-li*; kury *t'u-t'u – ci na, cip, pi-pi* itp. (por. ASJ IV, 1984).

W opinii Z. Stiebera (op. cit.) dialekt wschodniosłowacki ukształtował się przy udziale języka polskiego. Wpływ ten jest najsilniejszy w regionie Szarysza (w większym stopniu niż na Spiszu i Orawie) zwłaszcza na północ od Bardejowa w pobliżu Przełęczy Tylickiej, co wskazuje na przybyszów z Sądecczyzny. Zestawione wyżej innowacje fonetyczne, zapewne też zbieżności leksykalne, pochodzą z epoki przedpiśmiennej, kiedy kształtowały się dopiero etnolekty zachodniosłowiańskie, lepiej więc mówić nie o wpływie polskim, tylko o komponencie lechickim w dialekcie wschodniosłowackim. Geografia i semantyka wspólnego słownictwa (ukształtowanie terenu, klimat, przyroda, hodowla i związane z nimi nazwy cech i czynności) wskazują na południową Małopolskę, w której gwarach spotykamy zastanawiające nawiązania słowackie (M. Kucała 1992).

V. UWAGI KOŃCOWE

Jak z powyższego przeglądu widać, polskie gwary pogranicza południowego są silnie zróżnicowane, zachowując z jednej strony liczne archaizmy, a z drugiej wpływy czeskie, słowackie i rusińsko-wołoskie. Niektóre z nich można uznać za przejściowe lub przemodelowane (raczej niż mieszane). Przedstawione tu fakty językowe i oparte na nich hipotezy etnolingwistyczne pozwalają zrekonstruować z pewnym prawdopodobieństwem kolejne fale językowo-osadnicze południowej peryferii Małopolski i Śląska.

1. Pralechicka, która w epoce przedhistorycznej przekroczyła Karpaty i dotarła do Bramy Morawskiej, wytwarzając pewne cechy dialektu wschodniosłowackiego i gwar laskich.

2. Peryferyjna polska, z okresu epoki wczesnopiastowskiej, której pozostałościami mogą być gwary południowego pogranicza oderwane od polskiego areału językowego w okresie przed powstaniem mazurzenia – południowy Śląsk, mowa mieszkańców Muszyny i Tylicza oraz okolic Rymanowa.

3. (Pra)górska, która odłączyła się od reszty gwar małopolskich w XIV-XV wieku po przeprowadzeniu mazurzenia i zmianie $-\chi > -k$. Dolinami Dunajca i Popradu dotarła na Spisz, gdzie zetknęła się z ludnością słowacką (i niemieckimi kolonistami) jeszcze przed kolonizacją wołoską. Następnie dotarła na Podhale, gdzie zachowały się do dziś pewne archaizmy, podobnie jak w pozostałych gwarach górskich i południowego Śląska.

4. Lachowska, pasa pogórskiego między Oświęcimiem a Nowym Sączem z okresu kolonizacji po najazdach tatarskich, zachowując pewne archaizmy fonetyczne i leksykalne, a wywodzące się z Małopolski nizinnej, zapewne regionu krakowsko-sandomierskiego.

BIBLIOGRAFIA

- Ambrazas V., 1990, *Sravnitelnyj sintaksis pričastij bałtijskix jazykov*, Vilnius.
- Anreiter P., 2001, *Die vorrömischen Namen Pannoniens*, Budapest.
- Astravux A., 2008, *Idyš – bełaruski sloŭnik*, Minsk.
- Babik Z., 2001, *Najstarsza warstwa nazewnicza na ziemiach polskich*, Kraków.
- Babik Z., 2003, *Mława*, [w] „*Onomastica*”, XLVIII: 139-150.
- Balzer O., 1911, *Skartabelat w ustroju szlachectwa polskiego*, Kraków.
- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego, I-II*, Warszawa.
- Baronas D., 2000, *Trys vilniaus kankiniai. Gyvenimas ir istorija (Istorinė studija ir šaltiniai)*, Vilnius.
- Bartoš F., 1906, *Dialektický slovník moravský*, Praha.
- Bartula Cz. (red.), 1988, *Dziedzictwo misji słowiańskiej Cyryla i Metodego*, Kielce.
- Baskakov N., 1962, *Vvedenije v izučenie tjurkskix jazykov*, Moskva.
- Baskakov N., 1966, *Tjurkskije jazyki (Obščije svedenija i tipologičeskaja charakteristika)*, [w] *Jazyki narodov SSSR, II: Tjurkskije jazyki*, Moskva: 7-42.
- Bator W., 1999, *Początki chrześcijaństwa w Kotlinie Karpackiej i bizantyjsko-rzymska rywalizacja o dusze Węgrów we wczesnym średniowieczu*, [w] *ZNUJ „Studia Religiołogica”*, XXXII: 103-122.
- Baudouin de Courtenay J., 1870, *O drevne-pol'skom jazyke do XIV-ago stoletija*, Leipzig.
- Bednarczuk L., 1963, *Z zagadnień składni prasłowiańskiej*, [w] *PSS, II*: 161-173.
- Bednarczuk L., 1973, *Zagadnienie przedłowiańskiej hydronimii Karpat*, [w] *PJ WSP w Krakowie, II*: 19-30.
- Bednarczuk L., 1982, *Onomastyka bałtycka w źródłach antycznych*, [w] *ABS, XIV*: 49-66.
- Bednarczuk L., (red.), 1986-1988, *Języki indoeuropejskie, I-II*, Warszawa.
- Bednarczuk L., 1993, *vide Udolph J. 1990.*
- Bednarczuk L., 1996, *Ze studiów nad hydronimią Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w] *Hydronimia Słowiańska, II*, Kraków: 117-135.
- Bednarczuk, L., 2001, *Językowe dziedzictwo świętego Świerada*, [w] *Święty Świerad i jego czasy*, (red.) Pietrzak S., Nowy Sącz – Tropie: 190-217.
- Bednarczuk L., 2009, *Pogranicze językowe polsko-ruskie na ziemi sanockiej*, [w] *Podkarpacie. Język – literatura – kultura*, Sanok: 17-42.
- Bednarczuk L., 2010, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.
- Bednarczuk L., 2014a, *Tabliczki z Poblełocia w świetle inskrypcji greckich na Rusi Kijowskiej*, [w] „*Studia Wschodniosłowiańskie*” (Białystok), XIV: 143-150.
- Bednarczuk L., 2014b, *Spadčyna Vjalikaha Knjastva Litoŭskaha u bełaruskaj move*, New York – Kraków – Lublin.
- Bednarczuk L., 2016, *Celtic and other Indo-European languages*, Kraków.
- Bezlaj F., 1956-1961, *Slovenska vodna imena, I-II*, Ljubljana.

- Bezłaj F., 1977-1995, Etimološki slovar slovenskega jezika, I-III, Ljubljana.
- Bielski M., 1551 / 1597, Kronika wszelkiego świata, Kraków (reprint Warszawa 1976).
- Bijak U., 2013, Nazwy wodne dorzecza Wisły. Potamonimy odapelatywne, Kraków.
- Biliński B., 1946, Drogi świata starożytnego ku zachodnim ziemiom Polski i problem Odry u Ptolemeusza, [w] „Eos”, XLI: 157-196.
- Biliński B., 1947, Najstarsze świadectwa starożytne o Wiśle, [w] „Eos”, XLII: 192-209.
- Bilut E., 1995, Nazwy wodne dorzecza Bugu, Stuttgart (niem.).
- Biolik M., 2005, Nazwy wodne dorzecza Narwi, I: Nazwy wód płynących, Stuttgart (niem.).
- Bober A., 1965, Antologia patrystyczna, Kraków.
- Boček V., 2014, Praslovanština a jazykový kontakt, Praha.
- Bohač A., 1908, Vliv románštiny na slovanskou terminologii církevní, [w] „Listy Filologické“, XXXV: 369-374, 432-44.
- Boleski A., 1956, Słownictwo Juliusza Słowackiego, Łódź.
- Bonfante G., 1973, Studii romeni, I-II, Roma.
- Bopp F., 1816, Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache, Frankfurt.
- Borek H., 1983, Hydronimia staroeuropejska, [w] „Onomastica”, XXVIII: 331-351.
- Boryś W., 2005, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków.
- Bradke von P., 1888, Beiträge zur Kenntnis der vorhistorischen Entwicklung unseres Sprachstammes, Giessen.
- Brajerski T., 1961, O języku «Pieśni» Konstancji Benisławskiej, Lublin.
- Brensztejn M., 1924, Teatr szkolny w Krozach na Żmudzi, [w] „Ateneum Wileńskie”, III, 9: 46-70.
- Breza E., 1986, Pochodzenie przydomków szlachty Pomorza Gdańskiego, Gdańsk (2.wyd.).
- Brockhaus, 1944, Deutsches Bildwörterbuch für jedermann, Leipzig.
- Brückner A., 1915, Wpływy języków obcych na język polski, [w] Język polski i jego historia, cz. I, Kraków: 100-153.
- Brückner A., 1916, *Ty – Wy – Pan*. Kartka z dziejów próżności ludzkiej, Kraków.
- Brückner A., 1927, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków.
- Brückner A., 1974, Początki i rozwój języka polskiego, Warszawa.
- Brzezina M., 1974, Język Franciszka Zabłockiego – Fonetyka, Kraków.
- Brzezina[-Strycharska] M., 1992, Stylizacja huculska, Kraków.
- Brzezina[-Strycharska] M., 2005, Kozak ukraiński. Studium językowe, Kraków.
- Brzezina[-Strycharska] M., 2009, Socjostylistyka a dzieje literatury polskiej, Kraków.
- Buck C. D. (ed.), 1949, A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages, Chicago.
- Buczek K., 1958, Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej, Wrocław.
- Budziszewska W., 1988, Rumuńska terminologia sakralna, [w] (red.) Bartuła Cz.: 122-133.
- Būga K., 1958-1962, Rinktiniai raštai, I (1958), II (1959), III (1961), Rodyklės (1962), Vilnius.
- Bujak J., 2016, Polszczyzna Bukowińczyków, [w] W kręgu dawnej polszczyzny, Kraków: 11-26.
- Cechosz I., 1999a, Uwagi o gwarze wsi Lublany koło Sambora, [w] SPK, IX: 87-90.
- Cechosz I., 1999b, O języku polskim w dzisiejszym Kijowie, [w] JPKW, II: 115-137.
- Cechosz I., 2001, Polska gwara Oleszkowiec na Podolu. Fleksja imienna i werbalna, Kraków.
- Cechosz-Felczyk I., 2004, Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan) na Podolu, Kraków.
- Chomiński O., 1915, Dialekty polskie okolic Rymanowa, [w] MPKJ, VII / 1: 75-182.
- Chomiński O., 2010, Obszar językowy litewski w państwie polskim, 1928-1933, [w] ABS, XXXIV: 197-261 (oprac. Bednarczuk L.).
- Cieślíkowa A., 1993, Terminy chrześcijańskie odbite w staropolskich antroponimach, [w] „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Linguistica”, XXVII: 31-39.
- Citko L., 2006, «Kronika Bychowca» na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok.

- Costin M., 1684 / 1988, *Latopis ziemi mołdawskiej i inne utwory historyczne*, (oprac. Czamańska I.), Poznań.
- Cyran W., 1977, *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź.
- Czarkowski L. *vide* Nowowiejski B., 2009.
- Czarnecki T., 1999, *Najstarsze polskie słownictwo religijne o rodowodzie niemieckim*, [w] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, Gdańsk: 13-27.
- Czarnecki T., 2004, *W sprawie etymologii polskiego wyrazu pan*, [w] *Thesaurus Polyglottus et flores Quadrilingues (Festschrift für Stanisław Prędota)*, Wrocław: 77-85.
- Čabej E., 1975, *Zu einigen slawisch-albanischen Isoglossen*, [w] *Bereiche der Slavistik (Festschrift Josip Hamm)*, Wien: 37-51.
- Dahlstedt K., 1953, *Du bilinguisme et de l'influence laponne sur les patois suédois en Åsele Lappmark*, [w] „Orbis”, II: 82-93.
- Danysz A., 1916, *Drobiazgi: I. Wyrazy polskie w języku niemieckim*, [w] *JP*, II, 8-10: 293-295.
- Dąb-Kalinowska B., 1976, *Trzy enkolpiony kijowskie w Polsce*, [w] „*Biuletyn Historii Sztuki*”, XXXVIII / 1: 3-11.
- Deboveanu E., Gogolewski S., 1966, *Przegląd gwar polskich na terenie Rumunii*, [w] *JP*, XLVI: 112-131, 214-217.
- Deboveanu E., 1971, *Polska gwara górali bukowińskich w Rumunii*, Wrocław.
- Dejna K., 1951-1953, *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski, I-II*, Łódź.
- Dejna K., 1956, *Gwara Milna*, [w] *RKJ*, IV: 5-41.
- Dejna K., 1973, *Dialekty polskie*, Warszawa.
- Długosz J., 1455-1480 / 1961-1965, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, I-XII*, Kraków.
- Dmitrijew N., 1955, *Fonetičeskije zakonomernosti načala i konca tjurkского slova*, [w] *Issledovanija po sravnitelnoj grammatike tjurkских jazykov, I: Fonetika*, Moskwa: 265-273.
- Dobrovolskij V. N., 1914, *Smolenskij oblastnoj slovar'*, Smolensk.
- Domański J., 1967, *Nazwy miejscowe dzisiejszego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego*, Warszawa.
- Doroszewski W., 1949, *Język Teodora Tomasza Jeża*, Warszawa.
- Dowojna-Sylwestrowicz M., 1888 / 2006, *Teksty szlachty żmujdzkiej*, [w] „*Wisła*”, II: 154-165, 312-324 (reprint JPKW, III: 57-72).
- Dudás E., 2011, *Madžarski jezikovni vpliv v besedišču Martjanske pesmarice*, [w] „*Jezikoslovni Zapiski*” XVII / 1: 35-72.
- Dudášová-Kriššáková J., 1993, *Goralskie narečia*, Bratislava.
- Duden, 1976-1981, *Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache, V-VI*, Mannheim.
- Duma J., 1999, *Nazwy rzek lewobrzeżnego Mazowsza*, Warszawa.
- Dunaj B., 1975, *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII-XIII w.)*, Kraków.
- Dzięgiel E., 1995, *Uwagi o resztkach języka polskiego w Żwańcu nad Dniestrem*, [w] *SPK*, VIII: 89-95.
- Dzięgiel E., 2001, *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowokresowych. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków 2001.
- Dzięgiel E., 2003, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa.
- Eckert R., 1981, *Untersuchungen zur historischen Phraseologie und Lexikologie des Slawischen und Baltischen (Systemfragmente aus der Terminologie der Waldimkerei)*, Berlin.
- Enrietti M., 1982, *Considerazioni sul costituirsi dell' unità linguistica slava. La legge della sillaba aperta*, [w] „*Atti del Sodalizio Glottologico Milanese*”, XXIII / 6: 60-98.
- Enrietti M., 1987, *L'apertura e la richiusura delle vocali in protoslavo*, [w] „*Europa Orientalis*”, VI: 7-24.
- Falk K. O., 1979, *Z przeszłości i terażniejszości wód wigierskich*, [w] *Jeziro Wigry. Kolebka hydrobiologii polskiej*, Warszawa: 26-91.

- Fastnacht A., 1962, Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650, Wrocław.
- Fedorowski M., 1897-1981, Lud białoruski na Rusi Litewskiej, I-VIII, Kraków – Warszawa.
- Feleszko K., 1991, Język polski na Bukowinie do r. 1945, [w] SPK, VI: 7-27.
- Feleszko K., 2003, Bukowina moja miłość. Język polski na Bukowinie Karpackiej do 1945 roku. Słownik, Warszawa.
- Fortunatov F., 1880, Zur vergleichenden Betonungslehre der lituslavischen Sprachen, [w] „Archiv für slavische Philologie”, IV: 575-589.
- Fraenkel E., 1928, Syntax der litauischen Kasus, Kaunas.
- Fraenkel E., 1929, Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen, Heidelberg.
- Fraenkel E., 1955-1965, Litauisches etymologisches Wörterbuch, I-II, Heidelberg.
- Frinta A., 1954, Bohemismy a paleoslovenismy v lužickosrbské terminologii křesťanské a jejich dějepisný význam, Praha.
- Gąsiorowski A. (red.), 1985-, Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy. Wrocław.
- Gąssowski J., 1987, Najstarsze wczesnośredniowieczne zabytki pisma na ziemiach polskich, [w] „Problemy”, VI: 23-24, 33-35.
- Gebauer J., 1900-1913 / 1977-, Slovník staročeský, Praha / Staročeský slovník („Nowy Gebauer”), Praha.
- Gerov N., 1895-1904, Rečnik na bŭlgarskij jazyk, I-V, Plovdiv.
- Gerullis G., 1922, Die altpreuussischen Ortsnamen, Berlin – Leipzig.
- Ginalski J., 1999-2000, Enkolpiony z grodziska Horodyszczce w Trepczy koło Sanoka, [w] „Acta Archaeologica Carpatica”, XXXV: 211-262.
- Gloger Z., 1893, Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim, [w] PF, IV: 795-904.
- Godłowski K., 1979, Pierwotne siedziby Słowian, Kraków.
- Gogolewski S., 1972, Polska gwara trójjęzycznej wsi Kaczyka w Rumunii, Wrocław.
- Gołąb Z., 1964, Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego, Wrocław.
- Gołąb Z., 1992 / 2004, The origins of the Slavs. A linguist's view, Columbus / O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych, Kraków (przekład: M. Wojtyła-Świerżowska).
- Gołąbek A., 1987, Wpływy litewskie w polskich gwarach sejneńskich, ABS, XVIII: 181-191.
- Górnowicz H., 1985, Nazwy wodne dorzecza dolnej Wisły, Stuttgart (niem.).
- Grek-Pabisowa I., 2002, Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1999, Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Biesiadowska-Magdziarz B., 2008, Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym, I-II, Warszawa.
- Greń Z., Krasowska H., 2008, Słownik Górali Polskich na Bukowinie, Warszawa.
- Gródek-Kciuk E., 1989, Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania materiałów, [w] „Przegląd Archeologiczny”, XXXVI: 97-134.
- Gródek-Kciuk E., 1991, Enkolpiony, [w] SSS, VIII: 115-116.
- Gruszczyński W., 2000, Wokabularze ryskie na tle XVI- i XVII-wiecznej leksykografii polskiej, Warszawa.
- Handke K., 1989, O właściwościach prywatnego języka Elizy Orzeszkowej, [w] Studia o twórczości Elizy Orzeszkowej, Katowice: 140-150.
- Harhala W., 1934, Gwara polska okolic Komarna, [w] „Lud Słowiański”, II A: 55-91, 156-177 (reprint SPK, IX: 155-191).
- Havránek B., 1956, Otázka existence církevní slovanštiny v Polsku, [w] „Slavia”, XXV: 300-305.
- Heltberg K., 1964, O deminutywach i augmentatywach, [w] PF, XVIII / 2: 93-102.
- Herniczek-Morozowa W., 1975-1976, Terminologia polskiego pasterstwa górskiego, I-III, Wrocław.
- Herrmann-Winter R., 1985, Kleines plattdeutsches Wörterbuch, Rostock.

- Hirt H., 1895, Der indogermanische Akzent, Strassburg.
- Holinka R., 1934, Sv. Svorad a Benedikt svēti Slovenska, [w] „Bratislava“, VIII: 304-348.
- Hrabec S., 1949, Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku, Toruń.
- Hrabec S., 1955, O polskiej gwarze wsi Duliby w byłym powiecie buczackim, [w] RKJ III: 31-76.
- Hrabec S., 1958, Jeszcze raz o nazwie *Mazowsze*, [w] „Onomastica“, IV: 225-246.
- Hrinčenko B., 1907-1908, Słovar' ukraińskoj movy, I-IV, Kyiv (skrót: SUM).
- Illič-Svityč V., 1971-1984, Opyt sravnenija nostratičeskiŭ jazykov [...], I-III, Moskwa.
- Jablonskis K., 1941, Lietuviški žodžiai. Senosios lietuvos raštinių kalboje, Kaunas.
- Jaczewski T., 1966, Najstarsze polskie zdanie, [w] JP, LXVI: 305.
- Jagłowska T., ok. 1936 / 2004, «Kląkry i klawery», [w] Gwary Mazowsza, Podlasia i Suwalszczyzny, I. Filipów pow. Suwałki, (red.) Falińska B., Białystok: 43-303.
- Janeczek A., 1978, Polska ekspansja w ziemi lwowskiej w XIV-XVI w., [w] „Przegląd Historyczny“, LXI: 597-620.
- Janów J., 2001, Słownik huculski (oprac. Rieger J.), Kraków.
- Jasińska K., 2018, Dziedzictwo praindoeuropejskie w staropolszczyźnie – rzeczowniki (maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków).
- Javorskaja J., 1990, Ostatki polskiego języka na Žitomirščine, [w] SPK V: 143-150.
- Jeżowa M., 1962, Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych, II: Słowotwórstwo, Wrocław.
- Jireček K., 1911, Geschichte der Serben, Gotha.
- Joki A. J., 1962, Finnisch-ugrisches im Ossetischen? [w] MSFOu, CXXV: 147-170.
- Joki A. J., 1973, Uralier und Indogermanen, Helsinki.
- Jokl N., 1923, Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen, Berlin und Leipzig.
- Jones W., 1786, Third anniversary discourse to the Asiatic Society, Calcutta.
- Kalima J., 1919, Die osteeffinnischen Lehnwörter im Russischen, Helsinki.
- Kalima J., 1936, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, Helsinki.
- Kałuski M., 2015, Polskie dzieje Kijowa, Toruń – Melbourne.
- Kamińska H., 1986, Regionalizmy kresowe w nazwach osobowych dawnych Przemysłań, [w] „Rocznik Przemyski“, XIV-XXV: 93-114.
- Kanzow T., 1535/2005, Pomerania. Kronika pomorska z XVI wieku, Szczecin.
- Kapiszewski H., 1958, Tysiąclecie eremity polskiego. Świrad nad Dunajcem, [w] „Nasza Przeszłość“, VIII: 54-81.
- Karaś H., 1995, Cechy fonetyczne i fleksyjne potocznej polszczyzny mówionej na Łotwie, [w] PJ, nr 3: 35-55.
- Karaś H., 1999, O gwarze Kamionki koło Solecznik, [w] JPKW, II: 77-93.
- Karaś H., 2002, Gwary polskie na Kowieńszczyźnie, Warszawa – Puńsk.
- Karaś H., 2004, O polszczyźnie wokół Jeziorosów na Litwie, [w] SPK, XI: 35-72.
- Karaś M., 1957, Ze studiów nad polskimi grupami spółgłoskowymi: nagłos zaimka *wszy(s)tek*, [w] BPTJ, XVI: 115-144.
- Karłowicz J., 1900-1911, Słownik gwar polskich, I-VI, Kraków (skrót SGP).
- Karpluk[ówna] M., 1968, Ze słowotwórstwa rzeczowników polskich. Przyrostki: *-yszek, -yszka, -yszko*, [w] Symbolae philologicae in honorem V. Taszycki, Wrocław: 147-154.
- Karpluk M., 2001, Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej, Kraków.
- Karpluk M., 2001-2, Wyrazy polskie i niemieckie w ukraińskiej gwarze okolic Brodów, [w] „Roczniki Humanistyczne“ TN KUL, XLIX-L: 167-177.
- Karpluk M., 2010, Staropolskie studia językoznawcze, Kraków.
- Karskij J., 1908-1916, Belorusy. Język beloruskiego naroda, I-III, Varšava – Moskwa.
- Kasner M., 1992, Język polski w ustach Litwinki z Puńska, JP, LXXII: 178-186.

- Kellner A., 1946-1949, Východolaišská nářečí, I-II, Brno (rec. Urbańczyk S., 1952, [w] RS, XVII: 90-104).
- Kiersnowski R., 1959, O tzw. „ruskich” monetach Bolesława Chrobrego, [w] Studia historyczne dedykowane Henrykowi Łowmiańskiemu, Warszawa: 91-103.
- Kiersnowski R., 1988, Moneta w kulturze wieków średnich, Warszawa.
- Kiparsky V., 1934, Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen, Helsinki (rec. Stender-Petersen A., 1936, ZSP XIII: 246-259, m.in. o gockiej misji ariańskiej wśród Słowian).
- Kiparsky V., 1962, Wie haben die Ostseefinnen die Slaven kennengelernt?, [w] MSFOu, CXXV: 223-230.
- Kiparsky V., 1968, Slavische und baltische *b/p*-Fälle, [w] „Scando-Slavica”, XIV: 73-97.
- Kiparsky V., 1970, Czy istnieje substrat ugrofiński w językach słowiańskich, [w] PF XX: 19-35.
- Klaić N., 1975, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb.
- Klemensiewicz Z., 1946, *Pan i obywatel*, [w] JP, XXVI: 33-42.
- Kleszczowa K. (red.), 1996, Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych, Katowice.
- Kleszczowa K., 1998, Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczownik, Katowice.
- Kleszczowa K., 2003, Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja, Katowice.
- Klich E., 1927, Polska terminologia chrześcijańska, Poznań.
- Klimek J., 2009, Prolegomena do poloników kijowskich z XVII wieku, [w] Język polski. Współczesność i historia, Lublin, VII: 189-203.
- Klimek J., 2011, Polonika kijowskie – nierozpoznana odmiana polszczyzny XVII stulecia? Rekonesans, [w] Badania historyczno-językowe, Kraków: 91-101.
- Klimkowski T., 2011, Chrystianizacja ludności romańskiej na Bałkanach w świetle faktów historycznych i językowych, [w] „Balcanica Posnaniensia”, XVIII: 43-54.
- Kluge F., Seebold E., 1989, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin – New York (22. wyd.).
- Knjezsa I., 1974, A magyar nyelv szláv jövevényszavai, Budapest (wyd. 2).
- Koivulehto J., 1999, Verba mutuata, quae vestigia antiquissima cum Germanis aliisque Indo-Europaeis contactus in linguis Fennicis reliquerint, Helsinki.
- Kolberg O., 1962-1979, Dzieła wszystkie (wykorzystano tomy: Pokucie, Chełmskie, Przemyskie, Wołyń, Podole, Ruś Karpacka, Ruś Czerwona), Poznań.
- Kolbuszewski S., 1977, Jana Karigera słownik polsko-łotewski na tle leksykografii b. Inflant Polskich, Poznań.
- Kolis N., 1991, Wybrane zagadnienia z fleksji polszczyzny Litwinów puńskich, [w] SPK, VI: 107-129.
- Konczewska K., 2012, Eliza Orzeszkowa a Grodzieńszczyzna – Studium pamięci, [w] Sekrety Orzeszkowej, Warszawa: 172-181.
- Konczewska K., 2018, Język polski na Grodzieńszczyźnie (w przygotowaniu).
- Kondratiuk M., 1985, Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego, Warszawa.
- Koniusz E., 1992, Studia nad językiem Józefa Ignacego Kraszewskiego, Kielce.
- Koniusz E., 2001, Polszczyzna z historycznej Litwy w «Słowniku gwar polskich» Jana Karłowicza, Kielce.
- Korcza L., 1998, Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku, Kraków.
- Korenchy E., 1972, Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen, Budapest.
- Kostecka-Sadowa A., 2004, Współczesna polszczyzna południowokresowa na przykładzie Mościsk i okolic (uwagi o fonetyce i fleksji), [w] JP, LXXXV: 230-241.
- Kostecka-Sadowa A., 2008, Słownictwo gwar polskich w Mościskach i wsiach okolicznych, [w] Słownictwo kresowe. Studia i materiały, Warszawa: 113-160.

- Kostecka-Sadowa A., 2015, Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich, Kraków.
- Kość J., 1995, O kształtowaniu się gwar południowokresowych na terenie ziemi chełmskiej w XIX wieku, [w] SPK, VIII: 179-193.
- Kość J., 1999, Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej, Lublin.
- Kowalik-Kaleta Z., 1982, Miejsce kategorii nazw mieszkańców (*Polanin, Francuz, warszawiak*) oraz etnonimów (*Wiślanie, Litwini*) w systemie językowym, [w] „Onomastica” XXVII: 39-54.
- Kowalska D. A., 2004, Język polskich zapisek sądowych z Kamieńca Podolskiego II połowy XVI w., [w] SPK XI: 249-278.
- Kozłowska-Budkowa Z., 1937, Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej do końca XII w., Kraków.
- Krahe H., 1949-1961, Alteuropäische Flussnamen, [w] „Beiträge zur Namenforschung“, I-XII.
- Krahe H., 1963, Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie, Mainz – Wiesbaden.
- Krandžalov D., 1963, Valaši na Moravě, Praha.
- Krasowska H., 2006, Górale polscy na Bukowinie Karpackiej, Warszawa.
- Krasowska H., 2012, Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Studium socjo-lingwistyczne i leksykalne, Warszawa.
- Kreja B., 1992, Słowotwórcze związki polszczyzny z innymi językami słowiańskimi, [w] PSS, VIII: 121-126.
- Kremer A., 1863 /1999, Słowniczek prowincjonalizmów podolskich ułożony w Kamieńcu Podolskim (reprint), [w] JPKW, II: 259-340.
- Kronika wielkopolska (2. poł. XIII w.), [w] MPH (1872), II: 454-598; polski przekład: K. Abgarowicz. Wstęp, komentarz: B. Kürbisówna, Warszawa 1965.
- Kronsteiner O., 1989, Wirgil duchownym ojcem misji u Słowian i najstarszego języka kościelnego, [w] „Die Slawischen Sprachen“, XVII: 65-74.
- Kućała M., 1992, Związki leksykalne gwary Więciórki (woj. krakowskie) z literackim językiem słowackim, [w] Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej, Warszawa: 99-104.
- Kućała M., 2000, Polszczyzna dawna i współczesna, Kraków.
- Kudzinowski C., poł. XX w., Słownik dialektu Knyszyna Czesława Kudzinowskiego (rkps), *vide* Remiszewska D. K., 2006: 125-220.
- Kułakowska M., 1995, Staropolski *gospodzin* jako synonim leksemów *bog* i *pan*. Na podstawie badań I części Psalterza floriańskiego i Psalterza puławskiego, [w] „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”. Seria Filologiczna 17, Językoznawstwo 2: 59-73.
- Küpper H., 1994, Wörterbuch der deutschen Umgangssprache, Stuttgart 1986.
- Kuraszkiewicz W., 1947, Język polski w obozie koncentracyjnym, Lublin.
- Kuraszkiewicz W., 1963, Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W., 1983, Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej, Warszawa.
- Kuryłowicz J., 1927, *a* indoeuropéen et *h* hittite, [w] Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski, Kraków, I: 95-104.
- Kuryłowicz J., 1952, L'accentuation des langues indo-européennes, Wrocław.
- Kuryłowicz J., 1953, Uwagi o « Słowniku etymologicznym języka polskiego » Fr. Sławskiego, [w] JP XXXIII: 65-70.
- Kuryłowicz J., 1957, O jedności językowej bałtosłowiańskiej, [w] BPTJ, XVI: 71-113.
- Kuryłowicz J., 1965, Les présents lituaniens en *-sta-*, [w] BPTJ, XXIII: 175-182.
- Kuryłowicz J., 1966, Bałtycka deklinacja na *-ē-*, [w] ABS, III: 83-88.
- Kuryłowicz J., 1977, Problèmes de linguistique indo-européenne, Wrocław.
- Kurzowa Z., 1985, Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku, Warszawa.

- Kurzowa Z., 1993, Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI-XX w., Warszawa–Kraków.
- Kutrzeba S., 1913, Historia ustroju Polski w zarysie, I. Korona, II. Litwa, Kraków.
- Kwaśnicka-Janowicz A., 2005, Polsko-ukraińskie związki leksykalne w zakresie obrzędowości weselnej, Kraków.
- Kwaśniewska-Mżyk K., 1979, Język Franciszka Karpińskiego, Warszawa – Wrocław.
- Laanest A., 1975, Vvedenije, [w] Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Pribaltijsko-finskije, saamskije, mordovskije jazyki, Moskva: 5-122.
- Labuda G., 2008, *vide* Urbańczyk P., 2008.
- Labuda G., 2012, Studia nad początkami państwa polskiego, I-III, Wodzisław Śląski.
- Lanckorońska K., 1961, Studies on the Roman-Slavonic rite in Poland, Rome.
- Laskowski R., 1966, Derywacja rzeczowników w dialektach laskich, I: Abstracta, collectiva, deminutiva, augmentativa, Wrocław.
- Laskowski R., Rzepka W., Twardzik W., 2001, Kresowizmy w «Rozmyślaniu przemyskim»: Pisownia i wymowa samogłosek średnich /e/, /o/, [w] SPK, X: 189-215.
- Laskowski R., Twardzik W., 2005, Samogłoski nosowe w «Rozmyślaniu przemyskim», JP, LXXXV: 170-184, 257-267.
- Lazutka S., 1973, I Litovskij Statut Feodalnyj kodeks Velikogo Knjažestva Litovskogo, Vilnius.
- Lebedys J. ir Palionis J., 1963, Seniausias lietuviškas rankraštis tekstas, [w] „Lietuvios TSR Darbai [...] Bibliotekininkistės ir Bibliografios Klausimai”, III: 109-132.
- Lehr[-Splawiński] T., 1914, O mowie Polaków w Galicji wschodniej, [w] JP, II: 40-51.
- Lehr-Splawiński T., 1938, Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim, [w] Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby, Kraków, II: 469-481.
- Lehr-Splawiński T., 1946, O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań.
- Lehr-Splawiński T., 1962, Dookoła obrządku słowiańskiego w dawnej Polsce, [w] Księga pamiątkowa ku czci St. Pigoń, Kraków 127-132.
- Lewaszkiwicz T., 2005, Wymowa typu *ojcieć, więć – dac, łokiec* w świetle dwudziestowiecznych rękopisów byłych mieszkańców Nowogródka, [w] Ad perpetuum rei memoriam (Ryszard Rzepka), Poznań: 237-248.
- Lewaszkiwicz T., 2017, Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy, Poznań.
- Linde S. B., 1854-1860, Słownik języka polskiego, I-VI, Lwów (2. wyd.; reprint Warszawa 1951).
- Lindert B., 1967, Formanty służące do tworzenia nazw mieszkańców w językach słowiańskich, Lublin.
- Linęta E., 1974, Wyrazy polskiego pochodzenia w języku rumuńskim, Wrocław.
- Litak S., 2006, Atlas Kościoła Łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku, Lublin.
- Lizisowa M. T., 2000, Język «Kodeksu Olszewskiego», Kraków.
- Łatyszonek O., 2006, Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej, Białystok.
- Łazarenko O., 2006, O sytuacji językowej w kilku polskich wsiach na Kijowszczyźnie na początku lat dwudziestych XX wieku, [w] JPKW, III: 97-107.
- Łaziński M., 2000, Pan ksiądz i inni panowie. Wtórna funkcja lekceważąca jednostki *pan*, [w] PJ, nr 8: 29-38; nr 9: 19-28.
- Łaziński M., 2006, O panach i paniach, Warszawa.
- Łesiów M., 1957, 1959, System fonetyczny gwary hutniańskiej, [w] RKJ, V: 131-153; Uwagi o fleksji i składni gwary hutniańskiej, [w] RKJ, VI: 95-112.
- Łesiów M., 1958, Czy staropolskie imię *Klimont* i jego postacie pochodne mogą być świadectwem istnienia liturgii słowiańskiej w Polsce, [w] „Onomastyka”, IV / 1: 131-138.
- Łesiów / Łesiv M., 1997, Ukraiński hovoriry u Polšči, Varšava.
- Łętowski A., 1915, Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie, Wilno.

- Łoś J., 1916, *Od ty do pan*, [w] JP, III: 1-10.
- Łoś J., 1922, *Początki piśmiennictwa polskiego*, Lwów.
- Łoś J., 1925, *Gramatyka polska, II: Słowotwórstwo*, Lwów.
- Lowmiański H., 1932/1985, *Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej*, [w] *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, Wilno 1931-1032, I: 1-128* (reprint: [w] „Lituanoslavica Posnaniensia”, I, 1985: 7-105).
- Lowmiański H., 1963-1986, *Początki Polski, I-VI*, Warszawa.
- Lowmiański H., 1979, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI-XII)*, Warszawa.
- Łukasik S., 1938, *Pologne et Roumanie*, Paris.
- Łytkin V. – Guljajev E., 1970, *Kratkij etimologičeskij slovar' komi jazyka*, Moskwa.
- Machek V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha (2. wyd.).
- Makowiecki S., 1672/2008, *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672* (oprac. Borek P.), Kraków.
- Malec M., 1994, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków.
- Malec M., 2001, *Imię Świerad na tle rozwoju imiennictwa prasłowiańskiego i staropolskiego*, [w] (red.) Pietrzak S.: 170-188.
- Malinowski L., 1895, *O języku komedij Franciszka Bohomolca*, [w] *Rozprawy AU, XXIV: 98-126*.
- Małecki M., 1938, *Język polski na południe od Karpat*, Kraków.
- Mańczak W., 2017, *Polski słownik etymologiczny*, Kraków.
- Marcinkiewicz J., 2003, *Polsko – litewskie kontakty językowe na Suwalszczyźnie*, Poznań.
- Marczak E., 1998, „*Tabliczki*” z *Podębłocia* nie rozwiązana zagadka, [w] *Studia z dziejów cywilizacji ofiarowane Jerzemu Gąssowskiemu*, Warszawa 93-102.
- Martel A., 1938, *La langue polonaise dans les Pays Ruthènes*, Lille.
- Martynov V., 1963, *Slavjano-germanskoje leksičeskoje vzaimodejstvije drevnejšej pory*, Minsk (rec. Milewski T., 1966, [w] RS, XXVI: 124-135).
- Marvan J., 1979, *Prehistoric Slavic contraction*, University Park and London.
- Matla-Kozłowska M., 2008, *Pierwsi Przemysłidzi i ich państwo*, Poznań.
- Matla M., 2016, *Chryścianizacja Czech*, [w] ChME: 85-114.
- Matuszewski J., 1975, *Polskie nazwisko szlacheckie*, Łódź.
- Matuszewski J., 1978, *Słowiański tydzień. Geneza, struktura, nomenklatura*, Łódź.
- Mägiste J., 1959, *Gibt es im Tscheremissischen baltische Lehnwörter?* [w] „*Ural-Altäische Jahrbücher*”, XXXI: 169-176.
- Meillet A., 1908, *Les dialectes indo-européens*, Paris.
- Meillet A., 1937, *Introduction a l'étude comparative des langues indo-européennes*. Paris (8. wyd.), (Wstęp do językoznawstwa indoeuropejskiego; tłumaczył T. Milewski, Warszawa 1958).
- Meyer-Lübke W., 1935, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg (3. wyd.).
- Milewski T., 1947, *Stosunki językowe polsko – pruskie*, [w] „*Slavia Occidentalis*”, XVIII: 21-84.
- Milewski T., 1964, *Nazwy z obszaru Polski podejrzane o pochodzenie wenetyjskie lub iliryskie*, [w] „*Slavia Antiqua*“ XI: 37-86.
- Milewski T., 1965, *Język staro-cerkiewno-słowiański w średniowiecznej Polsce*, [w] ZNUJ. „*Prace Językoznawcze*”, nr 15: 7-21.
- Milewski T., 1966, *vide* Martynov V., 1963.
- Milewski T., 1969, *Indoeuropejskie imiona osobowe*, Wrocław.
- Milewski T., 1993, *Teoria, typologia i historia języka*, Kraków.
- Milik J. T., 1966, *Święty Świerad*, Roma.
- Minikowska T., 1980, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa.
- Modzelewski K., 2000, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego, X-XIII wiek*, Poznań.
- Morita K., 2005, *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieniecki)*, Warszawa.

- Moszyński K., 1926, Nowogródzkie pod względem etnograficznym, [w] Nowogródzkie, Warszawa: 9-15.
- Moszyński L., 1977, Najstarsze zasięgi form obocznych *čřky //cirьky*, [w] Slovansko jezikoslovje. Nahtigalov zbornik, Ljubljana: 281-292.
- Moszyński L., 1978, Czy *Słowianie* to rzeczywiście nomen originis?, [w] PSS, V: 499-507.
- Moszyński L., 1980, Z zagadnień słowotwórstwa prasłowiańskich nazw plemiennych, [w] Etnogeneza i topogeneza Słowian, Poznań: 65-74.
- Moszyński L., 1994, Znaczenie przedcyrylo-metodejskich tekstów słowiańskich związanych z misją salzburską dla kształtowania się ogólnosłowiańskiej terminologii chrześcijańskiej, [w] „Łódzkie Studia Teologiczne”, III: 121-131.
- Muka E., 1911-1928, Słownik dolnoserbские rečy a jeje narečow, Petrohrad – Praha (skrót: SDR).
- Munkácsi B., 1901, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, Budapest.
- Mycawka M., 2012, Język polski XIV wieku. Wybrane zagadnienia, Kraków.
- Nalepa J., 1994, *Polska*. Pochodzenie i wiek nazwy, [w] JP, LXXIV: 174-182; 241-245.
- Nalepa J., 1996, Ze studiów na hydronimią Polski i Połabia: *Poprad*, [w] JP, LXXVI: 289-298.
- Natanson-Leski J., 1956, Przymiotniki od nazw osiedli w Polsce, [w] „Onomastica”, II: 282-318.
- Natanson-Leski J., 1959, Nazwy plemienne w Polsce, [w] „Onomastica”, V: 195-229; 415-449.
- Nestor, ok. 1113, Povest' vremennyx let [tzw. Kronika Nestora], (wyd.) D. Ližačev, Moskwa 1999.
- Niezabitowska A., 1969, *Góral* w historii i dialektach języka polskiego, [w] „Onomastyka”, XIV/ 1-2: 162-174.
- Nobis I., 2013, Służebne nazwy miejscowe w Polsce piastowskiej, Kraków.
- Nosovič I., 1870, Slovar' belorusskago narečija, Petersburg (reprint Minsk 1983).
- Nowak A., 2014, Dzieje Polski, tom I do 1202: Skąd nasz ród, Kraków.
- Nowowiejski B., 1989, Fonetyka polszczyzny sokólskiej, [w] Studia językowe z Białostoczczyzny, Warszawa: 113-140.
- Nowowiejski B. (red.), Wojtkiewicz I., Kuryłowicz B., 2009, Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej: Osipowicz A., Słowniczek gwary augustowskiej: 57-130; Czarkowski L., Słownik gwary ludowej w ziemi drohickiej: 142-219, Białystok.
- Ochmański J., 1981, Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku, Poznań.
- Ochmański, J. (red.), 1986, Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386-1430, Warszawa – Poznań.
- Olesch R., 1989, Kirillo-metodievskeje tradicii v drevjanopolabskom jazyke, [w] Gesammelte Aufsätze, I. Dravaeno-Polabica, Köln – Wien: 463-468.
- Olma M., 2006, Listy emigracyjne Józefa Ignacego Kraszewskiego do Władysława Chodźkiewicza. Analiza pragmatolingwistyczna, Kraków.
- Osipowicz A. *vide* Nowowiejski B. (red.), 2009.
- Ostapczuk O., 1999, O języku polskim w obwodzie winnickim na Podolu, [w] JPKW, II: 139-164.
- Ostrówka M., 1996, Współczesna sytuacja językowa Polaków na Łotwie (w okolicach Dyneburga), [w] ABS, XXIII: 101-111.
- Ostrówka M., 1999, O języku polskim w okolicach Indrycy, [w] ABS, XXIV: 295-305.
- Ostrówka M., 2000, O języku polskim w okolicy Krasławia, [w] ABS, XXV: 115-121.
- Otrębski J., 1956-1965, Gramatyka języka litewskiego, I. Wiadomości wstępne. Nauka o głoskach (1958); II. Nauka o budowie wyrazów (1965); III. Nauka o formach (1956), Warszawa.
- Otrębski J., 1958, Z badań onomastycznych 1. *Pilica*, 2. *Przemsza*, [w] „Onomastica”, IV: 75-77.
- Otrębski J., 1964, Pochodzenie nazwy *Mazowsze*, [w] „Sprawozdania Wydziału I PAN”, 1964/ 2: 96-107.
- Ożóg K., 2015, 966. Chrzest Polski, Kraków.
- Palinciuc-Dudek E., 2011, Nazwiska i imiona Polaków z Kiszyniowa i okolicy w XIX-XX wieku, Kraków.
- Parczewski M., 1988, Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce, Kraków.

- Paršuta J., 1973a, Statističeskoje opisanije morfologii polskoj reči žitelej derevni Darvinieki Madonsko rajona Łatvijskoj SSR, [w] PG, I: 44-65.
- Paršuta J., 1973b, Głagoł v polskoj reči žitelej derevni Darvinieki [...], [w], PG, II: 97-112.
- Paršuta J., 1984, O dialektnoj leksike polskiŭ gorovor na territorii Łatvijskoj SSR, [w] SPK, III: 133-145.
- Paryl W., 1999, O zmianach w mowie przesiedleńców ze wsi Święty Józef na Pokuciu, [w] JPKW, II: 413-427.
- Paryl W., Mieszczankowska M., 2004, Słownik gwary przesiedleńców ze wsi Tuligłowy koło Komarna, Kraków.
- Parylak P. 1877 / 1999, Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach, (reprint): [w] JPKW, II: 341-363.
- Parzymies A., 1994, Język protobułgarski, Warszawa.
- Paszkiwicz B., 2003, Pod znakiem „Omegi”, Warszawa.
- Paszkiwicz H., 1930, Regesta Lithuaniae, Warszawa.
- Pawłowski E., 1955, Gwara podegrodzka wraz z próbą wyznaczenia południowo-zachodniej granicy gwar sądeckich, Wrocław – Kraków.
- Pawłowski E., 2002, Osobliwości regionalnego języka Muszyny i Tylicza, [w] SLUP, I: 75-115.
- Pedersen H., 1903, Türkische Lautgesetze, [w] „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”, nr 57, s. 535-561.
- Pelcowa H., 2001, Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny, Lublin.
- Petrowowa z Rymaszewiczów J., ok. 1900, Słowniczek gwary Polaków litewskich z okolic Jeziorosów (rkps SGP); identyfikacja: Koniusz E., 2001: 44-49.
- Petrowowa z Rymaszewiczów J., 1902, Wzorce mowy szlachty drobnej i chłopów w okolicach Nowoaleksandrowska (Jeziorosy) w gub. kowieńskiej, [w] „Wisła”, XVI: 672.
- Pietrzak S., 1998, „Świrad zwany też Zorardem” – znad Adriatyku czy Dunajca, cz. I, [w] „Slavia Antiqua”, t. 39: 81-158.
- Pietrzak S. (red.), 2001, Święty Świerad i jego czasy, Nowy Sącz–Tropie.
- Pigoń S., 1970, Wiązanka historycznoliteracka. Studia i szkice, Warszawa.
- Pihan A., 1988, Język Józefa Ignacego Kraszewskiego a polszczyzna ogólna i kresowa w XIX wieku, [w] Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych, Zielona Góra: 111-127.
- Plezia M., 1952, Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian, Poznań.
- Pokorny J., 1938, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier, Halle / Saale.
- Pokorny J., 1949-1969, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I-II, Bern.
- Polański K., 1962-1994, Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich, Wrocław–Warszawa.
- Polek K., 2007, Frankowie a ziemie nad środkowym Dunajem, Kraków.
- Polek K., 2016, Chrystianizacja Moraw i Słowacji w okresie przedcyrilo-metodiańskim, [w] ChME: 55-84.
- Poleski J., 2013, Małopolska w VI-X wieku. Studium archeologiczne, Kraków.
- Popławska N., 2006, Język polskiej inteligencji w Kijowie, [w] JPKW, III: 109-127.
- Popowska-Taborska H., 1995, Ślady dawnych wierzeń słowiańskich utrwalone w kaszubskiej leksyce, [w] „Światowit”, nr 40: 144-157.
- Potkański K., 1914, Studia osadnicze. Pisma pośmiertne, Kraków.
- Porzig W., 1954, Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets, Heidelberg.
- Pronk-Tiethoff S., 2013, The Germanic loanwords in Proto-Slavic, Amsterdam – New York.
- Przybytek R., 1993, Nazwy miejscowe pochodzenia bałtyckiego w południowej części Prus Wschodnich, Stuttgart (niem.).
- Radyszewskij R., 1996, Poezja polskojęzyczna na Ukrainie w XVII wieku, Kraków.
- Raun A., 1958, Über die ältesten germanischen Lehnwörter im Ostseefinnischen, [w] „Ural-Altäische Jahrbücher”, XXX: 30-34.

- Räsänen M., 1949 / 1955, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki / *Materiały po istoričeskoj fonetike tjurkskix jazykov*, Moskva.
- Reczek J., 1968, *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku*, Wrocław.
- Reczek J., 1985, *Najstarsze słowiańsko-irańskie stosunki językowe*, Kraków.
- Reczek J., Twardzik W., 1970, *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich, I*, Wrocław.
- Reichenkron G., 1965, *Historische Latein-Altromanische Grammatik*, Wiesbaden.
- Reinfuss R., 1945, *Pogranicze krakowsko-góralskie w świetle dawnych i najnowszych badań etnograficznych*, [w] „Lud”, XXXVI: 222-255.
- Rembiszewska D. K., 2006, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego, Łomża*.
- Rembiszewska D. K., 2007, *Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku, Łomża*.
- Rieger J., 1969, *Nazwy wodne dorzecza Sanu*, Wrocław.
- Rieger J., 2001, *Fragmenty ksiąg sądowych Kamieńca Podolskiego z połowy XVI w.*, [w] SPK, X: 295-304.
- Rieger J., 2002, *Język polski na Ukrainie w XX wieku*, [w] JPU: 11-52.
- Rieger J., 2011, *Ukraińskie interferencje w słownictwie polszczyzny w Galicji*, [w] *Ukraińska mova v Hałyčyni: istoričnyj vymir*, Lviv: 107-123.
- Rieger J., 2018, *Język polski na Kresach (w druku)*.
- Rieger J., Wolnicz-Pawłowska E., 1975, *Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty*, Wrocław.
- Riemann E. (ed.), 1974-, *Preussisches Wörterbuch*, Neumünster (skrót PW).
- Rix H., 1998, *Lexicon der indogermanischen Verben*, Wiesbaden 1998.
- Romer-Ochenkowska H., 1931, *Tutejsi*, Warszawa.
- Rospond S., 1955, *Śleza i jej derywaty*, [w] „Onomastica”, I: 7-40.
- Rospond S., 1966 / 1968, *Struktura pierwotnych etnonimów słowiańskich*, [w] RS, XXVI / 1: 21-32; XXIX / 1: 9-28.
- Rozwadowski J., 1900, *Ze studiów nad nazwami rzek słowiańskich*, [w] *Almae Matri Jagellonicae*, Lwów: 107-114.
- Rozwadowski J., 1913, *Kilka uwag do predhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praocjczyzny indoeuropejskiej na podstawie nazw wód*, [w] RS, VI: 39-73.
- Rozwadowski J., 1948, *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Kraków.
- Rozwadowski J., 1995, *Litewska gwara okolic Zdzięcioła na Nowogródzczyźnie*, Kraków (oprac. Grzegorski A., Safarewcz J., Bednarczuk L.).
- Rudnicki M., 1959, *Prasłowiańszczyzna – Lechia – Polska*, Poznań.
- Rudnicki S., 2000, *Gwara polska wsi Korczunek koło Żytomierza*, Warszawa.
- Rudzīte M., 1969, *Latyšskaja dialektologija, Rīgā*.
- Russu I. I., 1970, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București.
- Rykiel I., 1963, *O języku Wilczków – mieszczan lwowskich XVII wieku*, [w] PJ, nr 1: 32-39.
- Rymut K., 1975, *Ślužebne i zawodowe nazwy miejscowe w Małopolsce*, [w] „Onomastica”, XX: 143-168.
- Rymut K., 1999-2001, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny, I-II*, Kraków.
- Rymut K., Majtan M., 1998, *Nazwy wodne dorzecza Dunajca*, Stuttgart (niem.).
- Ryšánek F., 1954, *Slovník k Žilinské knize*, Bratislava.
- Rzetelska-Feleszko E., Duma J., 1977, *Nazwy rzeczne Pomorza między Dolną Wisłą a Dolną Odrą*, Wrocław.
- Sabaliauskas A., 1963, *Baltų ir pabaltijos suomių kalbų santykiai*, [w] „Lietuvių Kalbotyros Klausimai”, VI: 109-136.
- Saussure de F., 1879, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, Leipzig.
- Saussure de F., 1896, *Accentuation lituanienne*, [w] IF Anzeiger, VI: 157-166.
- Safarewicz J., 1956, *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*, [w] „Onomastica”, II: 15-63.

- Sajewicz M., 2013, Nazwiska patronimiczne z formantem *-uk* [...], Lublin.
- Safarewiczowa H., 1971, Polszczyzna XVIII wieku w podręczniku gramatyki polskiej M. Siemigiewskiego (Kijów 1791), Wrocław.
- Saloni A., 1914, Zaściankowa szlachta polska w Delejewie, [w] „Materiały Antropologiczne i Etnograficzno-Archeologiczne AU”, XIII: 3-151.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1991;1995, Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej, [w] SPK, VI: 223-254; VIII: 265-282.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2002, Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku, Bydgoszcz.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2007, Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej, Warszawa.
- Schindler J., 1966, Germanisch *selxaz ‘Seehund’, [w] „Die Sprache“, XII: 65-66.
- Schmid W. P., 1968, Alteuropäisch und Indogermanisch, Mainz.
- Schmidt J., 1872, Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen, Weimar.
- Schuster-Šewc H., 1978-1989, Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache, Bautzen (skrót: HEWS).
- Schützeichel R., 2006, Althochdeutsches Wörterbuch, Tübingen (6. wyd.).
- Scjaškovič T., 1983, Słownik hrożeńskaj vobłasci, Minsk.
- Seiffert-Nauka I., 1992, Dawny dialekt miejski Lwowa, cz. I. Gramatyka, Wrocław.
- Sevortjan E., 1978, Ètimologičeskij slovar’ tjurkskix jazykov, II, Moskwa.
- Siatkowski J., 1963, Dialekt czeski okolic Kudowy, I-II, Wrocław.
- Siatkowski J., 1996, Czesko-polskie kontakty językowe, Warszawa.
- Sieroszewski W., 1935, Dzieła zbiorowe, XI-XII: Dwanaście lat w kraju Jakutów, 1-2, Warszawa.
- Sikorski D. A., 2011, Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego, Poznań.
- Sikorski D. A., 2012, Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy, Poznań.
- Siudut A., 1953, Modrzewskiego „Lepszy rycerz niż panosza”, [w] JP, XXXIII: 318-325.
- Skardžius P., 1931, Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen, Kaunas.
- Skok P., 1925, La semaine slave, [w] “Revue des Études Slaves”, V: 14-23.
- Skok P., 1971-1974, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-IV, Zagreb.
- Skulina T., 1973-1974, Staroruskie imiennictwo osobowe, I-II, Wrocław.
- Sławski F., 1952-1982, Słownik etymologiczny języka polskiego, I-V, Kraków (skrót: SEJP).
- Sławski F., 1973, Nad pierwszym tomem Słownika prasłowiańskiego, [w] RS, XXXIV: 3-16.
- Sławski F., 1974-1979, Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego, [w] Słownik prasłowiański, I (1974): 43-141, II (1976): 13-60, III (1979): 11-19, Kraków.
- Sławski F., 1999, Słownictwo Juliusza Słowackiego, [w] JP, LXXIX: 322-338.
- Sławski F., 2011, Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska, Kraków.
- Smoczyński W., 2001, Język litewski w perspektywie porównawczej, Kraków.
- Smoczyński W., 2006, Rzut oka na teorię laryngalnych, [w] In the Orient where the gracious light (in honorem Andrzej Pisowicz), Kraków: 119-165.
- Smoczyński W., 2007, Słownik etymologiczny języka litewskiego, Wilno.
- Smułkowa E. (red.), Budźko I., Guščeva O., Kazanceva H., 2009-2011, Braślavszczyzna – Pamięć i współczesność: I. Historia regionu, charakterystyka socjolingwistyczna, Świadectwo mieszkańców; II. Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik braślowski), Warszawa.
- Snoj M., 1997, Slovenski etimološki slovar, Ljubljana.
- Sowa F., 1990, System fonologiczny polskich gwar spiskich, Kraków.
- Sreznevskij I., 1893-1912, Materiały dla słowarja drevneruskago jazyka, I-III, Sankt-Petersburg.
- Stachowski M., 2011, Teoria nostratyczna i Szkoła Moskiewska, [w] „LingVaria”, VI / 1 (11): 241-274.
- Stang Ch., 1935, Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen, Oslo.

- Stang Ch., 1939, Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk, Oslo.
- Stang Ch., 1942, Das slavische und baltische Verbum, Oslo.
- Stang Ch., 1966, Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo.
- Stang Ch., 1972, Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen, Oslo.
- Stanislav J., 1967, Dejiny slovenského jazyka, I-III, Bratislava (3. wyd.)
- Stankiewicz, S., 1936, Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej, cz. I, do roku 1830, Wilno.
- Stender-Petersen A., 1936, *vide* Kiparsky V., 1934.
- Stieber Z., 1949, Toponomastyka Łemkowszczyzny, II. Nazwy terenowe, Łódź.
- Stieber Z., 1974, Problem pochodzenia dialektów wschodniosłowackich, [w] Świat językowy Słowian, Warszawa: 191-203.
- Strumpf Wojtkiewicz S., 1973, Powstanie styczniowe, Warszawa.
- Strutyński J., 1972, Polskie nazwy ptaków krajowych, Wrocław.
- Strykowski M., 1575–1578, O początkach [...] narodu litewskiego [...]; (wyd.) J. Radziszewska, Warszawa 1978.
- Strykowski M., 1582, Kroniki polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi, Królewiec 1582; (2. wyd., Warszawa 1846; reprint 1980).
- Sulisz M., 1969, Budowa słowotwórcza nazw etnicznych w języku polskim, [w] „Rozprawy Komisji Językowej” (Wrocław), VII: 287-341.
- Sychta B., 1967-1976, Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, I-VII, Wrocław (skrót: SGK).
- Szpiczakowska M., 2001, Fonetyczne i fleksyjne cechy języka «Pana Tadeusza» Adama Mickiewicza na tle normy językowej XIX wieku, Kraków.
- Szwejkowska H., 1934, O pomieszanu rodzajów w czasie przeszłym u litewskich Polaków, [w] JP, XIX: 183-184.
- Szwejkowska H., 1936, Dodatkowe uwagi o regionalizmach Mickiewicza, [w] JP, XXI: 109-111.
- Šaternik M., 1929, Krajěvy sloūnik Červenšćiny, Mensk.
- Šetka J., 1976, Hrvatska kršćanska terminologija, Split (2. wyd.).
- Šipova J., 1976, Slovar' tjurkizmov v russkom jazyke, Ałma-Ata.
- Taszycki W., 1933, Powstanie i rozwój rzeczowników typu *cielak*, [w] „Lud Słowiański”, III / A: 17-33.
- Taszycki W., 1936, Rzekomo patronimiczne nazwy miejscowe (znaczenie przyrostka *-ic*), [w] JP, XXI: 33-42.
- Taszycki W., 1937/1958, Pierwiastek chrześcijański w polskich nazwach miejscowych, [w] Rozprawy i studia polonistyczne, I: 269-287.
- Taszycki W., 1946, Słowiańskie nazwy miejscowe (Ustalenie podziału), Kraków.
- Taszycki W., 1975, Najdawniejsze zabytki języka polskiego, Wrocław.
- Tekielski K., 1983, Osobliwe formy bezokolicznika w polszczyźnie wileńskiej, [w] PJWSP, IV: 187-190.
- Tiktin H., 1903-1925, Rumänisch-deutsches Wörterbuch, I-III, București.
- Trautmann R., 1910, Die altpreussischen Sprachdenkmäler, Göttingen.
- Trautmann R., 1923, Baltisch-slavisches Wörterbuch, Göttingen.
- Trautmann R., 1925, Die altpreussischen Personennamen, Göttingen.
- Trubačev, O., 1967, Iz slavjano-iranskih leksičeskih otnošenij, [w] Ėtimologija 1965, Moskva: 3-81.
- Trubačev O., 1968, Nazvanija rek pravoberežnoj Ukrainy, Moskva.
- Trubačev O. (red.), 1974-, Ėtimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov, Moskva (skrót: ESSJ).
- Trubačev O., 1982, Ze studij na słowotwórstwem prasłowiańskim: genaza modelu *-enimь, -janimь*, [w] „Onomastica”, XXVII: 23-37.
- Trube L., 1985, Toponim *Litva* na nižegorodskoj Zemle, [w] International Conference of Balticists, Vilnius: 231.
- Truszkowski W., 1995, Wiadomości o Polsce w dziennikach podróży rumuńskiego mnicha z roku 1850, [w] Collectanea Slavica, Kraków: 79-96.

- Trypućko J., 1955-1957, Język Władysława Syrokomli. Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX, I-II, Uppsala.
- Třestík D., 2009, Powstanie Wielkich Moraw, Warszawa.
- Turska H., 1930, Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej, Wilno.
- Turska H., 1939 / 1982, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, [w] SPK, I: 19-121.
- Twardzik W. *vide* Laskowski R., 2001, 2005; Reczek J. 1970.
- Tymbrowska G., 1999a, Uwagi o gwarze Czerwone Chatki w Żytomierskiem, [w] SPK, IX: 111-129.
- Tymbrowska G., 1999b, Gawędy pana Franciszka z Żytomierza, [w] JPKW, II: 245-257.
- Tyrpa A., 2006, Losy etnonimu *Mazur*, [w] Onomastyka regionalna, Olsztyn: 181-193
- Tyszkiewicz J., 1968, O autentyczności zdania: *Gorze się nam stało* (1241 r.), [w] JP, LVIII: 143-148.
- Udolph J., 1990, Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie, Göttingen (rec. Bednarczuk L., 1993, [w] „Onomastica”, XXXVII: 250-261).
- Udolph J., 1998, Alteuropäische Hydronymie und urslavische Gewässernamen, [w] „Onomastica”, XLII: 21-70.
- Ułaszyn H., 1947, Pochodzenie etniczne nazwy *Ukrainiec*, Łódź.
- Ułaszyn H., 1985, Polska gwara szkolna w Humaniu, [w] JP, LXV: 241-257.
- Unbegaun B., 1935, La langue russe au XVIe siècle, Paris.
- Urbańczyk P., 2008, Trudne początki Polski, Wrocław (rec. Labuda G., 2008, [w] „Roczniki Historyczne”, LXXIV: 209-231).
- Urbańczyk P., 2012, Mieszko Pierwszy tajemniczy, Toruń.
- Urbańczyk P., 2015, Zanim Polska została Polską, Toruń 2015.
- Urbańczyk S., 1952, *vide* Kellner A., 1946-1949.
- Urbańczyk S., 1963, Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego, [w] Studia linguistica in honorem T. Lehr-Splawiński, Warszawa: 437-444.
- Urbańczyk S., 1966, Najstarsze polskie zdanie, [w] JP, LXVI: 305-307
- Urbańczyk S., 1968, O najstarszych polskich zdaniach, [w] JP, LXVIII: 151-152.
- Urbańczyk S., 1979, Prace z dziejów języka polskiego, Wrocław.
- Urbańczyk S., 1983, Polski kresowy dialekt literacki, [w] PSS, VI: 435-443.
- Vaillant A., 1950-1966, Grammaire comparée des langues slaves, I (1950) Phonétique, II (1958) Morphologie, 1: Flexion nominale, 2: Flexion pronominale, III (1966) Le verbe, Lyon – Paris (rec. Milewski T., 1956, [w] RS, XVIII: 39-87; 1964, XXIII: 57-80).
- Vanagas A., 1981, Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas, Vilnius.
- Vasmer M., 1933, Germanen und Slaven in Ostdeutschland in alter Zeit, [w] „Namen och Bygd”, XXI: 113-137.
- Vasmer M., 1953-1958, Russisches etymologisches Wörterbuch, I-III, Heidelberg (Fasmer M., 1964-1973, Ètimologičeskij slovar' ruskogo jazyka, I-IV, perevod i dopolnenija Trubačev O., Moskva).
- Verenič V., 1990, Polsko-białoruskoje jazykovoje vzaimodejstvije (na materiale mazurskogo ostrovnogo govora v Poles'je), [w] SPK, V: 7-141.
- Vries J. de, 1961, Altnordisches etymologisches Wörterbuch, Leiden.
- Wahrig G., 1986, Deutsches Wörterbuch, Gütersloch – München.
- Wajda [-Adamczyk] L., 1976, Pogranicze gwarowe góralsko-lachowskie, [w] PJWSP, III: 273-290.
- Walkowski G., 2015-2016, Piastowie a Rzesza w latach 937 / 939 – 1138, I-III, Warszawa.
- Waniakowa J., 1998, Nazwy dni tygodnia w językach indoeuropejskich, Kraków.
- Wasilewski T., 1987, Odczytywanie tajemnicy. Sensacja archeologiczna znad Wisły, [w] „Kultura” (Warszawa), IV / 1: 4.
- Waszkis H., 1973, Język utworów Juliana Ursyna Niemcewicza, [w] „Rozprawy Komisji Językowej” (Wrocław), IX: 171-217.
- Weyssenhoff-Brożkowska K., 1991, Wpływy polszczyzny na łacinę średniowieczną w Polsce, Kraków.

- Wędkiewicz S., 1919, Z dziejów języka polskiego za granicą, Kraków.
- Wędkiewicz S., 1928, Z motywów polskich w publicystyce francuskiej, Kraków.
- Węgiel J., 1969, Język Franciszka Bohomolca, [w] „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo”, IV: 233-288.
- Węgorowska K., 2004, Językowe świadectwa kultury i obyczajowości Kresów północno-wschodnich utrwalone we wspomnieniach ich byłych mieszkańców, Zielona Góra.
- Wiśniewska H., 1975, Polszczyzna przemyska wieków XVII-XVIII, Wrocław.
- Witkowski W., 1996-1997, Polonizmy w języku staroukraińskim, [w] „Annales UMCS”, FF, XIV-XV: 133-146.
- Wodtko D. S., Irslinger B., Schneider C., 2008, Nomina im indogermanischen Lexicon, Heidelberg.
- Wojciechowski T., 1904, Szkice historyczne XI wieku, Kraków (reedycja 1970).
- Wojciechowski Z., 1948, Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju, Poznań.
- Wolf A., Rzetelska-Feleszko E., 1982, Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI w., Warszawa.
- Wołosz E., 1989-1992, Wyrazy węgierskie w języku polskim, [w] „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae”, XXXV(1989): 215-256; XXXVII (1991-1992): 3-27.
- Wójtowicz M., 2005, Najstarsze datowane inskrypcje słowiańskie X-XIII wiek, Poznań.
- Wróblewski P., 1981, Regionalizmy w języku inteligencji białostockiej, [w] Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień, Warszawa: 309-320.
- Wyrozumski J. (red.), 1994, Chrystianizacja Polski południowej, Kraków.
- Zajas K., 2008, Nieobecna kultura. Przypadek Infantów Polskich, Kraków.
- Zajda A., 1970, Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600), Kraków.
- Zajda A., 1979, Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat, Kraków.
- Zajda A., 1990, Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.), Kraków.
- Zajda A., 2001, Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii, Kraków.
- Zakhutska O., 2015, Polszczyzna drobnoszlacheckiej wsi Siaberka na Wołyniu. Słownictwo, Warszawa.
- Zaleski J., 1970, „Panie majster, proszę waści...”, czyli mianownik w funkcji wołacza u rzeczowników męskich, [w] PJWSP, I: 133-143.
- Zaleski J., 1969-1975, Język Aleksandra Fredry, I-II, Kraków.
- Zaręba A., 1969-1998, Atlas językowy Śląska, I-IX, Kraków-Warszawa.
- Zaręba A., 1983, Pisma polonistyczne i slawistyczne, Kraków.
- Zaręba A., 1988, Szkice z dialektologii śląskiej, Katowice.
- Zdancewicz T., 1963, Gwary powiatu sejneńskiego na tle procesów osadniczych, Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej, Białystok: 231-266.
- Zdancewicz T., 1966, Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam, Poznań.
- Zdancewicz T., 1980, Mazurzące gwary suwalskie, I. Gwarowe cechy polskie (fonetyka, słowotwórstwo), Warszawa – Poznań.
- Zdaniukiewicz A. A., 1972, Gwara Łopatowszczyzny, Wrocław.
- Zdaniukiewicz A. A., 1982, Charakterystyka konsonantyzmu gwar wileńskich, [w] JP, LXII: 270-282.
- Zdaniukiewicz A. A., 1983a, Samogłoski nosowe w gwarach wileńskich, [w] PJ, nr 1: 17-24.
- Zdaniukiewicz A. A., 1983b, System wokaliczny gwar wileńskich a język białoruski, [w] PSS, VI: 475-483.
- [Zdaniukiewicz A. A.], 1999, Archiwum fonograficzne Alojzego Adama Zdaniukiewicza, [w] ABS, XXIV: 337-359 (oprac. Bednarczuk L.).
- Zielińska A., 2002, Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne, Warszawa.
- Ziłyński J., 1927, Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krasna, [w] PF, XII: 375-394.
- Ziłyński J., 1932, Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Kraków.
- Zinkevičius Z., 1992, A Polish-Yatvingian vocabulary, [w] „Linguistic and Oriental Studies from Poznań”, I: 99-133.
- Zeps V., 1962, Latvian and Finnic linguistic convergences, The Hague-Bloomington.
- Żaki A. (red.), 2000, Święty Wojciech i jego czasy, Kraków.

WYKAZ SKRÓTÓW

I. SKRÓTY BIBLIOGRAFICZNE

ABS – Acta Baltico-Slavica, Warszawa.

AGZ – Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, I-XIX, Lwów 1868-1906.

ASJ – Atlas slovenského jazyka, I-IV, Bratislava 1968-1984.

AUPL – Akta unii Polski z Litwą 1395-1791, Kraków 1932.

AVK – Akty izdavzjemye Vilenskoju Arčeografičeskoju Komisseju dlja razbora drevniχ aktov, I-XXXIX, Vilna 1865-1915.

BNF – Beiträge zur Namenforschung, Heidelberg.

BPTJ – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, Kraków.

BSL – Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, Paris.

CDS – Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, I-II, Bratislava 1971.

ChE – Chrystianizacja Europy. Kościół na przełomie I i II tysiąclecia, Poznań 2014.

ChME – Chrystianizacja „Młodszej Europy”, Poznań 2016.

Dal – Dal V., Tołkovyj słovar’ živogo velikorussskogo jazyka, I-IV, Moskva 1880-1882 (reedycja 1955).

DP – Dokument biskupstwa praskiego z 1086, (wyd.) Bogusławski W., Poznań 1892.

DAMB – Dyjalektałahičny atlas belaruskaj movy, Minsk 1963.

EK – Encyklopedia katolicka, I-XX, Lublin 1973-2014.

ESHP – Elektroniczny słownik hydronimów Polski, IJP PAN, (red.) Czopek-Kopciuch B., Kraków.

ESSJ – *vide* Trubačev O., 1974-.

Fryz – Fragmenty fryzyńskie (polski przekład: Moszyński L., 1994: 129-132)

GB – Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii, ok. 845 [tzw. *Geograf Bawarski*], (wyd.) Zakrzewski S., Lwów 1917.

HE – Hydronymia Europaea, I-XX, (ed.) Schmid W. P., Rymut K., Udolph J., Stuttgart 1985-2005.

HEWS – *vide* Schuster-Šewc H., 1978-1989.

HSBM – Historyčnyj sloŭnik belaruskaj movy, Minsk 1982-.

HSSJ – Historický slovník slovenského jazyka, I-VII, Bratislava 1991-2008.

HW – Hydronymia Wisły, Wrocław 1965.

IF – Indogermanische Forschunge, Strassburg – Berlin.

Indeks SGP – Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki «Słownika gwar polskich» (IJP PAN), I-II, Kraków 1999.

JP – Język Polski, Kraków.

JPKW – Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich, Warszawa.

JPU – Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku, (red.) Rieger J., Cechosz I., Dzięgieł E., I-II, Warszawa – Kraków 2002 -2007.

- KDW – Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej (1387-1507), Kraków 1938-1994.
- LKPŽ – Lietuvių kalbos palyginimų žodynas, Vilnius 1985.
- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, I-XX, Vilnius 1941-2002.
- LM – Lietuvos Metrika / Metryka Litewska, Vilnius 1993-.
- LP – Żywoty Konstancyntyna i Metodego (obszerne) [*Legenda Panońska*], (wyd.) Lehr-Splawinski T., Poznań 1959.
- LPŽ – Lietuvių pavardžių žodynas, I-II, Vilnius 1985-1989.
- MAGP – Mały Atlas gwar polskich, I-XII, Wrocław 1957-1970.
- MMAe – Monumenta Medii Aevi Historica, Kraków 1874-.
- MNTES – A magyar nyelv történeti-etimológiái szótára, I-III, Budapest 1967-1976.
- MPH – Monumenta Poloniae Historica, I-VI, Lwów – Kraków 1864-1893.
- MPH.NS – Monumenta Poloniae Historica. Nova Series, Kraków 1946-.
- MPKJ – Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie.
- MSFOu – Memoires de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- NKP – Nowa księga przysłów polskich i wyrażen przysłowiowych polskich, I-IV, Warszawa 1969-1978.
- NMP – Nazwy miejscowe Polski, Kraków 1996-.
- PESEL – Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych. Opracowano na podstawie Materiałów Rządowego Centrum Informacyjnego PESEL. I-X. Wydał Rymut K., Kraków 1992-1994.
- PF – Prace Filologiczne, Warszawa.
- PG – Polskije govory v SSSR, I-II, (red.) Verenič V., Minsk 1973.
- PJ – Poradnik Językowy, Warszawa.
- PJWSP – Prace Językoznawcze. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków.
- PPP – Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia, I-II, Poznań 1966 (reprint 2002).
- PSJČ – Příruční slovník jazyka českého, I-VIII, Praha 1935-1957.
- PSWP – Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny, I-L, (red.) Zgólkowa H., Poznań 1994-2005.
- PSS – Z Polskich Studiów Slawistycznych. Językoznawstwo, Warszawa.
- PW – *vide* Riemann E., 1974-.
- RKJ – Rozprawy Komisji Językowej, Łódź.
- RS – Rocznik Slawistyczny, Kraków – Wrocław.
- RSJ – Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, Beograd 1959-.
- SCB – Slovník havorak cenralnyx rajonaŭ Belarusi, I, Minsk 1990.
- SČS – Staročeský slovník («Nowy Gebauer»), Praha 1968-.
- SDR – *vide* Muka E., 1911-1928.
- SEJP – *vide* Sławski F., 1952-1982.
- SEK – Słownik etymologiczny kaszubszczyzny, (red.) Boryś W., Popowska-Taborska H., I-VI, Warszawa 1994-2010.
- SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, I-XV, Warszawa 1880-1902.
- SGK – *vide* Sychta B., 1967-1976.
- SGP – *vide* Karłowicz J., 1900-1911.
- SJAM – Słownik języka Adama Mickiewicza, I-XI, Wrocław 1962-1983.
- SJP – Słownik języka polskiego, (red.) Doroszewski W., I-XI, Warszawa 1958-1969.
- SJPu – Slovar' jazyka Puškina, I-IV, Moskva 1956-1961.
- SLUP – Studia Linguistica. Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków.
- SŁŚP – Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, Kraków 1961-.
- SPK – Studia nad Polszczyzną Kresową, Warszawa.
- SPNZ – Slovník belaruskix havorak paŭnočna-zachodnjaj Belarusi i jaje pahraničča, I-V, Minsk 1979-1986.

- SPS – Słownik prasłowiański, Kraków 1974-.
- SPXVI – Słownik polszczyzny XVI wieku, Wrocław 1966-.
- SRG – Slovar' russkix narodnyx govorov, Moskva 1955-.
- SRJ XI-XVII – Slovar' russkogo jazyka XI-XVII vv., Moskva 1975-.
- SRLH – Slovník rehijanalnaj leksiki Hrozenščyny, Hrodna 1999.
- SRLJ – Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka, I-XVII, Moskva 1948-1965.
- SS – Słownik staropolski, I-XI, Kraków 1953-2005.
- SSJ – Slovník slovenského jazyka, I-VI, Bratislava 1965-1968.
- SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych, I-VII, Wrocław 1965-1983.
- SSS – Słownik starożytności słowiańskich, I-VIII, Wrocław 1961-1996.
- SSUM – Slovník staroukrajnskoj movy XIV-XV st., I-II, Kyiv 1977-1978.
- SUM – Slovník ukrajnskoj movy, I-XI, Kyiv 1970-1980.
- TNDS – Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian – Seria grecka (przekład Brzóstowska A., komentarze Swoboda W.), I-III, Warszawa 1989-1995.
- TS – Turaŭski sloŭnik, I-V, Minsk 1982-1987.
- TSBM – Tłumačalny sloŭnik białaruskaj movy, I-VI, Minsk 1977-1984.
- WLS – Wörterbuch der litauischen Schriftsprache, (ed.) Niedermann M., Senn A., Brender F., Salys A., I-V, Heidelberg 1932-1968.
- ZNUJ – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- ZSP – Zeitschrift für slavische Philologie, Berlin.

II. SKRÓTY NAZW JĘZYKÓW

alb. – albański	ind. – indyjski	rom. – romański
ang. – angielski	irl. – irlandzki	ros. – rosyjski
awest. – awestyjski	karel. – karelski	rum. – rumuński
bałt. – bałtycki	kasz. – kaszubski	rus. – ruski
brus. – białoruski	lit. – litewski	schorw. – serbochorwacki
bułg. – bułgarski	liw. – liwoński	scs. – staro-cerkiewno-słowiański
chorw. – chorwacki	łac. – łaciński	serb. – serbski
czak. – czakawski	łot. – łotewski	słē. – słoweński
czes. – czeski	łuż. – łużycki	słow. – słowiański
dalm. – dalmatyński	maced. – macedoński	słowac. – słowacki
est. – estoński	niem. – niemiecki	swn. – staro-wysoko-niemiecki
fiń. – fiński	nord. – nordyjski	śwn. – średnio-wysoko-niemiecki
fr. – francuski	nwn. – nowo-wysoko-niemiecki	toch. – tocharski
friul. – friuński	orm. – ormiański	ukr. – ukraiński
gal. – galijski	pie. – praindoeuropejski	wal. – walijski
germ. – germański	pol. – polski	węg. – węgierski
goc. – gocki	połab. – połabski	wł. – włoski
gr. – grecki	prus. – pruski	źmudz. – źmudzki
hiszp. – hiszpański	ps. – prasłowiański	
irań. – irański		

III. INNE SKRÓTY

abl. – ablativus
 acc. – accusativus
 act. – activum
 cerk. – cerkiewny
 chrześc. – chrześcijański
 coni. – coniunctivus
 dat. – dativus
 dial. – dialekt(alny)
 dol. – dolny
 du. – dualis
 f(em). – femininum
 fut. – futurum
 gen. – genetivus
 gw. – gwarowy
 hydr. – hydronim
 imper. – imperativus
 imperf. – imperfectum
 inf. – infinitivus
 instr. – instrumentalis

jez. – jezioro
 kośc. – kościelny
 liter. – literacki
 loc. – locativus
 m(asc). – masculinum
 n(eutr). – neutrum
 nom. – nominativus
 os. – osoba
 part. – participium
 pass. – passivum
 perf. – perfectum
 pd. – południowy
 pdw. – południowo-wschodni
 pdz. – południowo-zachodni
 pn. – północny
 pnw. – północno-wschodni
 pnz. – północno-zachodni
 pl. – pluralis
 praes. – praesens

praet. – praeteritum
 przym. – przymiotnik
 rec. – recenzja
 rz. – rzeka
 sg. – singularis
 st. – stary
 śr. – średni
 tem. – temat(yczny)
 top. – toponim
 wys. – wysoki
 zach. – zachodni
 C-M – Cyryl i Metody
 HSE – Hydronimia staroeuro-
 pejska
 RP – Rzeczpospolita Polska
 WKL – Wielkie Księstwo Li-
 tewskie

NOTA WYDAWNICZA

I. Dziedzictwo indoeuropejskie w polszczyźnie (w druku).

II. Kontakty językowe w przedhistorycznej Europie środkowo-wschodniej, [w] BPTJ LXXIII, 2017: 175-193.

III. Problem przedślwiańskiej hydronimii ziem polskich, [w] Przeszość w języku zamknięta. In memoriam Andreae Bańkowskiego, Częstochowa 2018: 67-86.

IV. Polskie nazwy plemienne w systemie derywacji słowiańskiej, [w] Języki i kultura Słowian. Pamięci Profesora Leszka Moszyńskiego, Gdańsk 2018: 37-50.

V. Językowe drogi chrystianizacji Polski, [w] „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 34, Poznań 2018: 7-33.

VI. Najstarsze polskie słowa. Słownik chronologiczny języka polskiego do końca XIII wieku, [w] *Amoenitates vel lepores philologiae*, Kraków 2007: 17-29 (in honorem Wacław Twardzik).

VII. Pan – losy polskiego wyrazu

1. Wokół etymologii wyrazu *pan*, [w] Wokół archeologii słów i ich funkcjonowania, Częstochowa 2001: 29-33 (in honorem Andrzej Bańkowski).

2. Najstarsze związki frazeologiczne wyrazu *pan*, [w] *Rozmaitości językowe*, Kraków 2002: 25-29 (in honorem Janusz Strutyński).

3. Wyraz *pan* w derywatach i nazwiskach polskich na tle zachodniosłowiańskim, [w] *Słowa jak mosty nad wiekami*, Białystok 2003: 55-70 (in honorem Barbara Falińska).

4. Losy wyrazu *pan* na obszarze języka niemieckiego, [w] *Anabasis*, Kraków 2003: 29-32 (in honorem Krystyna Pisarkowa).

5. Losy wyrazu *pan* na Litwie i Rusi, [w] *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2005: 133-147.

6. *Pan* – losy wyrazu, [w] „*Studia Logopaedica UP*” V, 2016: 21-26 (in memoriam Maria Rachwał).

VIII. Pogranicza polszczyzny

A. Zróżnicowanie terytorialne północno-wschodniej polszczyzny kresowej, [w] *RKJ*, LV, 2010: 5-39.

B. Z południowo-wschodniej peryferii polszczyzny, [w] *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*, Białystok 2018: 9-52.

C. Z południowej peryferii polszczyzny, [w] *Mundus verbi*, Tarnów 2012: 50-61 (in honorem Zofia Cygal-Krupa).

ORIGINS AND BORDERS OF THE POLISH LANGUAGE (Summary)

I. INDO-EUROPEAN HERITAGE IN THE POLISH LANGUAGE

The object of my considerations has to do with the following: 1. The grammatical characteristics of the Proto-Indo-European language and its evolution in the Slavic and Polish contexts; 2. The arrangement (according to the semantic fields) of the vocabulary inherited from this Proto-Indo-European period in the modern Polish language. One may notice that Polish phonetics developed in the Proto-Slavic period, and the alternations which arose then and in the historical period, nowadays perform a morphophonological function. However, some elements of the morphological system date back to the Proto-Indo-European period. As far as the vocabulary is concerned, the Indo-European heritage is constituted by the names of certain atmospheric phenomena, plants, animals, human-related terms (parts of the body and kinship terms, references to physical and psychical properties), agriculture, artisanship, vital and mental activities.

II. LINGUISTIC CONTACTS IN PREHISTORICAL EAST-CENTRAL EUROPE

It is generally assumed that the most decisive change in the Indo-European community was its division into central „satem“ and peripheral „kentum“ areas. Older and more profound differences seem to be those between the northern and southern areas. The centre of the northern group was the dialects from which Germanic and Balto-Slavic languages arose, whereas the centre of the southern area was that from which later the Greek, Armenian, and Indo-Iranian languages were derived. Between these poles oscillated the dialects which manifested certain individual features of both groups but which did not explicitly belong to either of them. From among these, the Albanian language and in some respects the Celtic approached the northern area. The mutual disintegration and subsequent reintegration of the Indo-European dialectal communities led to the formation of separate languages and more compact communities (such as Balto-Slavic) of closely related languages. Apart from these compact communities we must also assume secondary contacts between the separate languages in prehistorical East-Central Europe. We have to discuss the

mutual relations between Slavic and Baltic, Germanic, Albanian, Balkan Latin, Iranian and Altaic, as well as between Indo-European and Finno-Ugric.

III. PRE-SLAVIC HYDRONYMY IN THE POLISH LANDS

The object of my remarks has to do with an attempt at a new interpretation of certain hydronyms which are defined by researchers as “old European”, “pre-Slavic”, “archaic”, “the oldest layer” and which do not have motivation in the Slavic appellative derivation but which do have links in other Indo-European languages. The article discusses the following: 1. The concept of old European hydronymy; 2. The hydronyms in Polish lands which are suspected of Pre-slavic origin; 3. External associations (Baltic, Germanic, Balkan, Iranian); 4. Pre-Slavic hydronymical areas in the Polish lands.

IV. POLISH ETHNONYMS OF TRIBES IN THE SLAVIC DERIVATIONAL SYSTEM

The object of my remarks has to do with an attempt at applying Leszek Moszyński's concept in reference to the following: 1. The ethnonyms located in Polish lands in the 9th-11th centuries and the personal, toponymical and the appropriate adjectives which were derived from them in the historical period; 2. The presentation of their position in the system of Slavic derivation and the indication of some of their inflectional peculiarities. The article discusses the following ethnonyms: *Slov-ěne, *Pol-jane, **Łęd-jane/-ici*, *Visl-jane, *Slęz-jane, **Mazov-(bš)jane*, **Pomor-jane/-bci*, preserved as collectiva, singulativa, adiectiva and nicknames.

V. SOURCES OF POLISH CHRISTIAN TERMINOLOGY

The article presents the stages of the process of Christianisation and its progress in Europe and in Slavic-speaking lands. Then the selected Polish religious terms and other linguistic testimonies of Christianisation will be discussed. We may distinguish five stages in the process of the Christianisation of almost all European countries: 1. Evangelisational missions; 2. Martyrdom; 3. Conversion (the baptism of the ruler and his court); 4. Apostasy (pagan uprisings, heresies); 5. Re-Catholicisation, new evangelisation.

The vast majority of Old Polish terminology and Christian terminology came to Poland from Bohemia, which includes (1) words of Old Church Slavonic origin, and thence from Byzantium, (2) less numerous words from Roman Aquileia through Dalmatia and Pannonia, (3) words from the Bavarian Salzburg and Passau (perhaps some words came from the subalpine Carantania) and (4) a few words from Low German and Frankish. A second source of Polish and Slavic religious terminology is constituted by borrowings and calques from Christian (Church) Latin. Finally, a great deal of religious terms were created in the historical context of the Polish language.

VI. THE EARLIEST POLISH WORDS AND SENTENCES

Before the 14th century, ca. 330 lexemes were recorded in Latin texts of which X / 4, XI / 1, XII / ca. 50, XIII / ca. 280, including ca. 30 phrases and two sentences from the period (+ 4 items which were recorded earlier). Due to obvious reasons, the proper names equivalent to appellativa (semantic derivatives) were omitted, whereas the names of ancillary professions and the names of area structures in phrases were included (ca. 20 items). The Polish lexemes of the pre-literary period which were selected in this way deserve to be analysed due to linguistic (phonetic form, word-formative structure, semantics, phraseology), historical (year-related and even day-related data, location, social and cultural context) and geographical reasons.

VII. PAN 'LORD' – THE HISTORY OF THE POLISH WORD

The word *pan* which was attested already in Latin texts in the second half of the 13th century and which was borrowed by the neighbouring languages as a title and an addressative phrase shared the history of the Polish people and state in the political as well as the cultural and social contexts. It was this word that was perpetuated in the title of the greatest work written in the Polish language *Pan Tadeusz* – and the word entered world literature by way of the numerous translations of this work. Therefore one may consider the word *pan* as the most important Polish word.

VIII. THE BORDER AREAS OF THE POLISH LANGUAGE

A. The North-Eastern border

The Grand Duchy of Lithuania (GDL) was a multiethnic and multinational state. Apart from Lithuanians, who had built the State and given it its name, the GDL was populated by the East Slavic tribes of Kriviči, Dregoviči and Radimiči who gave rise to the Belarusian nation and language. After the Union of Lublin (1569), the Grand Duchy saw the spread of the Polish language and culture. Cultural Polonisation of the Lithuanian and Belarusian nobility, burghers and clergy after the Union of Lublin (1569), and a population influx from Poland, resulted in the rise of a local variant of the Polish language, attested also in administrative texts and literary output. We can distinguish the following Polish regiolects in the territory of the GDL, where one finds common features attributable to the influence of the Lithuanian Belarusian. (1) Wilno / Vilnius and its region, (2) Kowno / Kaunas and Lauda region, (3) Suwałki / Suwałkai, (4) Podlasie – Grodno, (5) Polesie, (6) Nowogródek, (7) Minsk – Bobrujsk, (8) Mohylew – Witebsk, (9) Smolensk, (10) Inflants (Latgalia).

B. The South-Eastern border

Starting from Porphyrogenetos, historical sources document the contacts of Lendians / Lachs / Poles with Ruthenians, the ancestors of the Ukrainians (instances of dis-

placement and of settlement-related expansion), which is attested by the mutual borrowings and the Polish-Ruthenian **grapholect** in the 14th-16th century, and after the Union of Lublin – the Polish settlements in the Ukrainian lands of the Rzeczpospolita. A mark of the Mazowsze settlements, which date back to the Middle Ages, is represented by the term *Mazurzy* which is used to refer to the residents of peasant villages (even though the majority of their dialectal features and the historical data indicate the Małopolska region), whereas the language and the customs of the villages of noblemen are more closely related to the general Polish language. Both the former and the latter manifest Ukrainian influence, which apart from borrowings and calques preserves archaic terms. Apart from common features, the South-East borderland dialects manifest a territorial variety: (1) The Polonisation of Red Ruthenia, especially of cities (Lwów, Przemyśl, Drohobycz), began already in the Middle Ages. (2) In the 16th-17th centuries the Polish language expanded in Volhynia, (3) in Podolia, (4) in Kiev and in the Dnieper region, and (5) in the 18th-19th century – in Bukovina and Moldova. An indirect testimony of Polish settlement is furnished by the network of Roman Catholic parishes i.e. the “polska (lacks) wiara”.

C. The Southern border

On the basis of the studies which were heretofore, the people inhabiting Silesia and Southern Poland may be divided into the following linguistic and settlement groups:

1. The Pre-Polish Group, dating back to the Slav colonisation of the Sudetes and Western Carpathians, with Lechitic ethnolects which gradually split up into the dialects of Southern Poland and the North Moravian and Slovak dialect.

2. The Peripheral Old Polish Group, dating back to the Silesian, Vistulian and Lendzan tribal domain and Early Piastian times. The dialects of the southern borderland, isolated from the Polish linguistic area in the period preceding the emergence of “*mazurzenie*” may be regarded as its vestiges. Linguistic traits going back to this group and extant in the Nowy Sącz region include certain archaisms in the local speech of Muszyna, Tylicz and neighbouring places (Piwniczna and Rymanów in East).

3. The Pre-Góral Group, which split away from the rest of the Southern Polish dialects reaching the Spisz region through the Valley of the Dunajec and Poprad, where it encountered the Slovak population and German colonists at a time before the Wallachian colonisation. From there it moved on into the Podhale, where there are numerous archaisms still extant today, of those which originally spanned the entire Górale highland region, including the Dunajec Valleys.

4. The Lachy Group, between Wadowice and Nowy Sącz. It has preserved a number of archaisms not met in other dialects, which some of its innovations shared with other Lachy dialects reached the Spisz area and Southern Polish lowlands, across which the last wave of colonists reached the Nowy Sącz region, moving up the Valleys of the Dunajec.